

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

Ks. Dariusz Nawara

**PRAKTYKI RELIGIJNE I DZIAŁANIA
DUSZPASTERSKIE W CZASIE PANDEMII
KORONAWIRUSA (COVID-19)
W OKRESIE 2019–2022 NA PRZYKŁADZIE
PARAFII MIASTA I GMINY ZATOR**

Rozprawa doktorska

Dyscyplina: nauki socjologiczne

Promotor: ks. prof. dr hab. Andrzej Zwoliński

Kraków 2025

OPIS BIBLIOGRAFICZNY

Autor: ks. mgr Dariusz Nawara

Tytuł: Praktyki religijne i działania duszpasterskie w czasie pandemii koronawirusa (COVID-19) w okresie 2019–2022 na przykładzie parafii miasta i gminy Zator.

Promotor: ks. prof. dr hab. Andrzej Zwoliński

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Szkoła Doktorska na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie

Dziedzina nauk społecznych

Dyscyplina: Nauki socjologiczne

Kraków 2025

Liczba stron: 255

Tabele: 34

Wykresy: 31

ABSTRAKT

Niniejsza dysertacja porusza problem funkcjonowania duszpasterstwa w parafiach na terenie miasta i gminy Zator w sytuacji kryzysowej, jaką w latach 2019–2022 była epidemia COVID-19. Z powodu wprowadzanych stopniowo restrykcji konieczne było ograniczenie liczby wiernych, którzy mogli uczestniczyć w liturgii i nabożeństwach w miejscach kultu. Trudnością stało się pogodzenie respektowania rozporządzeń z potrzebami wiernych, którzy tęsknili za sakramentami i mieli wielkie pragnienie bezpośredniego partycypowania w nich. Duszpasterze byli zobligowani do poszukiwania rozwiązań, które umożliwiłyby podtrzymanie więzi z wiernymi. Organizowano transmisje Eucharystii, różańca, katechez i rekolekcji. Zamieszczano różnorakie homilie i rozważania. Na Zatorszczyźnie powrócono do nieco zapomnianego kultu św. Rocha – patrona od morowego powietrza. W maju 2019 roku został on ogłoszony patronem tego terenu przez Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. Przez jego wstawiennictwo modlono się o zakończenie pandemii; przygotowano również liczne inicjatywy, mające na celu poznanie tego świętego i zaproszenie do jego naśladowania.

SŁOWA KLUCZOWE

Epidemia, pandemia, zaraza, koronawirus, COVID-19, praktyki religijne, działania duszpasterskie, parafia

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	5
WSTĘP.....	6

ROZDZIAŁ I

ZARYS HISTORII PROBLEMU ZARAŻY I EPIDEMII	12
1.1. Zawilości terminologiczne	12
1.2. Zaraza w Biblii.....	20
1.3. Ojcowie Kościoła wobec starożytnych epidemii	27
1.4. Wyzwania duszpasterskie związane ze średniowiecznymi epidemiami	34
1.5. Rozwój troski duszpasterskiej w czasie epidemii nowożytnych.....	42
1.6. Odpowiedź Kościoła na epidemie XX wieku	50

ROZDZIAŁ II

PANDEMIA COVID-19 JAKO WYZWANIE DLA WIERZĄCYCH	59
2.1. Zaburzenie dotychczasowego życia religijnego.....	59
2.2. Okolicznościowe modlitwy i modlitewniki	67
2.3. Potrzeba organizacji nabożeństw i podejmowania praktyk pokutnych.....	74
2.4. Ożywienie kultu świętych	83
2.5. Niebezpieczeństwo zagubienia religijnego	91

ROZDZIAŁ III

TRUDNOŚCI ZWIĄZANE Z PANDEMIA	99
3.1. Światowe reakcje na zjawisko pandemii.....	99
3.2. Moralno-religijne skutki pandemii.....	107
3.3. Problemy społeczno-gospodarcze	116
3.4. Restrykcje sanitarno-epidemiologiczne	124
3.5. Działalność charytatywna	132

ROZDZIAŁ IV

METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH	140
4.1. Cel i przedmiot badań własnych	140
4.2. Problemy i hipotezy badawcze.....	147

4.3. Metody, techniki i narzędzia badań	150
4.4. Dobór próby i teren badań.....	152
4.5. Charakterystyka społeczno-demograficzna respondentów	154
 ROZDZIAŁ V	
ORGANIZACJA ŻYCIA RELIGIJNEGO W CZASIE PANDEMII NA PRZYKŁADZIE PARAFII NA TERENIE MIASTA I GMINY ZATOR – ANALIZA BADAŃ WŁASNYCH	161
5.1. Realizacja postanowień sanitarno-epidemiologicznych.....	161
5.2. Sposób spełniania praktyk duszpasterskich w czasie pandemii (modlitwa, Eucharystia, spowiedź, nabożeństwa).....	165
5.3. Parafialna aktywność religijna online	180
5.4. Transmitowany różaniec	186
5.5. Powrót do kultu św. Rocha: odwołanie się do tradycji i modlitw historycznych	195
5.6. Wnioski końcowe z przeprowadzonych badań	199
 ZAKOŃCZENIE	205
 BIBLIOGRAFIA	214
SPIS TABEL.....	251
SPIS WYKRESÓW.....	253

WYKAZ SKRÓTÓW

KKK – *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.

ChL – Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja „Christifideles laici” o powołaniu i misji świeckich w Kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II*, Watykan 1988.

LG – *Konstytucja dogmatyczna „Lumen gentium” o Kościele*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 1968.

RP – Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska „Reconciliatio et paenitentia” o pokucie i pojednaniu*, Watykan 1984.

KL – *Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum concilium”*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 1968.

EdE – Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia” o Eucharystii w życiu Kościoła*, Watykan 2003.

DD – Jan Paweł II, *List Apostolski „Dies Domini” o świętowaniu niedzieli*, Watykan 1998.

WSTĘP

Epidemia koronawirusa SARS-CoV-2, która zaczęła się rozwijać na przełomie 2019 i 2020 roku, jest przykładem tzw. sytuacji granicznej, w której „normy znane z codziennego doświadczenia przestają służyć człowiekowi za regulatory postępowania. Świadome przeżywanie sytuacji granicznych często powoduje rozpad poglądów i przekonań, uznanych dotąd za oczywiste”¹. Doprowadziła ona do paraliżu gospodarki, turystyki, ale też duszpasterstwa na całym świecie. Od 11 marca 2020 roku określa się ją mianem pandemii, a jako pierwszy oficjalnie uczynił to ówczesny dyrektor generalny WHO Tedros Adhanom Ghebreyesus.

Stopniowo wprowadzano restrykcje sanitarne, których celem była ochrona ludzi przed zakażeniem oraz zatrzymanie rozprzestrzeniania się wirusa. Kościoły i związki wyznaniowe w Polsce podlegały obostrzeniom wydawanym przez Ministra Zdrowia i Radę Ministrów. Rozporządzenia często się zmieniały i obligowały do wdrażania nowych działań prewencyjnych. Zmianie ulegały też limity osób na zgromadzeniach liturgicznych, przez co trudno było organizować i skutecznie prowadzić działalność duszpasterską.

Temat rozprawy dotyczy niewielkich wspólnot parafialnych, które funkcjonują na terenie gminy Zator. Znajduje się ona w województwie małopolskim, w powiecie oświęcimskim. Należy do niej dziewięć sołectw. Wszystkie są objęte opieką duszpasterską przez trzy parafie należące do dekanatu zatorskiego i Archidiecezji Krakowskiej. Są to dwie parafie wiejskie: w Palczowicach (ok. 1520 wiernych) i Graboszycach (ok. 660 wiernych) oraz parafia wiejsko-miejska w Zatorze (ok. 6260 wiernych). Badania dotyczą zatem mikrośrodowiska, w którym wierni spełniają praktyki religijne. Ukazują one specyfikę funkcjonowania małych społeczności, co stanowi *novum*. Istnieje wiele raportów światowych, ogólnopolskich i diecezjalnych, w których przedstawiono wnioski na temat funkcjonowania duszpasterstwa w trakcie pandemii. Niewiele jest natomiast artykułów i publikacji, które poddawałyby analizie sposób organizacji życia religijnego w konkretnych parafiach. Jeśli się pojawiają, to opisują

¹ K. Rozmarynowska, *Sytuacja graniczna jako moment doświadczenia siebie w ujęciu Karla Jaspersa*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 48/3 (2012), s. 168.

jedynie wybrane praktyki, np. rozwiązania związane z cyfrową komunikacją². Brakuje spojrzenia całościowego na różnorodne aktywności duszpasterskie, jakie podejmowano. Temat dysertacji jest istotny ze względu na to, że jak napisał św. Jan Paweł II: „Wszyscy powinniśmy odkryć, poprzez wiarę, prawdziwe oblicze parafii, czyli samą «tajemnicę» Kościoła, który właśnie w niej istnieje i działa. Ona bowiem, choć czasem bywa uboga w ludzi i środki, niekiedy rozproszona na rozległych obszarach, albo zagubiona w ludnych, pełnych chaosu dzielnicach wielkich metropolii, nigdy nie jest po prostu strukturą, terytorium, budynkiem, ale raczej «rodziną Bożą jako braci ożywionych duchem jedności», «domem rodzinnym, braterskim i gościnnym», «wspólnotą wiernych»»³.

Główny problem badawczy podjęty w rozprawie jest następujący: Jakie znaczenie miały praktyki religijne i działania duszpasterskie w czasie pandemii koronawirusa (COVID-19) w okresie 2019–2022 dla wiernych w parafiach funkcjonujących na terenie miasta i gminy Zator?

Celem przeprowadzonych badań było poznanie i opis praktyk religijnych oraz charakterystyka typów aktywności religijnej w parafiach: św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, św. Jakuba w Palczowicach oraz św. Andrzeja w Graboszycach.

W pracy posłużono się dwiema metodami: analityczno-syntetyczną oraz metodą sondażu przy wykorzystaniu autorskiego kwestionariusza ankiety pt. „Praktyki religijne w czasie pandemii COVID-19 w latach 2019–2022”. Po zakończeniu Mszy św. niedzielnych w wymienionych powyżej trzech parafiach przekazano łącznie 2085 kwestionariuszy, w których zapytano o następujące praktyki: spowiedź św., Msza św. niedzielna, modlitwa (przed pandemią i podczas jej trwania). W formularzu pojawiło się kilka pytań dotyczących różańca św., transmitowanej modlitwy różańcowej oraz innych transmisji o tematyce religijnej (Eucharystia, Gorzkie Żale, Droga Krzyżowa, liturgia Wielkiego Tygodnia, rekolekcje, konferencje, katechezy). Respondenci mogli wypowiedzieć się na temat rozważań publikowanych na stronie parafii zatorskiej oraz znaczenia dla życia duchowego aktywności duszpasterskich związanych ze św. Rochem. Zwrócono 721 prawidłowo wypełnionych kwestionariuszy. Każdy z nich został uwzględniony w tworzeniu tabel, wykresów oraz wyciąganiu końcowych wniosków.

² Por. J. Kloch, *Parafie online w Polsce w dobie pandemii COVID-19. Studium przypadku*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 37 (2021), s. 95–113.

³ ChL 26.

W rozprawie dokonano analizy dokumentów wydawanych w czasie pandemii: rozporządzeń Ministra Zdrowia i Rady Ministrów, które zostały opublikowane w Dzienniku Ustaw; dekretów, wskazań i zaleceń biskupów ordynariuszy; komunikatów Konferencji Episkopatu Polski oraz dekretów Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów; raportów i danych statystycznych na temat praktyk religijnych przygotowanych m.in. przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC. Poddano również analizie statystyki dotyczące transmisji liturgii, nabożeństw i różańca na profilach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w serwisach YouTube i Facebook. Na podstawie powyższych źródeł wyprowadzono wnioski dla duszpasterzy, wiernych i parafii, które mogą być pomocne w radzeniu sobie w czasie podobnych zjawisk w przyszłości.

Podczas pisania rozprawy zostały wykorzystane dostępne źródła, które dotyczą zaraz i epidemii z przeszłości (starożytność, średniowiecze, czasy nowożytne i współczesne), a także monografie, artykuły i dokumenty opisujące pandemię COVID-19 oraz sposób funkcjonowania duszpasterstwa w tym czasie. Wśród nich najważniejsze były wytyczne państwowe i kościelne, które wprowadzały obostrzenia oraz zawierały konkretne wskazówki dotyczące ochrony zdrowia i sprawowania kultu. Szczególnie istotne było nauczanie papieża i biskupów w tym okresie. Wszystkie źródła są dostępne w zbiorach bibliotecznych oraz online. W czasie powstawania niniejszej dysertacji wydawane były nowe opracowania i powstawały badania socjologiczne związane z tematem, które sukcesywnie dołączano do bibliografii.

Jeśli chodzi o źródła dotyczące parafii na terenie miasta i gminy Zator oraz duszpasterstwa prowadzonego w czasie pandemii, to można do nich zaliczyć: kroniki parafialne, wpisy, rozważania i homilie na stronach internetowych i profilach na Facebooku, relacje w lokalnych portalach informacyjnych, na stronie internetowej Archidiecezji Krakowskiej⁴ oraz w tygodnikach katolickich: z nadania patronatu (dostępne online i w wersji papierowej)⁵, z wprowadzenia relikwii św. Rocha⁶,

⁴ Por. Archidiecezja Krakowska, *Św. Roch patronem Zatora*, <https://diecezja.pl/aktualnosci/sw-roch-patronem-zatora/> (dostęp: 18.09.2024) oraz *Św. Roch patronem miasta i gminy Zator*, <https://diecezja.pl/wydarzenia/sw-roch-patronem-miasta-i-gminy-zator/> (dostęp: 18.09.2024).

⁵ Por. M. Fortuna-Sudor, *Patron idealny*, „Gość Niedzielny” nr 25/21 VI 2020, s. VI–VII; M. Kluba, *Opiekun nie tylko na czas zarazy*, „Gość Niedzielny” nr 23/7 VI 2020, s. II–III; M. Fortuna-Sudor, *Św. Roch patronem miasta i gminy Zator*, <https://m.niedziela.pl/zdjecia/3863/Sw-Roch-patronem-miasta-i-gminy-Zator/1> (dostęp: 18.09.2024).

⁶ Por. D. Nawara, *Potrzebujemy jego orędownictwa i pomocy*, „Niedziela Małopolska” nr 49/6 XII (2020), s. II.

z Wielkiego Testu o św. Rochu⁷, artykuł o transmisjach różańca w tygodniku „Niedziela”⁸ oraz o św. Rochu w miesięczniku „Egzorcysta”⁹, prace plastyczne i literackie z konkursu o św. Rochu¹⁰, autorskie pieśni o tym patronie¹¹, przepis na „roszkę zatorską”¹², grę planszową o św. Rochu pt. *Pielgrzym*¹³, autorską broszurę pt. *Święty Roch. Patron Miasta i Gminy Zator*¹⁴, regulamin Rochiady, czyli Zatorskich Igrzysk Parafialnych o Puchar św. Rocha¹⁵, spisane kazania roratnie z 2019 roku¹⁶, modlitwę odmawianą przed błogosławieństwem na każdej Eucharystii¹⁷ oraz codzienną modlitwę wspólnoty Rochitów¹⁸, dokumentację zdjęciową.

Przeprowadzono wiele badań socjologicznych na temat praktyk religijnych i duszpasterstwa w czasie pandemii w Polsce i na świecie, jednak temat podjęty w tej pracy uwzględnia oddziaływanie pandemii na konkretne i stosunkowo niewielkie wspólnoty parafialne w Zatorze, Graboszycach i Palczowicach. Pierwsza z nich jest parafią miejsko-wiejską, a dwie pozostałe to parafie wiejskie. Poddanie badaniom wiernych w takim środowisku jest ważne, ponieważ każda jednostka administracyjna, nawet najmniejsza, potrzebuje mądrego prowadzenia przez pomysłówych i gorliwych duszpasterzy.

Na pracę składa się pięć rozdziałów. W pierwszym – *Zarys historii problemu zarazy i epidemii* – wyjaśniono pojęcia zarazy, morowego powietrza, epidemii, pandemii oraz innych terminów, których znajomość jest konieczna do właściwego zrozumienia tych zjawisk. Przedstawiono je najpierw na podstawie Pisma Świętego oraz Tradycji Kościoła (m.in. pism Ojców Kościoła). Na podstawie tych źródeł opisano, jakie było rozumienie epidemii oraz jakie praktyki duszpasterskie realizowano w okresie ich

⁷ Por. D. Nawara, *Wielki Test o życiu i działalności Świętego Pielgrzyma*, <https://www.niedziela.pl/artykul/81819/Wielki-Test-o-zyciu-i-dzialalnosci> (dostęp: 18.09.2024).

⁸ Por. D. Nawara, *Łączy nas z niebem*, „Niedziela Małopolska” nr 42/18 X 2020, s. III.

⁹ Por. D. Nawara, *Pandemia krzyżem leczona. Świadectwo św. Rocha*, „Egzorcysta” nr 3 (103), III 2021, s. 24–30.

¹⁰ Por. Archiwum parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze.

¹¹ Por. Archiwum parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze.

¹² Por. Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Roszka zatorska*, <https://parafiazator.pl/roszka-zatorska/> (dostęp: 18.09.2024).

¹³ Por. Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Gra planszowa „Pielgrzym”*, <https://parafiazator.pl/gra-planszowa-pielgrzym/> (dostęp: 18.09.2024).

¹⁴ Por. D. Nawara, *Święty Roch. Patron Miasta i Gminy Zator*, Zator 2020.

¹⁵ Por. Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Rochiada*, <https://parafiazator.pl/rochiada/> (dostęp: 18.09.2024).

¹⁶ Por. Archiwum parafii św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze.

¹⁷ Por. Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, <https://parafiazator.pl/3994-2/> (dostęp: 18.09.2024).

¹⁸ Por. Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Rochici*, <https://parafiazator.pl/grupy-parafialne/rochici/> (dostęp: 18.09.2024).

trwania. Następnie odwołano się do historii epidemii starożytnych, średniowiecznych, nowożytnych oraz współczesnych, i na tej podstawie ukazano inicjatywę Kościoła oraz porównano, jak zmieniała się ona na przestrzeni kolejnych wieków.

W rozdziale drugim – *Pandemia koronawirusa jako wyzwanie dla wierzących* – zaprezentowano, w jaki sposób zostało zaburzone dotychczasowe życie religijne i działalność duszpasterska. Dokładnie opisano podjęte praktyki i nabożeństwa pokutne, świętych patronów od morowego powietrza, okolicznościowe modlitwy i modlitewniki, z których korzystano (rozpoczynając od tych wydawanych w czasach nowożytnych). Ukazano wreszcie niebezpieczeństwo zagrożeń religijnych (fałszywych objawień, zabobonów), do których ludzie często i chętnie odwoływali się w czasie pandemicznym.

Trzeci rozdział pt. *Trudności związane z pandemią* został poświęcony opisowi skutków moralno-religijnych, problemów społeczno-gospodarczych oraz treści kolejnych rozporządzeń ogłaszanych i wprowadzanych od marca 2020 roku. Skupiono się na punktach, które dotyczyły kościołów i związków wyznaniowych. W dalszej części została opisana działalność charytatywna, jaką podejmowano względem osób potrzebujących, zakażonych i przebywających w domach. Parafie oraz instytucje kościelne bardzo zaangażowały się w udzielanie pomocy.

Czwarty rozdział – *Metodologia badań własnych* – prezentuje cel i przedmiot przeprowadzonych badań oraz formułuje problem i hipotezy badawcze. Zostały w nim opisane zastosowane metody, techniki i narzędzia badawcze. W dalszej części przedstawiono sposób doboru próby oraz teren, na którym odbyły się badania. Na końcu dokonano charakterystyki społeczno-demograficznej respondentów.

W piątym rozdziale, zatytułowanym *Organizacja życia religijnego w czasie pandemii na przykładzie parafii na terenie miasta i gminy Zator – analiza badań własnych*, na podstawie autorskich badań socjologicznych, przeprowadzonych w parafiach funkcjonujących na terenie miasta i gminy Zator, zaprezentowano, jak wyglądała organizacja życia religijnego w czasie pandemii COVID-19 w latach 2019–2022. Opisano najpierw, w jaki sposób były realizowane restrykcje sanitarno-epidemiologiczne. Następnie przedstawiono podstawowe praktyki duszpasterskie (Msza święta, spowiedź, modlitwa, nabożeństwa). W dalszej części skupiono się na kulcie św. Rocha, który jest pielęgnowany na Zatorszczyźnie od XVII wieku, dzięki czemu w 2019 roku, jeszcze przed rozpoczęciem pandemii, ogłoszono go opiekunem przed Bogiem

miasta i gminy Zator. Przedstawiono inicjatywę nadania jego patronatu i ukazano, jakie znaczenie dla wiernych miały praktyki przygotowane z tej okazji. Zaprezentowano wreszcie parafialną aktywność religijną online, ze szczególnym uwzględnieniem transmisji różańca.

Dysertacja podejmuje próbę przedstawienia roli wspólnoty parafialnej, do której się przynależy. W parafii sprawowane są sakramenty, głoszone jest słowo Boże oraz rozwija się wiara konkretnego człowieka. Kiedy działalność duszpasterska jest przemyślana i nawiązuje do okoliczności, z jakimi trzeba się zmierzyć, przynosi ona duchowe owoce. Taką nadzwyczajną okolicznością była niewątpliwie pandemia COVID-19, ale w przyszłości mogą to być inne kataklizmy (np. powodzie, pożary, a w niektórych regionach świata huragany, trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów, lawiny błotne, wojny, głód, migracja itp.), które będą wymagały zaangażowania duszpasterskiego innego niż to, które wystarcza w warunkach normalnych. Przykład parafii w mieście i gminie Zator pokazuje, że warto taką aktywność podjąć, bo dzięki niej wierni zostają otoczeni opieką duchową w kryzysowym czasie, pełnym medialnej dezinformacji, oraz mogą zbliżyć się do Boga.

Istotne jest również to, aby każdy w parafii mógł znaleźć swoje miejsce, dlatego konieczne jest zróżnicowanie oraz dostosowanie aktywności duszpasterskich do wieku i poziomu religijnego odbiorców. W parafiach w mieście i gminie Zator przygotowano inicjatywy, z których mogły skorzystać dzieci i młodzież, rodziny, dorośli, ludzie chorzy i w podeszłym wieku, samotni, przebywający w izolacji lub kwarantannie, a także ci, którzy przypadkowo trafili na transmisję jakiegoś nabożeństwa online w Internecie.

ROZDZIAŁ I

ZARYS HISTORII PROBLEMU ZARAŻY I EPIDEMII

W niniejszym rozdziale zostanie przedstawiona historia problemu epidemii. Najpierw wyjaśnione zostaną pojęcia, których znajomość jest konieczna do właściwej orientacji w temacie. Następnie przeanalizujemy biblijne fragmenty opisujące zarazę, jej przyczyny oraz zabiegi, jakie należało podjąć w czasie jej trwania. Później odwołamy się do wypowiedzi Ojców Kościoła i starożytnych praktyk duszpasterskich proponowanych na okres epidemii. Centralna część rozdziału będzie poświęcona średniowieczu i nowożytności, gdyż w tych epokach najczęściej zmagano się z pomorem. Duszpasterze podejmowali wtedy liczne działania, które miały na celu wsparcie chorych oraz utrzymanie ich w jedności z Bogiem. W XX wieku świat musiał zmierzyć się z dwiema pandemiami: grypy hiszpanki oraz AIDS. Zostanie ukazane, w jaki sposób próbowano sobie poradzić z ich opanowaniem oraz jak w tym kontekście wyglądało zaangażowanie biskupów, kapłanów i wiernych świeckich.

1.1. Zawilości terminologiczne

Od starożytności do XVI wieku nie odróżniano chorób zakaźnych. Gdy szerzyły się one nagminnie i zabijały wielkie rzesze ludzi, określano je dżumą lub gorączką (od wspólnego objawu). Opisy infekcji sporządzane przez lekarzy i kronikarzy były niedokładne. Czasami mieszały one nawet symptomy chorób występujących jednocześnie¹⁹. Fakt ten potwierdza wiele dzieł etnograficznych. Seweryn Udziela zaznaczył, że np. cholera nazywana była „powietrzem morowem, morem, przymorkiem, zarazą, powietrzem zaraźliwym albo wreszcie chorobą straszliwą”²⁰. Podkreślił też, że „epidemiczne szerzenie się jakiejkolwiek choroby zakaźnej, która większą pociąga za sobą śmiertelność, lud nazywa powietrzem, morem, zarazą lub chera”²¹. Pod pojęciami

¹⁹ Por. J. Kracik, *Staropolskie postawy wobec zarazy*, Petrus, Kraków 2012, s. 16.

²⁰ *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, t. 1–14, Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków 1896–1919.

²¹ M. Udziela, *Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego. Przyczynek do etnografii polskiej*, Skład główny w Księgarni M. Arcta, Lublin 1891.

tymi kryły się: odra, grypa, dur brzuszny, czerwotka, ospa naturalna, czerwotka, tyfus plamisty. Niekiedy bardziej precyzyjnie definiowano dżumę: „lues pestifera”, „aura pestifera”, „pestis bubonum”, „pestis”, „contagio seu pestis”, „mors nigra”, „pestilentia”, „Pest”²².

Sposób pojmowania epidemii w czasach staro- i średniopolskich możliwy jest do pojęcia dopiero po prześledzeniu występowania leksemów: *mór* i jego pochodnych, zwłaszcza przymiotnika *morowy*.

Słowo *mór* wywodzi się od czasownika *morzyć*, czyli męczyć, dręczyć kogoś powoli, zadawać komuś śmierć. Prawie wszystkie konteksty jego występowania w literaturze staropolskiej pochodzą z *Biblii szarospatackiej*. W XVI wieku leksemem tym określano każdą epidemię choroby gorączkowej, która dziesiątkowała tysiące ludzi. W czasach renesansu pojęcie to zaczęło występować poza Pismem Świętym: w tekstach religijnych, moralizatorskich, kronikach oraz w ówczesnej literaturze specjalistycznej np. pierwszych tekstach medycznych Siennika i Falimirza. Na początku XVII wieku zostało użyte w tytule dzieła autorstwa Sebastiana Petrycego (1613), które w całości poświęcone było epidemii: *Instrvctia abo navka, iak się sprawować czasv moru: w ktorey sie zamyka: Ochrona, jako się vchraniać morowego powietrza; Leczenie wszytkich niemal przypadkow [...]: dla prostych napisana, krom discursow*. Pojawiło się też, co stanowiło nowość, w poezji – jako główny obok głodu element zagłady. Można to dostrzec np. w utworze Elżbiety Drużbackiej:

O! jakie echa po polach żalosne, Ten zaczął konać, ów się chwiejąc stoi, Tych zawadziwszy osęką w dół włóczą, Choć sobie jeszcze coś pod nosem mruczą. Innych nakładą na wóz, jak dREW z boru, Innym psy, wilki, sprawują pogrzeby, Dziecię umarłą Matkę ssie w czas moru, Ten by żył jeszcze kilka dni, ażeby, Głód mu niedojął: Bogdajcie nikt uchem Niesłyszał, jak złym tchniesz powietrze duchem. Nie tylko ludziom szkodzi nagłą śmiercią, Ale Bydlęta co nieznają grzechu Morzy powietrze, znęca się nad siercią, Przyjmie Człowieka w raz z wołem do cechu²³.

²² Por. A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem*, Neriton, Warszawa 2000, s. 21.

²³ DrużZbiór 1752; *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*, https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp: 31.10.2022).

W *Słowniku języka polskiego* Lindego następuje rozszerzenie znaczenia opisywanego leksemu: „nagle umieranie między ludźmi i bydłem, osobliwie z głodu, przemorzenia, lub też z morowego powietrza”²⁴. W świetle powyższej definicji „mór” oznacza umieranie, natomiast „powietrze morowe” to jeden z powodów śmierci. W XVI wieku pojawiają się też bardzo rzadkie wyrazy na określenie powszechnej choroby zakaźnej – „prymorek” i „pomorek”. Są one wykorzystywane do opisu słabszego nasilenia epidemii, o czym świadczy zapis w *Thesaurusie* Knapskiego: „pomorek – gdy trochę pomiera, początek albo koniec albo odnowienie moru albo powietrza – prymorek”²⁵.

Pochodną leksemu *mór* jest też *morówka*. W SXVI dodano do niego kwalifikator „termin lekarski”, który wyjaśniono następująco: „obrzęk i ropienie węzłów chłonnych w przebiegu choroby morowej, czyli dżumy”²⁶. Ta definicja wskazuje na zawężenie znaczenia: nie pisano już o chorobie, tylko o jej objawach. Poświadcza to SL, który przytacza tekst medyczny Ludwika Perzyny z XVIII wieku: „Morówka czyli morowa czarna krosta, carbunculus, jest to niezmierne zaognienie się z zatkanych cienkich żyłek krwią, morową zarazę w sobie już mającą, pochodzące”²⁷.

Ważną rolę w literaturze staropolskiej spełniał przymiotnik *morowy*, który w zestawieniu z rzeczownikiem *powietrze* zaczął stanowić nazwę epidemii. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* został on odnotowany 133 razy, w tym 109 razy w zestawieniu *powietrze morowe*. „...powietrze może przynieść śmierć, nieszczęścia, zazwyczaj wówczas traktowane jako kara boska. O tej jego własności wspomina się w tekstach średniopolskich niezwykle często, co jest naturalne, biorąc pod uwagę, jak wielkim zagrożeniem były epidemie, bo o nich jest mowa. Określane różnie jako *złe*, *nieczyste*, *zepsute*, *grube*, *zarażone*, *jadowite*, *zgniłe*, roznoszone przez wiatr, powszechnie było uznawane, i to nie tylko w Polsce, za podstawową przyczynę szerzącej się zarazy (dżumy,

²⁴ *Słownik języka polskiego*, S.B. Linde, t. III, staraniem i nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów 1854–1860, s. 156.

²⁵ G. Knapski, *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1621, s. 769.

²⁶ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. I–XXXVII, Wrocław 1966.

²⁷ Perz. Cyr. 2,68, w: *Słownik języka polskiego*, S.B. Linde, t. III, dz. cyt.; por. B. Raszevska-Żurek *Dawne epidemie w świetle nazw mór, morowe powietrze i pochodnych – dobra staro- i średniopolska*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 34 (2022), s. 247.

duru plamistego itd.), a także wielu chorób, takich jak np. paraliż”²⁸. Pojęciem *morowego powietrza* określano również ospę prawdziwą, tyfus, odrę, kiłę i cholere.

W zestawieniu z przymiotnikiem *morowy* występowały też inne rzeczowniki: *plaga*, *niemoc*, *para*, *śmierć*, *zaraza*. Stosowano go do opisu różnych objawów epidemicznych chorób: *bolączka morowa*, *pryszcze morowe*, *rany morowe*, *wrzody morowe*. Są to nazwy ciągle wykorzystywane i zrozumiałe dla współczesnych użytkowników języka polskiego. Archaiczne frazy to z kolei: *dymienica morowa*, czyli nabrzmienie węzłów chłonnych, wrzody oraz *zropienie morowe*²⁹.

Szerzącą się epidemię nazywano też często zarazą, czyli chorobą zarażającą występującą masowo. Pojęcie ta wiąże się z czasownikiem *razić* – ciąć, uderzać, oddziaływać ostro na zmysły lub na umysł. W polu semantycznym zawiera się wiele doświadczeń o religijnym charakterze: nawiedzenie, dotknięcie, zabrudzenie. W języku francuskim *contaminer* oznacza zarażenie się, ale też skalenie w sensie dosłownym i przenośnym³⁰. Sama nazwa utrwala najważniejszą cechę opisywanego przez nas zjawiska: gwałtowność i szybkość rozprzestrzeniania się epidemii, co było przyczyną strachu przed nagłym zachorowaniem³¹. Z terminem *zaraza* wiązały się liczne przekleństwa np. *A niech to zaraza! Żeby to zaraza wygniotła! Żeby ciebie zaraza wzięła!*³²

Zarazę utożsamiano z morem oraz jednakowo je wartościowano, co można dostrzec w połączeniach wyrazowych, np. *bać się (kogoś, czegoś) jak morowej zarazy/morowego powietrza*; *wystrzegać się, unikać (kogoś, czegoś) jak morowej zarazy/morowego powietrza* itp. Strach przed tymi zjawiskami należy uznać za uzasadniony, ponieważ zaraza „atakuje, bierze, dziesiątkuje, ogarnia, dosięga, dusi, wydusza, grasuje, morduje, panuje, sroży się, trapi (ludność), wybija (ofiary: ludzi i zwierzęta), wybucha, pochłania (ofiary: ludzi i zwierzęta), pustoszy (miasto, ziemię), ktoś/coś ją przynosi, przywleka, zawleka”³³. Literatura staropolska podkreśla jeszcze

²⁸ A. Janowska, *Między lękiem a fascynacją. Pojęcie powietrza w dziejach polszczyzny*, s. 24–25, http://www.poradnikjezykowy.uw.edu.pl/wydania/poradnik_jezykowy.782.2021.03.2%20A.%20Janowski.a.pdf (dostęp: 27.10.2022).

²⁹ Por. B. Raszewska-Żurek *Dawne epidemie w świetle nazw mór, morowe powietrze i pochodnych – dobra staro- i średniopolska*, dz. cyt., s. 249–250.

³⁰ M. Sznajderman, *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*, Semper, Warszawa 1994, s. 22.

³¹ M. Marczevska *Zaraza nadchodzi i odchodzi – myślenie o chorobach epidemicznych utrwalone w języku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 69, z. 6 (2021), s. 122.

³² Por. *Nowa księga przysłów polskich*, red. J. Krzyżanowski, t. 1–4, PWN, Warszawa 1969–1978.

³³ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1989, s. 772.

jedną ważną właściwość zarazy: zdolność do przemieszczania się. *Narodowy Korpus Języka Polskiego* przedstawia etapy pojawia się chorób zakaźnych oraz ich gwałtowny, agresywny przebieg: „zaraza zbliża się, przedostaje się, nadchodzi, przychodzi, idzie, przechodzi, wędruje, wisi (nad miastem); nawiedza coś/kogoś, pada (np. na ludzi/zwierzęta); spada (na kraj); atakuje, dopada, dotyka, powala (ludzi), wybucha, szerzy się, szaleje, dziesiątkuje (kontynent), spada (na ofiary), (za/wy)dusi, [...] niszczy/wyniszcza, wyludnia, pustoszy (okolicę); pleni się, bije (wybija), roznosi się, przenosi się, rozplywa się, zżera, kosi, zabija, zabiera (np. ludzi); panoszy się; zalewa (okolicę); rozlewa się; pleni się, przenosi się; wygasa, ustępuje, zatrzymuje się”³⁴. Mór jest opisywany podobnie: „idzie, pędzi, gna (z wiatrem), dociera (do różnych okolic), dostaje się, mija (miejsca), dopada, pustoszy (krainę/kraj), zabija, pożera, niszczy, dziesiątkuje, dusi”³⁵.

Nieco precyzyjniej poszczególne jednostki chorobowe starali się opisać medycy wczesnonowożytni. Używali terminów *łożnica*, *choroba łożna*, *pomarlica*. Odnosili je najczęściej do durów rzekomych, duru brzuszego, tyfusu płamistego. Choroby te nazywano też czasem *petocjami* lub *fryzlami* (ze względu na ich objawy). Czerwonkę i inne choroby zakaźne atakujące przewód pokarmowy opisywano terminami: *behunka*, *dyssynterya*, *biegunka czerwona*, *trztaczka*³⁶. W XVII i XVIII wieku choroby epidemiczne nazywano *febrami* i *zgniłymi gorączkami*. Niektóre choroby odnotowywano jako tzw. *poty angielskie* („sudor anglicus”, „potnica”). Mniej typowymi nazwami były np. *choroba gminna*, *pomór węgierski* itp.

Współcześnie odchodzi się od terminu *zaraza*. W jego miejsce wprowadza się określenia, które kojarzą się z wysiłkiem naukowym na rzecz ochrony przed śmiercią oraz medycyną. Odnoszą się one do zasięgu danej choroby zakaźnej, która może występować sporadycznie, endemicznie, epidemicznie lub pandemicznie. Występowanie sporadyczne odznacza się tym, że są tylko pojedyncze przypadki, pozornie ze sobą niepowiązane ani w przestrzeni, ani w czasie. O występowaniu endemicznym mówi się wtedy, gdy na określonym ściśle terenie, stale i wszędzie zdarzają się przypadki zachorowań na daną chorobę. W dodatku ich liczba przewyższa przewidziane

³⁴ Narodowy Korpus Języka Polskiego, nkjp.pl (dostęp: 29.10.2022); por. M. Marczevska *Zaraza nadchodzi i odchodzi – myślenie o chorobach epidemicznych utrwalone w języku*, dz. cyt., s. 124–125.

³⁵ Narodowy Korpus Języka Polskiego, dz. cyt.; por. M. Marczevska *Zaraza nadchodzi i odchodzi – myślenie o chorobach epidemicznych utrwalone w języku*, dz. cyt., s. 124–125.

³⁶ Por. A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem*, dz. cyt., s. 22.

statystyki³⁷. Pojęcie *epidemia* określa z kolei występowanie na konkretnym obszarze i w konkretnym czasie przypadków zachorowań, których liczba jest większa od zwykle odnotowywanej i oczekiwanej. Sama nazwa oznacza pewne nieszczęście dotykające ludzi: *epi* – „na” oraz *demos* – „ludzie”. Termin ten bywa stosowany także na określenie stanów patologicznych, urazów oraz innych zjawisk występujących masowo na danym terenie np. epidemia samobójstw. Jeśli chodzi o choroby, najczęściej jako *epidemię* określa się choroby zakaźne, np. dur brzuszny, grypa, dżuma, czerwotka, cholera. Niekiedy dotyczyć ona może chorób niezakaźnych, np. szkorbut, beri-beri³⁸. M. Sznajderman zauważa, że w języku greckim istniało też słowo *epitemia* (od *epi* – „na” oraz *tima* – „kara, pokuta”). Powołuje się ona na tekst L. Uspienskiego³⁹, który tłumaczył, że jest to kara nakładana na grzesznika po sakramentalnej spowiedzi, której podstawą była skrucha. Dodatkowo zaznaczył, że termin był w użyciu od IV wieku. Grzech traktowano jako chorobę, a nie przestępstwo prawnie karalne. Epitemia w tym kontekście była traktowana jako środek zapobiegawczy oraz forma duchowego leczenia⁴⁰.

Teren *epidemii* może się ograniczyć nawet do jednej wioski lub jednej dzielnicy w mieście (epidemie lokalne), może też objąć wiele jednostek administracyjnych, całe państwo (epidemie krajowe) lub świat (epidemie ogólnoswiatowe, pandemie). W zależności od okresu ich występowania wyróżnić można epidemie okresowe i sezonowe. Rozprzestrzenianie się zakażenia może mieć wspólne źródło. Najważniejszą cechą tego przypadku jest gwałtowny przyrost nowych zakażeń w krótkim okresie czasu (epidemie punktowe). Mogą one też posiadać różne drogi rozprzestrzeniania się i cechować się wolniejszym początkowym wzrostem liczby nowych przypadków (epidemie postępujące, propagacyjne).

Pojęciami epidemicznymi, koniecznymi do właściwego zrozumienia skali danego zjawiska, są też: ognisko epidemiczne, wybuch epidemiczny, dynamika epidemii. *Ognisko epidemiczne* jest sytuacją, w której występuje źródło zakażenia. Należą do niego nosiciel lub chory człowiek i jego otoczenie, a także osoby, które miały styczność z przedmiotami, urządzeniami, z których nosiciel lub chory korzystali. *Wybuchy epidemiczne* mają różny charakter: albo sprawiają, że epidemia utrzymuje się przez długi

³⁷ Por. A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem*, dz. cyt., s. 20; por. M. Szuban, *Światowa Organizacja Zdrowia i jej znaczenie w zwalczaniu pandemii*, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2021, s. 36.

³⁸ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, Petrus, Kraków 2020, s. 31.

³⁹ Por. L. Uspienski, *Teologia ikony*, przeł. M. Żurowska, Poznań 1993, s. 201.

⁴⁰ Por. M. Sznajderman, *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*, dz. cyt., s. 114.

czas, albo ma charakter krótkotrwały, jednak bardzo gwałtowny. *Dynamika epidemii* zależy z kolei od łatwości rozprzestrzeniania się zarazków, sposobu ich przenoszenia, liczby osób podatnych na nie i uodpornionych, a także zjadliwości zarazka. „Rozumieć przez to należy stopień jej nasilenia, szybkość osiągnięcia szczytowych liczb zachorowań, długość utrzymywania się na tym szczycie (często z pewnymi wahaniami) oraz tempo wygasania zarazy”⁴¹. Czynnikiem, które określają dynamikę epidemii, są m.in. wskaźnik zachorowalności (liczba zachorowań na 10 000 lub 100 000 mieszkańców); śmiertelność (odsetek zgonów na 100 przypadków choroby), umieralność (liczba zgonów na 10 000 lub 100 000 mieszkańców), zachorowalność według płci i wieku. Ważnym pojęciem przy opisie dynamiki epidemii jest też *współczynnik reprodukcji*, który określa tempo rozprzestrzeniania się patogenu. Jeżeli wartość określana jako „R” jest wyższa niż 1, to epidemia się rozwija. Analogicznie, gdy spada ona poniżej 1, to wyhamowuje. Istotna jest wreszcie *krytyczna wartość społeczności*, tj. liczba osób, które są narażone na zakażenie patogenem⁴².

W polskim prawie znajduje się definicja epidemii choroby zakaźnej. Jest to „wystąpienie na danym obszarze zakażeń lub zachorowań na chorobę zakaźną w liczbie wyraźnie większej niż we wcześniejszym okresie albo wystąpienie zakażeń lub chorób zakaźnych dotychczas niewystępujących”⁴³.

Epidemia, która rozrasta się na wszystkie kontynenty i wiele krajów, staje się *pandemią*. Jej nazwa wywodzi się z języka greckiego: *pan* – „wszyscy”, *demos* – „ludzie”. Głównymi cechami choroby sprzyjającymi rozwojowi pandemii są: wysoka zaraźliwość i śmiertelność zakażonych osób, długi czas zaraźliwości w okresie bezobjawowego przechodzenia choroby, brak odporności naturalnej populacji, ponieważ biologiczny czynnik chorobotwórczy od dawna nie był obecny na danym terenie lub nigdy tam nie występował.

Rozwój pandemii dokonuje się w czterech głównych etapach: a) epidemia o zasięgu lokalnym; b) pojawienie się wirusa w kilku państwach na świecie;

⁴¹ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem*, dz. cyt., s. 20–21.

⁴² Por. M. Szuban, *Światowa Organizacja Zdrowia i jej znaczenie w zwalczaniu pandemii*, dz. cyt., s. 35.

⁴³ Ustawa z dnia 5 XII 2008 o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych ludzi, Dz.U. z 2019, poz. 1239.

c) wystąpienie ognisk wtórnych w różnych miejscach świata; d) wtórne ogniska epidemii na co najmniej dwóch kontynentach⁴⁴.

Podsumowując, istnieje wiele terminów określających epidemię. W czasach staropolskich najczęściej nazywano ją „zarazą”, „morówką” i „morowym powietrzem”, a później, w okresie postępu nauk medycznych – zaczęto odwoływać się do nazw specjalistycznych, jak „epidemia”, „endemia” i „pandemia”. Najważniejszymi pojęciami służącymi do opisu skali tego zjawiska są: wybuchy epidemiczne, ognisko epidemiczne, dynamika epidemii i współczynnik reprodukcji.

⁴⁴ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 34.

1.2. Zaraza w Biblii

Biblia przedstawia choroby bardzo ogólnie, dlatego trudne jest określenie ich rodzaju. Autorzy Starego Testamentu przy opisach plag, zaraz i chorób posługują się terminami *maggēfāh*, *qēṭeb* i *deber*.

Słowo *maggēfāh* występuje 26 razy⁴⁵ i oznacza „klęskę” (1 Sm 4,17; 2 Sm 17,9; 18,7), „epidemię, zarazę” (2 Sm 24,21.25; 1 Krn 21,17.22), „plagę” (1 Sm 6,4; Syr 48,21), „śmierć” (Lb 14,37; 17,13–15; 25,8–9; 13,16; Ez 24,16; Ps 106,29–30), „straszliwą chorobę” (Za 14,12.15.18)⁴⁶. Z jednej strony autorzy wykorzystują to słowo, by przedstawić wydarzenia sprzed wyjścia Izraelitów z Egiptu, ukazując przede wszystkim ich cel teologiczny. Z drugiej natomiast „*maggēfāh* oznacza wprost straszliwą chorobę, zarazę, a nawet epidemię”⁴⁷. Według Za 14,12 straszliwa choroba będzie karą, jaka zostanie zesłana na przeciwników Jerozolimy, a także na służące im zwierzęta (Za 14,15). Uderzenie na Święte Miasto traktowane było jak uderzenie w samego Boga. Mowa jest prawdopodobnie o zarazie, a świadczą o tym objawy: „rozpadnie się ich ciało, chociaż jeszcze trzymać się będą na nogach; oczy zaćmią się w oczodołach, a język zeschnie w ustach” (Za 14,12)⁴⁸. W tym przypadku choroba „działa na rzecz tych, którzy w walce stają po stronie Boga”⁴⁹.

Jednym z ważniejszych fragmentów biblijnych, w którym występuje termin *maggēfāh*, jest 2 Sm 24,1–25. Przedstawia on spis ludności, którego przeprowadzenie zarządził król Dawid. Jego grzech polegał na tym, że jedynie Pan Bóg mógł znać liczbę obywateli jego państwa. Prorok Gad oznajmił, że za swój postępek władca musi ponieść konsekwencje: „Czy chcesz, by w tej ziemi nastąpiło siedem lat głodu, czy wolisz przez trzy miesiące uciekać przed wrogiem, który cię będzie ścigał, czy też przyjść ma na twój kraj zaraza trwając trzy dni?” (2 Sm 24,13). Dawid wybrał ostatnią opcję, gdyż wolał wpaść w ręce miłosiernego Boga. „Zesłał więc Pan na Izraela zarazę od rana do

⁴⁵ Do dokładnego ustalenia miejsc, w których występuje dane słowo w Piśmie Świętym, wykorzystano program BibleWorks 9.

⁴⁶ *Maggēpāh*, w: *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. 1, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, red. pol. P. Dec, tłum. M. Kantor, Warszawa 2008, s. 514.

⁴⁷ S. Stasiak, *Zaraza jako kara Boża według Biblii. Stary Testament a nauka w czasach pandemii*, w: *Zdrowie i style życia. Ekonomiczne, społeczne i zdrowotne skutki pandemii*, red. W. Nowak, K. Szalonka, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Wrocław 2021, s. 19.

⁴⁸ Wszystkie cytaty biblijne za: *Pismo Święte Starego i Nowego testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia*, wyd. V, Pallottinum, Poznań 2014.

⁴⁹ S. Stasiak, *Zaraza jako kara Boża według Biblii. Stary Testament a nauka w czasach pandemii*, dz. cyt., s. 20.

ustalonego czasu. Umarło wtedy z narodu od Dan do Beer-Szeby siedemdziesiąt tysięcy ludzi” (2 Sm 24,15). Bóg ulitował się nad Izraelitami w chwili, kiedy anioł wyciągał już rękę nad Jerozolimą. Dawid ciągle wzywał litości dla swojego ludu i prosił, by ręka Boża obróciła się na niego i dom jego ojca. Wtedy prorok Gad nakazał mu, aby wzniósł ołtarz na klepisku Arauny Jebusyty. „Arauna rzekł: «Po co przychodzi pan mój, król, do swego sługi?» Dawid odpowiedział: «Nabyć od ciebie klepisko, zbudować ołtarz Panu, aby powstrzymać zarazę (*hammaggēfāh*) grasującą wśród ludu»” (2 Sm 24,21). Właściciel pola chciał przekazać woły na ofiarę całopalną, młockarskie sanie oraz jarzmo z wołów na drwa. Dawid jednak nie chciał składać Bogu całopaleń otrzymanych za darmo, stąd kupił klepisko i woły za 50 syklów srebra (por. 2 Sm 24,23–24). Wtedy „Pan okazał miłosierdzie krajowi i plaga przestała się srożyć w Izraelu” (2 Sm 24,25). Stało się to dzięki prześlaniu (ofiary wspólnotowe i ofiara całopalna)⁵⁰. To samo wydarzenie opisuje także autor 1 Krn.

Termin *qetēb* pojawia się w Starym Testamencie tylko cztery razy (Pwt 32,24; Ps 91,6; Iz 28,2; Oz 13,14). Pierwotnie oznaczał on „cierń, żądło”, „katastrofę”, „coś zaraźliwego”⁵¹. Jako konsekwencja nieprzestrzegania Prawa, zostanie na Naród Wybrany zesłana kara, m.in.: „zmorzy ich głód, gorączka (*rešēf*) ich strawi i złośliwa zaraza (*w^eqetēb*)” (Pwt 32,24a). Najważniejsze w tym fragmencie jest to, że nieszczęścia spadające na Izraelitów są spowodowane przez ludzi łamiących przymierze, które zawarli wcześniej z Bogiem⁵². Pan w Księdze Psalmów ukazany jest jako Ten, który ochrania człowieka przed nieszczęściami: „W nocy nie ulękiesz się strachu ani za dnia – lecącej strzały, ani zarazy (*middeber*), co idzie w mroku, ni moru (*miqqetēb*), co niszczy w południe” (Ps 91,5–6). Źródłem nieszczęść są złe duchy działające na skutek bezczynności człowieka, który przez to staje się coraz bardziej uwikłany w sieć sił demonicznych i złych energii⁵³. Wyzwolenia może doświadczyć każdy, kto „przebywa w pieczy Najwyższego i w cieniu Wszechmocnego mieszka, mówi do Pana: «Ucieczko moja i Twierdzo, mój Boże, któremu ufam»” (Ps 91,1–2).

⁵⁰ S. Stasiak, *Zaraza jako kara Boża według Biblii. Stary Testament a nauka w czasach pandemii*, dz. cyt., s. 21.

⁵¹ *Qetēb*, w: *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. 2, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, red. pol. P. Dec, tłum. J. Pudelko, Warszawa 2008, s. 158.

⁵² Por. S. Stasiak, *Zaraza jako kara Boża według Biblii. Stary Testament a nauka w czasach pandemii*, w: *Zdrowie i style życia. Ekonomiczne, społeczne i zdrowotne skutki pandemii*, red. W. Nowak, K. Szalonka, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Wrocław 2021, s. 21.

⁵³ G. Ravasi, *Psalmy. Psalm 72–103*, część 3, tłum. K. Stopa, Kraków 2008, s. 366.

Sytuacja zarazy zsyłanej przez Boga często pozostaje w związku ze śmiercią lub szeolem. Hebrajski termin zazwyczaj jest tłumaczony na język grecki jako θάνατος. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę szczególnie na Oz 13,14: „Gdzie twa zaraza, o Śmierci (d^ebārēkā māwet), gdzie twa zagłada, Szeolu (qāṭāb^ekā š^e’ôl)”. Oba zastosowane terminy określają katastrofalną zarazę, której źródłem jest przyzwalające działanie Boga, ale nie On sam. Prorocy jako przyczynę katastrof, plag, czy zagłady wielokrotnie wskazywali nieprawość ludzi.

Termin *deber* występuje w Starym Testamencie 46 razy. Jest on ściśle powiązany z zarazą, nieszczęściem, które prowadzi do śmierci, oraz epidemią⁵⁴. Pojęcie to pojawia się w odniesieniu do plag, które miały zostać zesłane na Egipt: „Oto ręka Pana porazi bydło twoje na polu, konie, osły, wielbłądy, woły i owce, i będzie bardzo wielka zaraza (*deber kābēd m^e’ōd*)” (Wj 9,3). Autor tej księgi podkreślił ciężki przebieg choroby. Została jednocześnie przedstawiona faraonowi możliwość uniknięcia kary: wypuszczenie ludu Bożego, by mógł służyć swojemu Panu (por. Wj 9,1). Bóg przez Mojżesza zapowiada też nieco dalej: „już teraz mógłbym wyciągnąć rękę i dotknąć ciebie i lud twój zarazą (*baddāber*), byś został usunięty z ziemi” (Wj 9,15). Mogła to być konsekwencja wprowadzenia pod dach mieszkalny chorego bydła, co skutkowałoby zarażeniem i śmiercią ludzi⁵⁵. Istotne jest to, że Bóg w swojej wszechmocy mógł całkowicie zgładzić zatwardziałych przeciwników ludu wybranego.

Jest jednak wiele fragmentów, które zapowiadają cierpienie na skutek zarazy opornym Izraelitom. Kpł 26,25 wprowadza sekwencję nieszczęść, które miały spaść na lud za nieprzestrzeganie warunków przymierza: „Ześlę na was miecz, który się pomści za złamanie przymierza. Jeżeli wtedy schronicie się do miast, ześlę zarazę pomiędzy was (*w^ešillah^etī deber b^etôk^ekem*), tak że wpadniecie w ręce nieprzyjaciół”. Do tej sekwencji „miecz – głód – zaraza” wielokrotnie odwoływali się później prorocy, zwłaszcza Jeremiasz (por. Jr 14,12; 21,7; 24,10; 27,13; 29,17–18; 32,24; 32,36; 34,17; 38,2; 42,17.22; 44,13). Przedstawił ją również prorok Ezechiel: „Jedna trzecia twoja pomrze od zarazy i zginie pośrodku ciebie od głodu; jedna trzecia padnie wokół ciebie od miecza, a jedną trzecią rozpędzę na wszystkie wiatry, nadto miecza nad nimi dobędę” (Ez 5,12). „Miecz” oznaczał wojnę, przed którą ludzie próbowali uciekać do miast, ale też wszystkie

⁵⁴ *Deber*, w: *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. 1, tłum. M. Kantor, s. 201.

⁵⁵ Por. I. Friedman, J. Marr, *The Exodus Syndemic. The Epidemiology of the Tenth Plague*, „Jewish Bible Quarterly” 45 (2017), nr 1, s 8–9.

nieszczęścia, jakie czekały na zbuntowanych obrońców⁵⁶. W mieście, otoczeni przez wrogów, padali oni ofiarą głodu i zarazy. Wpływ na rozprzestrzenianie się chorób miało zwłaszcza przeludnienie⁵⁷. Te trzy nieszczęścia stały się „losem niewiernego ludu, który utraci wewnętrzną spójność i zdolność do stawiania oporu w momentach zagrożenia”⁵⁸. W przeniósł one oznaczały one karę Bożą lub wojnę. Prorok Ezechiel dodał jeszcze do kataklizmów występujących wraz z zarazą: dzikie zwierzęta (Ez 14,21; 33,27), krew (28,23; 38,22), ulewę, grad, ogień i siarkę (38,22). Autor Drugiej Księgi Kronik połączył ją natomiast z zamkniętymi niebiosami i brakiem deszczu oraz plagą szarańczy (2 Krn 7,13).

Stary Testament prezentuje kilka sposobów, do jakich mogli odwołać się ludzie doświadczeni przez zarazę. Salomon w czasie poświęcenia Świątyni Jerozolimskiej usłyszał słowa: „Gdy zamknę niebiosy i nie będzie deszczu, i gdy nakazę szarańczy, by zniszczyła pola, lub gdy ześlę na mój lud zarazę, jeśli upokorzy się mój lud, nad którym zostało wezwane moje Imię, i będą błagać, i będą szukać mego oblicza, a odwrócą się od swoich złych dróg, Ja z nieba wysłucham i przebaczę im grzechy, a kraj ich ocalę. Teraz moje oczy będą otwarte, a uszy moje uważne na modlitwę w tym miejscu” (2 Krn 7,13). Przed plagami (wśród nich przed zarazą) miały uchronić przebłagalne modły w domu Bożym, szukanie oblicza Pana i szczere nawrócenie.

Kolejny sposób opisuje prorok Jeremiasz. Jest on związany z zapowiedzią upadku króla Sedecjasza oraz Jerozolimy: „Kto pozostanie w tym mieście, umrze od miecza, głodu i zarazy. Kto zaś wyjdzie, by się oddać w niewolę oblegającym was Chaldejczykom, będzie żył i otrzyma jako zdobycz własne życie” (Jr 21,9). „Biblia ukazuje nam, jak wzajemne współdziałanie Boga i Jeremiasza zmierzało do uratowania miasta. Niestety ani Bóg, ani prorok nie znaleźli posłuchu, gdyż naród był zapatrzony w swoją grzeszność”⁵⁹. W tym miejscu opisana została najbardziej zaskakująca praktyka zaproponowana przez Boga, mogąca doprowadzić do uratowania życia – dobrowolne oddanie się w niewolę pogańskiemu ludowi. Zwłaszcza prorok Ezechiel miał przygotować lud na zniszczenie Jerozolimy i świątyni: „Bo tak mówi Pan Bóg: Nawet

⁵⁶ A.S. Jasiński, *Księga proroka Ezechiela. Nowy Komentarz. Ez 11–15*, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2018, s. 32.

⁵⁷ S. Łach, *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, ekskursy*, Poznań-Warszawa 1970, s. 282.

⁵⁸ A.S. Jasiński, *Księga proroka Ezechiela. Nowy Komentarz. Ez 11–15*, dz. cyt., s. 378.

⁵⁹ A.S. Jasiński, *Wystąpienie proroka Ezechiela na tle zbliżającego się upadku Jerozolimy*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” III (2004), nr 1, s. 13.

gdybym zesłał na Jerozolimę owe cztery moje straszne klęski – miecz, głód, dzikie zwierzęta i zarazę, aby w niej wyniszczyć ludzi i zwierzęta, to jeszcze pozostanie tam Reszta, która ocali synów i córki. Oto oni przyjdą do was i będziecie widzieli postępowanie ich i uczynki, tak iż pocieszycie się po klęskach, które sprowadziłem na Jerozolimę, po wszystkim tym, co na nią sprowadziłem” (Ez 14,21–22). Pozostawiona Reszta miała być wzorem, a jej sprawiedliwe uczynki miały stanowić pocieszenie po wielkiej klęsce.

Ezechieli zapowiadał też inną misję ocalonych od zarazy: „Ale niektórych z nich, którzy ujdą miecza, głodu i zarazy, pozostawię, aby pomiędzy narodami, do których przybędą, opowiadali o wszystkich swoich obrzydliwościach” (Ez 12,16). Było nią ogłaszanie między ludźmi tego, co doprowadziło do rozpalenia się gniewu Bożemu. Misja ta miała na celu udzielenie przestrogi i, co za tym idzie, uchronienie przed podobnym sprzeciwieniem się Panu w przyszłości. Za pośrednictwem prorocstwa Amosa Bóg strofuje lud: „Zesłałem na was zarazę jak na Egipt; wybiłem mieczem waszych młodzieńców, a konie wasze uprowadzono; w ogniu spłonęły wasze obozy, kiedy gniewałem się na was, aleście do Mnie nie powrócili” (Am 4,10). Lekarstwem na zarazę był powrót do Pana. Wówczas kara zakończyłaby się, a gniew zostałby uśmierzony.

Wiele praktyk, jakie podejmowano w czasie zarazy, opisano w Kpł 13–14. Rozdziały te zawierają przepisy dotyczące trądu. Można wyróżnić siedem jego rodzajów: wysypka, nabrzmienie lub plama; ostry trąd; podejrzone wrzody; trąd na oparzeliznie; trąd na brodzie lub głowie; pokrzywka; trąd u łysych⁶⁰. Każdy trędowaty miał się podporządkować następującym nakazom: „...będzie miał rozerwane szaty, włosy w nieładzie, brodę zasłoniętą i będzie wołać: «Nieczysty, nieczysty!» Przez cały czas trwania tej choroby będzie nieczysty. Będzie mieszkał w odosobnieniu. Jego mieszkanie będzie poza obozem” (Kpł 13,45a–46). Nie chodziło tym samym o leczenie chorego, ale o odizolowanie go od społeczności zdrowych. Przyczyniła się ona tym samym do „skazywania osób dotkniętych [trądem] na całkowitą samotność i izolację”⁶¹. Postrzegano ją też jako formę kary za grzech⁶². Rabini wymieniali nawet grzechy, za które na człowieka mógł zostać zesłany trąd: oszczerstwa, pycha, nieczystość w cielesnych

⁶⁰ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 225.

⁶¹ M. Jelonek, J. Gadzińska, J. Gadziński, *Trąd i jego postrzeganie na przestrzeni dziejów*, „Annales Missiologici Posnaniensis”, t. 20 (2015), s. 77.

⁶² Przykładem może być Miriam, która szemrała przeciw swojemu bratu Mojżeszowi (Lb 12,9–12); Gehazi, który kierował się chciwością i przygarnął dary za uleczenie Naamana od Elizeusza (2 Krl 5,27); Ozjasz, dla którego trąd był odpłatą za jego pychę i gniew (2 Krn 26,1–23).

kontaktach⁶³. Z tego schematu wyłamuje się postać bogobojnego i sprawiedliwego Hioba, który został obsypany „trądem złośliwym, od palca stopy aż do wierzchu głowy” (Hi 2,7). Prezentuje on szczyt fizycznego rozpadu. Jego choroba odsunęła go wprawdzie na margines, jednakże jego ostateczny los „podważył zwyczajowe przekonanie przypisujące chorobę grzechowi”⁶⁴.

Odrębne przepisy dotyczyły ubrań wełnianych lub lnianych, na których pojawiła się plama czerwona lub zielonkawa. Decydujący głos co do podjęcia stosownych działań miał kapłan. Najpierw odosabniał tkaninę na siedem dni. Jeśli plama się rozszerzała, to nakazywał ją spalić w ogniu. W wypadku gdy nie stwierdzał oznak trądu, kazał wyprać „przedmiot zarażony plagą” (Kpł 13,54) i odosobnić go jeszcze na siedem dni. Następnie, po upływie tych dni, zgodnie z wynikami obserwacji, należało albo spalić przedmiot w całości lub częściowo, albo po ponownym wypraniu uznawano go za czysty. Gdy na domu zauważano plamy trądu, trzeba go było zamknąć na siedem dni, wyrwać kamienie, na których znaleziono oznaki plagi i wyrzucić je „za miasto, na miejsce nieczyste” (Kpł 14,41). W ich miejscu umieszczano nowe kamienie i inną zaprawą tynkowano budynek. Kiedy plaga powróciła i się rozszerzyła – kapłan nakazywał rozebranie domu. Wszystko wynoszono na miejsce nieczyste.

Ważna była praktyka religijna stosowana po uzdrowieniu z trądu. Nazywano ją oczyszczeniem, a przeprowadzał ją kapłan. Wychodził poza obóz i, jeśli stwierdził, że trędowaty został uzdrowiony, nakazywał mu przynieść dwa żywe, czyste ptaki, kawałek drewna cedrowego, nitki karmazynowe i hizop. Zabijano najpierw jednego ptaka nad naczyniem, które było wypełnione wodą żywą. Żywego ptaka wraz z kawałkiem drzewa cedrowego, nitkami karmazynowymi i hizopem zanurzano we krwi ptaka zabitego. Następnie kropiono siedem razy człowieka, który miał być oczyszczony. Ptaka żywego wypuszczano na pole. Oczyszczający się musiał wreszcie wyprać ubranie, zgolić wszystkie włosy, wykąpać się w wodzie. Powracał wtedy do obozu, ale przez siedem dni był jeszcze zobowiązany do pozostania poza swoim namiotem. Siódmego dnia golił wszystkie włosy, brwi, brodę i głowę, prał szaty, obmywał się w wodzie i stawał się czysty (por. Kpł 14,1–9). Kapłan składał za takiego człowieka ofiarę zadośćuczynienia i przebłagalną, a także ofiarę całopalną i pokarmową (por. Kpł 14,10–20). Zwyczajowo należało przynieść „dwa baranki bez skazy, jedną owcę roczną bez skazy, trzy dziesiąte

⁶³ A. Andrzejak, *Trąd wczoraj i dziś*, „Misyjne Drogi” 4 (1983), s. 31.

⁶⁴ *Wielkie epidemie w dziejach ludzkości*, red. K.F. Kiple, Oficyna Wydawnicza Atena, Poznań 2002, s. 75.

efy najczystszej mąki zaprawionej oliwą na ofiarę pokarmową i jeden log oliwy” (Kpł 14,20), natomiast ubodzy mieli prawo ofiarować jednego baranka oraz „dziesiątą część efy najczystszej mąki zaprawionej oliwą na ofiarę pokarmową, jeden log oliwy i dwie synogarlice albo dwa młode gołębie, na co będzie go stać” (Kpł 14,21b–22). „Strażnikami przepisów dotyczących dotkniętych zarazą byli kapłani, co tym bardziej podkreślało religijny wymiar samego zdarzenia”⁶⁵.

W Nowym Testamencie zarazę (λοιμοί) przywołuje Jezus jako znak nadejścia „końca czasów” (por. Mt 24,7; Łk 21,10–11). Zarówno według relacji św. Mateusza, jak i św. Łukasza, będą jej towarzyszyć walki między królestwami, głód, trzęsienia ziemi, a wszystko to będzie „początkiem boleści”. Odpowiedzią na te straszne zjawiska ma być wytrwałość⁶⁶. Z kolei wśród obrazów apokaliptycznych pojawia się wizja Czterech Jeźdźców. Ostatni z nich zostaje przedstawiony następująco: „I ujrzałem: oto koń trupio blady, a imię siedzącego na nim Śmierć, i Otchłań mu towarzyszyła. I dano im władzę nad czwartą częścią ziemi, by zabijali mieczem i głodem, i morem (ἐν θανάτῳ), i przez dzikie zwierzęta” (Ap 6,8). Zauważamy w tym fragmencie niszczycielską triadę znaną z pism prorockich: miecz – głód – zaraza (mór), poszerzoną o dzikie zwierzęta. „Zaraza wpisywała się w ten sposób w ostateczne plany Boga względem świata i ludzkości”⁶⁷.

Reasumując, w Biblii, a zwłaszcza w Starym Testamencie, występuje wiele fragmentów opisujących zarazę oraz sposób postępowania w czasie jej trwania. Najczęściej uznawano ją za karę Bożą, mającą na celu odwiedzenie człowieka lub całego narodu od złego postępowania. Najbardziej szczegółowy rytuał został przedstawiony przez autora Księgi Kapłańskiej. Odnosi się on do trądu. Księgi prorockie upatrują w zarazie szansę na przebłaganie Boga za grzechy i osobiste nawrócenie. W Nowym Testamencie z kolei jest ona jednym ze znaków zbliżającego się „końca czasów”.

⁶⁵ A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 226.

⁶⁶ Mt 24,13: „Lecz kto wytrwa do końca, ten będzie zbawiony”; Łk 21,19: „Przez swoją wytrwałość ocalicie wasze życie”.

⁶⁷ A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 231.

1.3. Ojcowie Kościoła wobec starożytnych epidemii

Ludzie od czasów starożytnych musieli zmagać się z nieznanymi chorobami, które prowadziły do śmierci. „Kroniki historyczne odnotowują – jako pierwszą znaną – zarazę Peryklesa z V wieku przed Chr., która dotknęła Grecję”⁶⁸. W świecie rzymskim pierwszą opisaną zarazą była tzw. zaraza antonińska⁶⁹. Epidemii było dużo więcej, ale często miały zasięg jedynie lokalny, dlatego o nich nie wspomniano.

O zarazach antycznych pisało wielu innych autorów. W tym miejscu jedynie wspomnimy niektórych, szczegółowo zajmując się odniesieniem do tego tematu przez Ojców Kościoła. Wielką epidemię w czasie wojny peloponeskiej przedstawił Tukidydes⁷⁰. Na jej skutek zmarł m.in. Perykles, a opisał to Plutarch z Cheronei⁷¹. Najwięcej informacji dotyczących zaraz można odnaleźć w pismach autorów rzymskich. Tytus Liwiusz szczegółowo przedstawił ich przebieg w *Dziejach Rzymu od założenia miasta*⁷². Wybuchaly one często, „co być może sugeruje predyspozycje endemiczne Rzymu dla zdefiniowanych, powtarzających się tam epidemii”⁷³. Zarazy w Rzymie, w różnych okresach, opisywali również: Pliniusz Starszy⁷⁴, Swetoniusz⁷⁵, Juliusz Kapitolinus⁷⁶, Herodian⁷⁷, Kasjusz Dion⁷⁸.

Pisarze poszukiwali genezy zjawiska, jakim były epidemie. Poganie uważali, że są one karą za nieposłuszeństwo względem bogów. Według *Iliady* Homera gniew Apollona na Achajów miał spowodować wybuch zarazy. Oczekiwał on wynagrodzenia za znieważenie kapłana: „Ani dla ofiary, ani dla ślubów – rzeczy – zesłane są kary; Wzgarda świętego sługi ściągnęła tę stratę”⁷⁹. Zadośćuczynienie miało polegać na złożeniu ofiary, odśpiewaniu specjalnej pieśni rytualnej, która powinna być wykonana

⁶⁸ A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 233.

⁶⁹ Autorem opisu był lekarz Galen, który żył w II wiek po Chr.

⁷⁰ Por. Tukidydes, *Wojna peloponeska*, II 47–52, tłum. K. Kumaniecki, Wrocław 2001.

⁷¹ Por. Plutarch z Cheronei, *Perykles*, 38, w: *Żywoty sławnych mężów*, tłum. M. Brożek, Wrocław 2004, s. 122.

⁷² Por. Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, I–V, III 9, III 32, IV 20, IV 30, V 13, V 48, tłum. A. Kościółek, Wrocław 1968.

⁷³ J. Iwańska, *Epidemie w antycznych źródłach greckich i rzymskich*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 30(2011), s. 212.

⁷⁴ Por. Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, I 20, tłum. L. i T. Zawadzcy, Wrocław 2002, s. 216–217.

⁷⁵ Por. Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, VIII 8, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1987, s. 520.

⁷⁶ Por. J. Kapitolinus, *Antoninus Pius*, 9, w: *Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tłum. H. Szelest, Warszawa 1966, s. 59; por. J. Kapitolinus, *Marek Antoninus filozof (Aureliusz)*, 13, w: *Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tłum. H. Szelest, Warszawa 1966, s. 72.

⁷⁷ Herodian, *Historia Cesarstwa Rzymskiego*, I 12, tłum. L. Piotrowicz, Wrocław 2004, s. 29.

⁷⁸ Kasjusz Dion Kokcejanus, *Historia Rzymska*, LXXII 14, 8, tłum. W. Madyda, Wrocław 2001.

⁷⁹ Homer, *Iliada*, I 95, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/homer-iliada.html> (dostęp: 05.11.2022).

wraz z tańcem, oraz dokonaniu obrzędu oczyszczenia. Herodot odwołał się natomiast do przekonania Persów, którzy uważali, że osoba chora na trąd z pewnością popełniła przewinienie przeciw Słońcu. Wyprowadzano takiego człowieka poza miasto i nikomu nie wolno się było do niego zbliżać⁸⁰.

Inne przyczyny epidemii podawał Hipokrates. Przygotował on prace: *Aforyzmy i rokowania* oraz *Epidemie*. W pierwszym dziele podkreślił, że choroby rodzą się „ze zmian pór roku, a w samych porach powstają one z gwałtownej zmiany zimna i gorąca i innych tym podobnych okoliczności”⁸¹. Uważał, że najgorsza dla zdrowia jest jesień, a najlepsza wiosna. Zaobserwował też, że ludziom bardzo zagrażają susza i wilgoć. Arystoteles również odwoływał się do natury i w jej zmienności dostrzegał przyczynę chorób. Zadawał pytania wynikające z obserwacji, np. „Dlaczego gdy z ziemi podnosi się pod wpływem słońca gęsty opar, to rok przynosi zarazę?”⁸². Następnie formułował odpowiedź, której nie zawsze był pewny: „Prawdopodobnie dlatego, że był to rok dżdżysty i ziemia była wilgotna”⁸³.

Ammianus Marcellinus, przypominając poglądy Arystotelesa i Hipokratesa, podawał, że zarazy powstają od nadmiaru ciepła lub zimna, suszy lub wilgoci⁸⁴. Wyszczególnił on trzy rodzaje zarazy: pandemiczny – ludzie w suchych miejscach umierali z powodu febry; epidemiczny – następowało osłabienie wzroku i nagromadzenie się wilgoci, które jest niebezpieczne; lemodyczny – prowadził do szybkiej śmierci. Tukidydes za początek epidemii uważał zatrucie studni⁸⁵, a Tytus Liwiusz – chorobę bydła oraz stłoczenie się na niewielkiej powierzchni dużej liczby ludzi⁸⁶.

Pisarze, zarówno greccy, jak i rzymscy, skupiali się na zaprezentowaniu zarazy jako wydarzenia historycznego, opisywali objawy towarzyszące chorobie, podawali informacje na temat liczby ofiar, prezentowali prawa, jakie wprowadzano w różnych regionach, np. dotyczące grzebania zmarłych, wznoszenia grobowców, opieki nad zarażonymi. Prezentowali również, w jaki sposób należy przebłagać zagniewane bóstwo, np. w Rzymie duumwiirowie przewodniczyli publicznym modłom⁸⁷, a w Grecji składano

⁸⁰ Por. Herodot, *Dzieje*, I, 138, 1, Warszawa 1959.

⁸¹ Hippocrates, *Aforyzmy i rokowania*, III 1, tłum. H. Łuczkiwicz, Warszawa 1864.

⁸² Arystoteles, *Zagadnienia przyrodnicze*, 862a, I, 21.

⁸³ Arystoteles, *Zagadnienia przyrodnicze*, 862a, I, 21.

⁸⁴ Por. Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, XIX 4,2, tłum. I. Lewandowski, Warszawa 2002.

⁸⁵ Por. Tukidydes, *Wojna peloponeska*, II 48, tłum. K. Kumaniecki, Wrocław 2001.

⁸⁶ Por. Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, I–V, IV 30, tłum. A. Kościółek, Wrocław 1968.

⁸⁷ Por. Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, I–V, IV 21, tłum. A. Kościółek, Wrocław 1968.

ofiary, którym towarzyszyły magiczne formuły. Był także zakaz zakładania nogi na nogę i splatania palców u rąk⁸⁸.

Informacje o epidemiach starożytnych przekazali również Euzebiusz z Cezarei w *Historii Kościelnej* i *Nowej historii Zosimosa* oraz św. Cyprian z Kartaginy w traktacie *O śmiertelności*. Euzebiusz określił jedną z zaraz (312 po Chr.) mianem kary boskiej dla cezara oraz jego wizji dobrobytu bez chrześcijan. Tysiące ludzi ginęło w miastach i wsiach. Nakazywano chowanie zmarłych w masowych grobach⁸⁹. Odwołał się też do *Listu wielkanocnego* biskupa Dionizego, który przedstawiał pełne szacunku podejście chrześcijan do zmarłych w wyniku epidemii: „...nie oszczędzali siebie i żyli jedni dla drugich, odwiedzali chorych, na nic nie zważając, bez wytechnienia im służyli, pielęgowali ich w Chrystusie i razem z nimi z wielką radością oddawali życie. Zarażali się od innych chorobą, nabawiali się od bliźnich zarazy i chętnie brali na siebie ich bóle. I wielu było takich, którzy pielęgowali i pokrzepiali innych i sami umarli, przenosząc ich śmierć na siebie”⁹⁰. Biskup opisywał dalej, jak wyznawcy Chrystusa zamykali oczy i usta zmarłych, przyciskali ich ciała do piersi, przytulali, ubierali w szaty odświętne. Paganie natomiast wyrzucali konających na ulice, a zwłoki pozostawiali bez pochówku⁹¹. Zaraza doprowadzała też do innych rodzajów bezprawia: oddawano się rozkoszom bez żadnego umiaru, nie robiono sobie nic z ludzkiego wymiaru sprawiedliwości, uważano, że nie ma żadnego znaczenia ani pobożność, ani obojętność religijna – jednakowo ginęli wszyscy⁹². Chrześcijanie natomiast, kierując się dobrem i praktyczną miłością, okazywali szacunek nawet tym, którzy wyrządzili im jakąś szkodę.

Św. Cyprian w czasie zarazy panującej w części zachodniej Cesarstwa Rzymskiego (252–254 po Chr.) skierował do wiernych pocieszające pismo *O śmiertelności*, w którym zachęcał do odwagi oraz pouczał o życiu wiecznym i zmartwychwstaniu. List ten jest uznawany za jeden z pierwszych tekstów chrześcijańskich, który traktuje o dobrym umieraniu. Biskup wyjaśniał w nim, że

⁸⁸ Por. Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, XXVI 1–20; XXVIII 59–60, tłum. L. i T. Zawadzcy, Wrocław 2002.

⁸⁹ Por. Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, IX, 7, 12, w: Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna. O męczennikach palestyńskich*, tłum. A. Lisiecki, Kraków 1993, Pisma Ojców Kościoła, t. III, s. 401–402.

⁹⁰ Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, VII 22, 7 i 9, tłum. A. Caba, w: Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, s. 515–517.

⁹¹ Por. T. Skibiński, M. Książczyk, *Postawa chrześcijan wobec Zarazy Cypriana w świetle źródeł epoki*, „Vox Patrum” 78(2021), s. 131.

⁹² Por. M. Rosalak, *Wielkie zarazy ludzkości. Jak choroby i epidemie wpływały na dzieje cywilizacji*, Fronda, Warszawa 2020, s. 89.

nieszczęścia spadające na chrześcijan, są potwierdzeniem tego, co Bóg zapowiedział. Zaznaczał, że te doświadczenia są „argumentem na rzecz obiektywnej prawdziwości Bożych obietnic i mają umocnić wiarę”⁹³. Św. Cyprian uważał zarazę za potrzebną, gdyż pomaga ona zbadać wartość każdego człowieka oraz usposobienie rodzaju ludzkiego. Pokazuje ona, „czy zdrowi umieją usłużyć choremu, czy krewni miłują się wzajemnie w Bogu, czy gwałtownicy poskramiają swą dzikość, czy chciwi umieją przynajmniej bojaźnią śmierci gasić nienasyconą żądzę pieniędzy, czy dumni potrafią ugiąć karku, czy bezbożni zaprzestają zuchwalstwa, czy bogatsi mając po śmierci swych ukochanych osób bezpotomnie umrzeć, przynajmniej wtenczas zdobędą się na wspieranie ubogiego”⁹⁴. Choroba przygotowuje także do odebrania nagrody i uczy gardzenia śmiercią. Św. Cyprian wzywał do mężnego potyknięcia się z nią, do przyjmowania jej z podniesionym czołem i do trwania przy wierze, by móc dojść do Chrystusa bezpieczną drogą⁹⁵. W piśmie skierowanym do Demetrian, który prawdopodobnie nękał chrześcijan oskarżeniami z powodu sprawowanego przez nich kultu, biskup Kartaginy zaznaczył, że wyznawcy Jezusa odznaczają się religijną, mężną cierpliwością wobec wszystkich światowych zawieruch. Paganie natomiast są niecierpliwi i bez przerwy narzekają⁹⁶. Niektórzy chrześcijanie skarżyli się, że wskutek zarazy tracą możliwość poniesienia męczeństwa. Św. Cyprian pocieszał ich pisząc, że wszechwiedzący Bóg pochwała dobre pragnienia. Pouczał, że męczeństwo jest łaską Bożą oraz podkreślał, że czym innym jest nie okazywać chęci do poniesienia go, a czym innym mieć taką wolę, ale nie posiadać do niego sposobności⁹⁷.

Nadprzyrodzone przyczyny epidemii opisanej w 2 Sm 24 i 1 Krn 21 szczegółowo przeanalizowali: Teodoret z Cyru w *Quaestiones in Librum II Regnorum*; św. Jan Chryzostom (objaśniając List do Rzymian); św. Ambroży w *Enarrationes in XII Psalmos Davidicos*, a także św. Hieronim w *Quaestiones Hebraicae in II Librum Regum*. Ten metafizyczny znak można według nich odczytać w oparciu o ekonomię Bożego dopustu i kary. Teodoret i Hieronim byli zgodni co do tego, że zaraza jest pomstą za ludzką nieprawość (ἀδικία) i bezbożność (ἀσέβεια). Pierwszy z wymienionych autorów

⁹³ E. Dołganiszewska, *Cyprian – biskup Kartaginy i jego refleksje o wierze*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 19 (2011), nr 2, s. 45.

⁹⁴ Cyprian, *O śmiertelności*, XVI, w: *Świętego Cypriana Ojca Kościoła i męczennika „Dzielka pobożne” na polski język przetłumaczone*, Kraków 1900, <http://dlibra.kul.pl/dlibra/doccontent?id=1257> (dostęp: 01.11.2022).

⁹⁵ Por. Cyprian, *O śmiertelności*, XIV, dz. cyt.

⁹⁶ Por. Cyprian, *Do Demetrian*, w: Św. Cyprian, *Pisma, I. Traktaty*, POK 19, Poznań 1937, s. 317.

⁹⁷ Por. Cyprian, *Do Demetrian*, dz. cyt., s. 317.

wymienił dwa momenty, kiedy doszło do powszechnego bezprawia (παρανομία): stanięcie po stronie Absaloma i odrzucenie prawowitego króla Dawida oraz sprzyjanie Saulowi, któremu odebrano nadprzyrodzoną łaskę do panowania w Izraelu⁹⁸. Dawid miał być narzędziem, przez które lud zostanie ukarany. Św. Hieronim dostrzegał natomiast winę narodu wybranego w braku reakcji na zabójstwo Uriasza Chetyty (por. 2 Sm 11,1–27). Według niego ród królewski odpokutował już winę, ale konsekwencje musi ponieść również cały kraj. Grzech osobisty pociągnął za sobą konsekwencje powszechne. „Przebieg wydarzeń poprzedzających epidemię prowadzi Ojców Kościoła do licznych spostrzeżeń, które uświadamiają, że działanie Boga w świecie jest tajemnicze i zaskakujące, a pomiędzy życiem władcy i poddanych istnieje swoista koincydencja. Złe postęпки obywateli prowadzą bowiem do przewinienia króla”⁹⁹. Dokonuje on spisu ludności, co jest jego osobistym grzechem. Karę ponosi jednak naród, z którego przyczyny Dawid zgrzeszył. W ten sposób „sprawiedliwy Sędzia” (*iustus Iudex*) naprawia jego błąd.

Zdaniem Teodoreta zamysł dokonania spisu ludności był zły, ponieważ stanowił sprzeciw wobec słów Boga. Św. Ambroży podkreślił z kolei, że król chciał zdobyć informacje, które może posiadać jedynie Pan¹⁰⁰. Szatan został uznany za pomysłodawcę spisu (por. 1 Krn 21,1), ponieważ król, zliczając lud, uznawał mężczyzn zdolnych do walki za swoją własność. Teologia starotestamentalna podkreśla natomiast, że jedynym właścicielem Izraela jest Pan Bóg¹⁰¹. Św. Augustyn określił ten postępek mianem „grzechu wyniosłości” (*peccatum elationis*), a serce Dawida – „ogarniętym przez pychę” (*superbia pertentatum*)¹⁰².

Biskup Ambroży uznał za racjonalny wybór przez króla zarazy, która miała trwać przez trzy dni. Odrzucił on głód, który jest gorszy od śmierci, a także ucieczkę przed wrogami, ponieważ dzięki temu jako prorok miał możliwość wstawienia się za ludem w trakcie zarazy¹⁰³. Podobnie skomentowali ten fragment Jan Chryzostom i Augustyn. Dostrzegli oni w Dawidzie cechy dobrego pasterza, który pragnął uratować naród,

⁹⁸ Por. Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Librum II Regnorum* XLV, PG 80, 660A.

⁹⁹ J. Nowaszczuk, *Nadprzyrodzone przyczyny epidemii w 2Sm 24 i 1Krn 21 (Teodoret z Cyru a inni Ojcowie Kościoła)*, „Vox Patrum” 78 (2021), s. 315.

¹⁰⁰ Por. Ambrosius Mediolanensis, *Epistolae* LI 8, PL 16, 1162A.

¹⁰¹ Por. P.K. Hooker, *First and second Chronicles*, Louisville 2011, s. 85.

¹⁰² Por. Augustinus Hipponensis, *Contra Faustum Manichaeum* XXII LXVI, PL 42, 441.

¹⁰³ Ambrosius Mediolanensis, *Enarrationes in XII Psalmos Davidicos* XXXVII 16, PL 14, 1016C–D.

a siebie naraził na niebezpieczeństwo. Chciał nawet oddać życie za swoich poddanych¹⁰⁴. Teodoret również starał się zrozumieć i opisać intencje króla: „licząc się z tym, że sam jako władca posiadający mnóstwo zgromadzonego zboża będzie mógł uniknąć głodu, kara zaś dotknie jedynie biednych, a na wojnie znowu będzie w stanie uciec z rąk wrogów, najpierw dlatego, że ma do dyspozycji warownie i niezdobyte twierdze, a dalej dzięki temu, iż otaczają go ci, którzy są najdzielniejsi – nie uważał za sprawiedliwe, by troszczyć się o własne ocalenie, lecz by wraz z ludem poddać się nałożonym karom”¹⁰⁵. Dawid postawił się tym samym w jednym szeregu z obywatelami, a nawet wybrał śmierć dla siebie. Św. Ambroży pisał, że taka dobrowolna ofiara może zakończyć zarazę: „Jak się twierdzi – pisze biskup – zarazę, którą ściągnęły grzechy wielu ludzi, można stłumić dzięki śmierci jednostek”¹⁰⁶. Ojcowie Kościoła zwrócili również uwagę na fakt, że król wybrał zarazę i oddał się tym samym w ręce Boga, „bo wielkie jest Jego miłosierdzie” (2 Sm 24,14). Św. Ambroży widział w tym roztropność, pokorę, skromność, a nade wszystko wiarę¹⁰⁷. Zaraza rzeczywiście ustąpiła. Trwała „od rana do ustalonego czasu” (2 Sm 24,15), czyli według biskupa Mediolanu do południa dnia, w którym wybuchła; według Hieronima – do momentu składania wieczornej ofiary; według Teodoreta – trwała tylko 6 godzin, czyli 1/12 zapowiedzianego czasu (zliczając godziny trzech dni i trzech nocy)¹⁰⁸.

Zgodnie z relacją 2 Sm 24,16–17 Dawid ujrzał Anioła Pańskiego, który zabijał lud. Teodoret określił go mianem „anioł mściciel” (τιμωρὸς ἄγγελος) i utożsamiał z Niszczycielem, który pozabijał pierworodnych w ziemi egipskiej (por. Wj 12,23), oraz z posłańcem, który jednej nocy wybił sto osiemdziesiąt pięć tysięcy Asyryjczyków dowodzonych przez Sennacheryba (por. 2 Krl 19,35; Iz 37,36)¹⁰⁹. Kiedy Pan okazał swoją litość, Dawid wzniosł ołtarz na klepisku Arauny Jebusyty. Teodoret podał, że tam miała później stanąć świątynia Salomona¹¹⁰, a św. Augustyn złożoną ofiarę uznał za zapowiedź ofiary Jezusa¹¹¹. „Przyjmując taką typologię, w epidemii należy upatrywać symbolu

¹⁰⁴ Por. Joannes Chrysostomus, *Homiliae XXXII in S. Pauli Epistolam ad Romanos XXIX* 4, PG 60, 809A–C; por. Augustinus Hipponensis, *Contra Faustum Manichaeum XXII LXVI*, PL 42, 441.

¹⁰⁵ Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Librum II Regnorum XLV*, PG 80, 664A–B.

¹⁰⁶ Ambrosius Mediolanensis, *Expositio Evangelii secundum Lucam VI* 108, PL 15, 1785–1786.

¹⁰⁷ Por. Ambrosius Mediolanensis, *Apologia Prophetarum David ad Theodosium Augustum VII* 37, PL 14, 865C; por. Ambrosius Mediolanensis, *Enarrationes in XII Psalmos Davidicos XXXVII* 15, PL 14, 1016A.

¹⁰⁸ Por. Ambrosius Mediolanensis, *Epistolae LI* 9, PL 16, 1162A; por. Hieronymus, *Quaestiones Hebraicae in II Librum Regum XXIV* 15, PL 23, 1364A; por. Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Librum II Regnorum XLV*, PG 80, 664C.

¹⁰⁹ Por. Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Librum II Regnorum XLV*, PG 80, 665A.

¹¹⁰ Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Librum II Regnorum XLV*, PG 80, 665C–667.

¹¹¹ Augustinus Hipponensis, *Contra adversarium Legis et Prophetarum libri duo I*, XVIII 37, PL 42, 625.

grzechu. To z kolei prowadzi do dalszych konstatacji. Zabójcze działanie choroby uświadamia, że podobna jest natura winy. Powszechny wymiar zarazy uzmysławia zaś, iż dzieło odkupienia dotyczy całej ludzkości”¹¹²

Św. Pachomiusz opisał, w jaki sposób należało opiekować się chorymi w zakonie. Mieli się nimi zajmować pielęgniarze. Gdyby któryś z nich zaraził się w czasie takiej posługi, otrzymywał zakaz wchodzenia do kuchni. Zarażeni mieli spożywać posiłki w refektarzu dla chorych. Byli odosobnieni w infirmerii, a jedzenie, płaszcz lub suknię dla ochrony przed zimnem oraz inne potrzebne rzeczy przynosili im pielęgniarze¹¹³. Podobne zasady dotyczyły braci, którzy zarazili się w czasie podróży.

Analizując dorobek Ojców Kościoła można zauważyć, że niektórzy z nich, podobnie jak historycy i autorzy pogańscy, opisywali objawy epidemii oraz podawali prawdopodobne przyczyny ich wybuchu. Skupiali się na przedstawieniu środków, które można było zastosować, by pomóc poszkodowanym. Inni w swoich dziełach bardziej odnosili się do Boga, co jest widoczne zwłaszcza u Teodoret z Cyru, św. Jana Chryzostoma, św. Hieronima i św. Ambrożego, którzy komentowali biblijne perykopy 2 Sm 14 oraz 1 Krn 21. Pouczali też o męstwie w obliczu nadchodzącej śmierci, o życiu wiecznym i zmartwychwstaniu ciał.

¹¹² J. Nowaszczyk, *Nadprzyrodzone przyczyny epidemii w 2Sm 24 i 1Krn 21 (Teodoret z Cyru a inni Ojcowie Kościoła)*, dz. cyt., s. 328.

¹¹³ Por. *Regula Sancti Pachomii*, XL–XLVI, <https://ora-et-labora.net/regulapachomii.html> (dostęp: 08.11.2022); por. A. Katolo, *Przeciwko zarazie z punktu widzenia zaleceń Ojców Kościoła i zakonów szpitalnych*, <https://www.frassati-lublin.pl/aktualnosci/parafia/64168/przeciwko-zarazie> (dostęp: 05.11.2022).

1.4. Wyzwania duszpasterskie związane ze średniowiecznymi epidemiami

Za panowania cesarza Justyniana Cesarstwo Bizantyńskie zostało ogarnięte przez dżumę, która w 541 roku pojawiła się najpierw w Egipcie. Podaje się, że ta epidemia (nosząca znamiona pandemii) zabiła jedną czwartą ludności Imperium. Niektórzy twierdzą, że mogło to być nawet 60 procent¹¹⁴. Do 750 roku wyróżnia się ok. osiemnaście fal, które przez historyków były nazywane „plagą Justyniana”, mimo że ten już zmarł. Chorobę, podobnie jak większość zaraz antycznych, rozpatrywano albo racjonalnie, albo metafizycznie. Zwolennicy podejścia rozumowego odwoływali się do dokonań Hipokratesa, który zalecał zmianę miejsca pobytu chorego, odchudzenie go oraz zmniejszenie dopływu powietrza do jego ciała¹¹⁵. Agatiasz zaproponował natomiast interpretację astrologiczną. Uważał, że w historii ludzkości następują po sobie cykle szczęśliwe i nieszczęśliwe¹¹⁶. Metafizycznym wyjaśnieniem genezy dżumy było uznanie jej za karę Bożą za grzechy. Winą obarczano przede wszystkim władcę. Podejmowano różnorakie działania, mające na celu przebłaganie Boga: organizowano procesje, oznaczano domy krzyżami, zwracano się do świętych i błagano ich o ocalenie. Podobne praktyki podejmowano także w latach późniejszych. W tym czasie patronem zarażonych ogłoszono św. Sebastiana¹¹⁷. Niektórzy odwoływali się do praktyk mających znamiona magii, np. nosili amulety lub upijali chorych alkoholem. Medycyna była bezradna wobec tak wielkiej skali zjawiska. Ewagriusz Scholastyk napisał, że poganie w czasie trwania plagi wręcz pragnęli umierać, „dotknięci zagładą dzieci, czy też krewnych, i z tego właśnie powodu wprost Ignęli do chorych, to jednak wychodzili cało, zupełnie, jak gdyby zaraza stawiała do walki z ich wolą”¹¹⁸.

Liczba średniowiecznych epidemii była ogromna. Pojawiały się one praktycznie w każdym zakątku świata i doprowadzały do śmierci setek tysięcy ludzi. W XIV wieku mówiono o nich „śmierć”, „wielka zaraza”, „wielka śmiertelność” lub „wielki pomór”. Określeniem „czarna śmierć” zaczęto nazywać pandemię dżumy z XIV wieku w kronikach szwedzkich i duńskich, pochodzących jednak dopiero z wieku XVI. Podkreślano w ten sposób strach, smutek, a także tajemniczość i grozę zarazy. Nie

¹¹⁴ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 92.

¹¹⁵ Por. Hippocrates, *De flatibus* 5–6; *De natura hominis* 9.

¹¹⁶ Por. Agathias, *Historiae* 5,10, 5–6.

¹¹⁷ Por. M. Wójcik, *Plaga Justyniana: cesarstwo wobec epidemii*, „Zeszyty Prawnicze” 11/1 (2011), s. 392–393.

¹¹⁸ Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, IV 29, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1990.

będziemy skupiali się na szczegółowym opisie objawów każdej plagi. Ograniczymy się do przedstawienia, jakie postawy przyjmowali ludzie w czasie ich trwania oraz jakie praktyki duszpasterskie podejmowano.

Żyjący we wczesnym średniowieczu św. Izydor z Sewilli wspominał w swoich pismach o pomorze i zarazie: „Pomór (*pestilentia*) to zaraza (*contagium*), która, skoro opanuje jednego, szybko przechodzi na wielu”¹¹⁹. Jako ich przyczynę podawał niezdrowe powietrze, ale jednocześnie podkreślał, że wybuchają one na mocy postanowienia Bożego. Dokonał on analizy terminologicznej. Słowo *pestilentia* wywiódł od *pascor*; *pasci*, *pastus sum* – „żywić się, zjadać, paść się”, gdyż choroba zakaźna pochłania całe ciało niczym pożar. Pojęcie *contagium* wyprowadził od dotykania (*a contingendo*), ponieważ zachorować może każdy, kto ma z nią styczność. Nazwał ją również „morowym powietrzem” (*lues*) od „żałoby” (*luctu*) oraz „zguby” (*a labe*). Powoduje ona nagłe osłabienie i szybką śmierć, a także cechuje się gwałtownością. Św. Izydor przytoczył również pojęcie *inguina* – „podbrzuszyzna”, które pochodzi od *inguen*, *inguinis* – „pachwina, niższa część brzucha”. Autor ten podkreślił, że zaraza czyha przede wszystkim w powietrzu, ale także w wodzie i ziemi. Jej zarodki (*pestifera semina*) są wylewane z deszczem lub roznoszone przez wiatry na znaczne odległości. Można się zakazić przez ich wdychanie lub spożywanie skażonych plonów ziemi¹²⁰. W traktacie *O naturze rzeczy* św. Izydor zaprezentował zarazę, która zaburza naturalną równowagę w całym kosmosie: „...żywioły doznają skażenia, powietrze się psuje, powstaje niosący zarazę powiew i nadchodzi zguba, która poraża ludzi oraz wszystkie istoty żywe”¹²¹.

Kwestią trądu zajął się z kolei III Sobór Laterański zwołany w 1179 roku. Wyznaczono dla osób chorych miejsca odosobnienia oraz nakazano im odróżniać się od zdrowych: mieli nosić ze sobą kołatkę lub dzwoneczek, aby informować w ten sposób o swojej obecności; musieli przyodziewać ubranie z żółtym krzyżem, a także chodzić z długim kijem, którym mogli sięgać po towary i jałmużnę w miejscach publicznych. W praktyce trędowaci zostali skazani na banicję i zobowiązano ich do przebywania w świecie dzikich zwierząt i rozbójników. Jako jeden z głównych powodów trądu należy

¹¹⁹ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* IV 6, 17–19.

¹²⁰ Por. T. Krynicka, *Choroba w wybranych pismach Izydora z Sewilli*, „Vox Patrum” 78 (2021), s. 483; por. Isidorus Hispalensis, *Differentiae* I 143; *De rerum* 39, 1–2.

¹²¹ Isidorus Hispalensis, *De rerum* 39, 1.

uznać uczestnictwo w krucjatach. Powracający krzyżowcy nosili na swoim ciele znaki choroby, które były widoczne gołym okiem¹²².

Ważnym przedsięwzięciem duszpasterskim było otwieranie przytułków dla trędowatych na polecenie władz kościelnych. W Krakowie w latach 1320–1326 biskup Nanker nakazał wyposażyć i powołał do istnienia w Katedrze Wawelskiej alterię św. Małgorzaty. Prebendarz pod karą klątwy miał wypłacać w każde Suche Dni po dwie grzywny osobom trędowatym w szpitalu św. Walentego (najstarsza wzmianka o nim pochodzi z 1327 roku).

Do chorób zakaźnych w średniowieczu zaliczano nawet padaczkę, o czym zaświadcza tekst medyczny pochodzący z 1400 roku. Oprócz konwencjonalnego leczenia tej przypadłości, odwoływano się do pomocy świętych. Za głównego patrona epileptyków wybrano św. Walentego. Do jego sanktuarium w Alzacji pielgrzymowali ludzie pragnący uzdrowienia z tej choroby. Ich orędowniczką była też św. Bibiana. Z klasztoru w Rzymie, nazwanego jej imieniem, wysyłano do różnych krajów zioło nazywane „halwort”. Miał to być środek leczący z padaczki pod warunkiem, że spożyto go w czasie celebracji trzech Mszy świętych¹²³.

W połowie XIV wieku, w czasie wielkiej epidemii dżumy, lekarze okazali się bezradni. Ich jedynym zabezpieczeniem były białe płaszcze oraz maski z dziobem, które miały chronić przed ukąszeniem wszy, uważanych za roznosicieli zarazy, oraz przed odorem trupów. Jednym z najważniejszych źródeł, w których ta plaga została opisana, jest *Dekameron* Giovanniego Boccaccia. Jest to opowieść o moralności ludzkiej w czasie zarazy. Autor jako jeden z powodów jej wybuchu podał zagniewanie Boże na grzeszników. Dżuma była wynikiem przyzwolenia Boga, ale jej główną przyczynę stanowiła grzeszna kondycja ludzka¹²⁴. Kara miała funkcję pedagogiczną, czyli wychowującą człowieka do życia blisko Stwórcy. Gwarantem jej odwrócenia była modlitwa o przebaczenie oraz szczere nawrócenie. Autor wyróżnił cztery grupy ludzi w niszczonej przez dżumę Florencji. Przedstawiciele pierwszej – oddawali się uciechom hedonistycznym i nie pomagali zarażonym; drudzy – żyli zamknięci w swoich domach i byli wstrzemięźliwi; inni – starali się nie ulegać rozpuście, ale też nie zamykali się.

¹²² *Wielkie epidemie w dziejach ludzkości*, red. K.F. Kiple, dz. cyt., s. 76.

¹²³ *Wielkie epidemie w dziejach ludzkości*, red. K.F. Kiple, dz. cyt., s. 60.

¹²⁴ L. Górską, *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, s. 277–307, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/318/L.G%C3%B3rska_D%C5%BCuma-epidemia%20duszy%20i%20cia%C5%82a.pdf (dostęp: 27.10.2022).

Ostatnią grupę stanowili uciekający z miasta i pozostawiający swoich bliskich: „Niestety, powszechna klęska taką trwogę w umysłach mężczyzn i kobiet sprawiała, że brat opuszczał brata, wuj siostrzeńca, siostra brata, a często nawet żona męża swego. Gorzej jeszcze, że ojcowie i matki ostawiali dzieci swoje nie troskając się o nie zupełnie, tak jakby obcymi im były”¹²⁵. Między innymi z tego powodu w wielu miastach włoskich wprowadzono przepisy nakazujące osobom zdrowym opiekę nad chorymi. Nawiązywano w ten sposób do czasów wczesnego chrześcijaństwa, kiedy wzywano uczniów Chrystusa do gorliwej pomocy potrzebującym. Stosowano praktyki okadzania pomieszczeń, gdzie przebywali zakażeni, wdychano substancje aromatyczne, podawano pigułki, upuszczano krew. W praktyce jednak ci, którzy pozostali w mieście, liczyli na cud¹²⁶. Na początku pogrzeby były odprawiane w pośpiechu, w najbliższym kościele. Czterech lub sześciu księży, ze świecami lub bez nich, odprowadzało zmarłego do pierwszej napotkanej mogiły. Później ciała wynoszono jedynie przed domy, układano przed progiem, a następnie zabierali je grabarze. Za duchownymi niesiono czasem trzy lub cztery mary. Na każdej ułożonych było kilka trupów. Kiedy zabrakło ziemi poświęconej na cmentarzach, kopano głębokie jamy, do których wrzucano setki zwłok¹²⁷.

W średniowieczu zaczęły powstawać bractwa, które zajmowały się zbieraniem jałmużny dla potrzebujących. Z czasem niektóre konfraternie przyjmowały szpitalną regułę zakonną lub nawet za papieską akceptacją tworzyły nowe zgromadzenie zakonne. Osoby dotknięte trędem i zakażone chorobami wenerycznymi były obejmowane troską przez Zakon Świętego Ducha. Został on zatwierdzony w 1198 roku przez papieża Innocentego III. Jego członkowie składali dodatkowy czwarty ślub – służby biednym i chorym¹²⁸.

Jan Długosz w swoich *Rocznikach* opisywał zarazę z 1360 roku takimi słowami: „czy to zesłana przez Boga dla pomszczenia licznych ludzkich wykroczeń, czy to wskutek jakiegoś szczególnego układu gwiazd i konstelacji, czy też z innej jakiejś przypadkowej,

¹²⁵ G. Boccaccio, *Dekameron. Prolog*, tłum. E. Boyé, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975, s. 4–5.

¹²⁶ Por. A. Banaś, „*Dekameron*” reakcją mieszkańców Florencji na epidemię dżumy w 1347 roku, w: *Acta Uruboroï – W kręgu epidemii II*, red. M. Dąsał, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020, s. 45.

¹²⁷ M. Rosalak, *Wielkie zarazy ludzkości. Jak choroby i epidemie wpływały na dzieje cywilizacji*, dz. cyt., s. 142–143.

¹²⁸ Por. J. Łupiński, *Posługa Kościoła podczas epidemii w okresie staropolskim*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. W. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021, s. 92–93.

nieznanej przyczyny wybuchła”¹²⁹. Kronikarz ten nie rozstrzygał, co było powodem pomoru. Im bardziej w sferze moralnej doszukiwano się przyczyn choroby, tym bardziej kładziono nacisk na terapię pokutną. Ludzie średniowieczni często odwoływali się do surowych praktyk ascetycznych, dając tym samym dowód, że bardziej zależało im na wiecznym zbawieniu, niż na zdrowiu. Mnisi składali śluby posłuszeństwa, ubóstwa i czystości oraz wyrzekali się zmysłowych uciech. Ich obowiązkiem było zachowywanie surowego postu, którego celem było jedynie podtrzymanie ciała przy życiu, a nie najedzenie się do sytości.

Jedną z odpowiedzi na epidemie średniowieczne był ruch biczowników, który narodził się we Włoszech. Jego członkowie przypisywali sobie rolę proroków na wzór św. Jana Chrzciciela. Ich pierwsza procesja odbyła się w 1260 roku w Perugii. Flagellani chodzili jeden za drugim, powoli, boso. Głowy mieli nakryte kapturem, w rękach trzymali dzwoneczki oraz trójrzemienny bicz. Śpiewając pieśni pokutne i psalmy, smagali się po plecach oraz procesjonalnie przemierzali kolejne miasta i kraje, przez co niewątpliwie przyczyniali się do roznoszenia zarazków choroby. Często powtarzali słowa:

Nasza podróż odbywa się w świętym imieniu,
Sam Chrystus przyszedł do Jerozolimy,
Swoją krzyż nosił w swojej świętej ręce,
Pomóż nam, Zbawicielu całej ziemi¹³⁰.

Kiedy weszli do świątyni, obnażali się do pasa i chodząc po kościele, uderzali się biczami po obu bokach przez ramiona, tak że krew spływała na posadzkę. Następnie kładli się krzyżem i leżeli tyle, ile zajmuje pięciokrotne zmówienie modlitwy „Ojcze nasz”. Krzywoprzysięzca trzymał rękę w górze, morderca kładł się na plecach, cudzołożnik – na boku. Przewodnik uderzał każdego batem, a później wypowiadał słowa: „Na cześć Maryi, bądźcie wolni od zmazy, powstańcie i już nie grzeszcie”. Wtedy prowadzący i śpiewacy intonowali pieśń:

¹²⁹ J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, przeł. J. Mrukówna, Warszawa 1974, s. 381.

¹³⁰ J. Nohl, *The Black Death. A chronicle of the plague compiled from contemporary sources*, Unwin Books, London 1961, tłum. wł., s. 134.

Wzniescie wasze ręce ponad głowy,
Gdyż Bóg może odsunąć od was plagę.
A teraz podnieście ręce razem,
Aby spadło na nas miłosierdzie Boże¹³¹.

W końcu wyciągali ramiona na kształt krzyża i trzy lub cztery razy uderzali biczem w swoją klatkę piersiową, śpiewając przy tym:

Teraz pokonaj swój ból,
Adoruj Boga,
Dla Boga porzuć teraz wszelką pychę,
A On nam okaże swoje miłosierdzie!¹³²

We Włoszech ruch miał pozytywny wydźwięk: spowodował masowe jednanie się, wynagradzanie za krzywdy oraz pomagał grzesznikom w odnalezieniu drogi do spowiedzi¹³³. W latach 1348–1349 biczownicy rozpoczynali swoją wędrówkę od Włoch i następnie szli dwiema trasami: do Niderlandów i Anglii przez Francję oraz do Polski, Czech i Niemiec przez Węgry i Austrię¹³⁴. W pieśniach niemieckich i czeskich wyrażali oni przekonanie o zbawczej mocy biczowania, które dawało możliwość odpuszczenia grzechów dzięki łączności z cierpiącym Chrystusem. W Polsce, Niemczech, Austrii i Czechach ruch flagellanów polegał na radykalnym naśladowaniu Jezusa: należało uczestniczyć w procesji 33 i pół dnia (na pamiątkę lat życia na ziemi Mesjasza), a także biczować się dwa razy dziennie – o 6.00 rano i 3.00 po południu. Zdarzały się również przypadki odrzucania posługi kapłanów, gdy przywódcy ruchu sami udzielali rozgrzeszenia uczestnikom procesji¹³⁵. Taka praktyka była potępiana przez Kościół, który pozwalał na stosowanie bicia jako narzędzia pokutnego, ale tylko pod opieką spowiednika. W niektórych zgromadzeniach zakonnych na biczowanie nie pozwalała

¹³¹ J. Nohl, *The Black Death. A chronicle of the plague compiled from contemporary sources*, dz. cyt., tłum. wł., s. 135.

¹³² J. Nohl, *The Black Death. A chronicle of the plague compiled from contemporary sources*, dz. cyt., tłum. wł., s. 136.

¹³³ Por. H. Wojtyńska, *Biczownicy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1979, s. 518.

¹³⁴ Por. J. Mandziuk, *Sekty religijne w średniowieczu*, „Saeculum Christianum” 8 (2001), nr 2, s. 29.

¹³⁵ J. Kopeć, *Nurt pasyjny w średniowiecznej religijności polskiej*, w: *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H.D. Wojtyńska, J.J. Kopeć, Lublin 1981, s. 50.

reguła. W 1349 roku papież Klemens VI zakazał procesji organizowanych przez biczowników, ponieważ ruch zaczął wymykać się spod kościelnej kontroli¹³⁶.

W czasie epidemii posługiwano się amuletami i talizmanami, ale też wierzono w skuteczność relikwii, poświęconych przedmiotów (szkaplerze, krzyżyki), modlitw, egzorcyzmów, ofiar i ślubów w intencji zdrowia. Społeczności miejskie na czele z władzami obiecywały np. wybudowanie kościoła, kalwarii, ołtarza, dziękczynnej kolumny, jeśli ustąpi dżuma.

Błagano o wstawiennictwo świętych, np. św. Wita uważano za patrona płasawicy, św. Rocha – od moru, św. Stanisława – od chorób umysłowych, skórnych i zaburzeń mowy, św. Salomeę – od trudnych porodów, św. Kingę – od zaburzeń słuchu, św. Antoniego – od róży i ran. „Według przekonań ludzi średniowiecza, aż 48 różnych świętych zajmowało się chorobami oczu, epilepsją 40, porodami 28, opętaniem 40, gorączkami 126, bólem stawów 22, bólem szyi 17, chorobami dzieci 97, bólem głowy 48, dżumą 68, bólem zębów 21”¹³⁷. Inni święci, których przyzywano w czasie epidemii w średniowieczu to: św. Korona, św. Franciszka Rzymianka, św. Gertruda z Nijvel, św. Sebastian, św. Rozalia z Palermo, św. Szymon z Lipnicy. Szczegółowo o powodach, dla których właśnie oni zostali ogłoszeni orędownikami na czas zarazy, będzie traktował czwarty rozdział tej rozprawy. W kolejnych wiekach do tej grupy dołączyli kolejni wstawiennicy.

Kościół zabraniał natomiast korzystania z „cudownych” źródeł i studni. Biskup wrocławski Henryk w 1345 roku wydał statut, w którym nazwał takie postępowanie duchownych i świeckich heretyckim, niebezpiecznym, nieprawomyślnym i haniebnym. Uznał to za bałwochwalstwo, a konsekwencją niedostosowania się do jego zarządzenia miała być klątwa, wieczne przekleństwo, uznanie za heretyka¹³⁸.

Podsumowując, w epoce średniowiecza epidemie zbierały śmiertelne żniwo na całym świecie. Najgorsza w skutkach okazała się epidemia dżumy, która wybuchła w połowie XIV wieku. Odpowiedzią duszpasterską było powstawanie bractw, które pomagały osobom cierpiącym i chorym, odwoływanie się do kultu świętych,

¹³⁶ Por. M. Rosalak, *Wielkie zarazy ludzkości. Jak choroby i epidemie wpływały na dzieje cywilizacji*, dz. cyt., s. 76.

¹³⁷ J. Gilewska-Dubis, *Warunki zdrowotne, choroby i medycyna w średniowiecznym Wrocławiu*, „Medycyna Nowożytna”, t. 9 (2002), z. 1–2, s. 129.

¹³⁸ Por. A. von Protzan, *Das Formelbuch des Domherrn*, Josef Max & Komp., Breslau 1862, s. 87.

podejmowanie praktyk pokutnych, czasem niezwykle radykalnych. Przykładem jest ruch biczowników, który zaczął funkcjonować we Włoszech, a następnie opanował znaczną część Europy. Ostatecznie ich działalność została zabroniona przez papieża.

1.5. Rozwój troski duszpasterskiej w czasie epidemii nowożytnych

Marcin z Kłecka w 1624 roku w Poznaniu opracował *Preserwatiwę przeciwko morowemu powietrzu doswiadczona. Na którą iato bogaty tak y ubogy snadno się zdobędzie bo niekażdy na lekarstwa ma pieniądze. Na cześć y na chwałę Panu Bogu w Troycy jedynemu, Najświętszey Pannie Mariey, a na pomoc pospolytemu człowiekowi*¹³⁹. Był to wprawdzie traktat medyczny, ale pojawiały się w nim również odniesienia religijne. Autor pisał, by w czas zarazy „śmierci się nie bać ani nie frasować jest rzecz barzo dobra, bo lęklwego rychley się powietrze imię. Pana Boga wtenczas chwalić, a wesołym być”¹⁴⁰.

Wielkie znaczenie w czasie zaraz nowożytnych przypisywano kaznodziejstwu. Z kazań wierni czerpali nadzieję, ale też dowiadywali się, w jaki sposób powinni postępować, gdy trwa epidemia. Z tego powodu nazywano je moralną prezerwatywą (od *praeservo* – ochraniać, zapobiegać, zachowywać). Nie negowano w nich osiągnięć sztuki medycznej, ale wskazywano, że bez odniesienia do Boga wszelkie ludzkie zabiegi nie będą wystarczająco skuteczne. Walerian Gutowski, franciszkanin konwentualny, wygłosił takie kazanie na Rynku krakowskim w 1660 roku, w XV niedzielę po Zielonych Świątkach¹⁴¹. Uczynił to podczas procesji przebłagalnej z polecenia krakowskiego biskupa Andrzeja Trzebickiego. Był on zaangażowany w walkę z zarazą: udzielał pożyczek miastu, a „w latach 1677–1680 z własnych dochodów utrzymywał setki zapowietrzonych i chorych oraz wszystkie krakowskie klasztory”¹⁴². Co tydzień ofiarowywał 100 zł na potrzeby chorych pielęgowanych w szpitalu św. Sebastiana. Bardziej dbano w nim o dobre przygotowanie na śmierć, niż o udzielenie fachowej opieki

¹³⁹ Marcin z Kłecka, *Preserwatiwa przeciwko morowemu powietrzu doswiadczona. Na którą iato bogaty tak y ubogy snadno się zdobędzie bo niekażdy na lekarstwa ma pieniądze. Na cześć y na chwałę Panu Bogu w Troycy jedynemu, Najświętszey Pannie Mariey, a na pomoc pospolytemu człowiekowi*. Napisana przez X. Marcina z Kłecka Doktora M. y M. Teraz znowu do druku podana, Poznań 1624, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/138637/edition/148811/content> (dostęp: 28.10.2022).

¹⁴⁰ Marcin z Kłecka, *Preserwatiwa przeciwko morowemu powietrzu...*, dz. cyt., s. 21.

¹⁴¹ W. Gutowski, *Prezerwatywa moralna od morowego powietrza*. Kazanie XXVII miane w Rynku krakowskim, z ordynansu Książęcia Jegomości Biskupa Krakowskiego, podczas publicznej procesyj naprzeciwko morowego powietrza, z osobliwego pasterskiego afektu, od niegoż postanowionej, w niedzielę piętnastą po Świątkach, R.P. 1660, w: tenże, *Panegiryczne niektóre dyskursy duchowne i różne insze kazania przy celniejszych i obfitszym audytorze, w kościołach zwłaszcza krakowskich, pewnych czasów miane*, Kraków 1675, s. 611–638.

¹⁴² A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, s. 314–315.

medycznej. Biskup odprawiał też Eucharystie w kaplicy św. Sebastiana¹⁴³. Gutowski zastanawiał się nad tym, dlaczego pomimo wielkiej liczby nabożeństw oraz ludzi pokutujących i proszących o oddalenie morowego powietrza, Bóg w dalszym ciągu dopuszcza zarazę. Porównuje Kraków do Jerozolimy opłakiwanej przez Jezusa i oczekującej na zapowiedziane klęski. Kaznodzieja zapowiadał, że polskie miasto zostanie nawiedzone wrogiem gorszym od Rzymian, gdyż będzie on nieuchronnym i niewidzialnym nieprzyjacielem zdrowia i życia. Ze szczegółami opisywał wydarzenia z poprzednich epidemii: rozkładające się trupy, pochówki w zbiorowych mogiłach, na niepoświęconej ziemi, nagła śmierć bez dostępu do sakramentów świętych. Franciszkanin wskazywał na grzechy popełniane przez mieszkańców Krakowa. Piętnował publicznie rozpustę, chciwość, obżarstwo, okrucieństwo, a nawet mężobójstwo. Przypominał, że ludzie łatwo składają obietnice, a później chętnie powracają na drogę grzechu. Nawracają się z trudem, a chcąc otrzymać jak najmniejszą pokutę, mnożą wymówki. Wzywał do zastosowania duchowych środków zaradczych w czasie klęski. Pierwszym z nich było podjęcie pokuty i przemiana duchowa: „Bijmy się wszyscy w piersi i szeroko do płaczu i lamentów powieki nasze otwarłszy, dotąd skwierzmy i słochajmy, nie ocierając jagód naszych, dokąd nam Bóg nie wyświadczy dobrotliwej łaskawości swojej. Coby się miała ta ziemia i te kamienie na potym, na których tu stojemy, pastwić gnojem z ciał naszych; coby miały przejść fetorem i cuchnąć te ulice trupami naszymi, lepiej, że się zrosimy teraz wszyscy żywym źródłem własnych łez, coby nam były świadkami skruchy naszej przed Panem”¹⁴⁴. Jako przykłady pokuty podawał nawoływanie Jonasza, łzy św. Piotra po zdradzie Chrystusa, kobietę łzami oblewającą nogi Pana i wycierającą je włosami. Odwołał się też do przykładów z historii. Św. Grzegorz Wielki przebłagał Boga w czasie tzw. zarazy justyniańskiej przez procesje publiczne z siedmiu kościołów rzymskich do Bazyliki Matki Bożej Większej (590). W jej czasie papież zobaczył nad mauzoleum Hadrianą postać archanioła Michała, który chował miecz do pochwy. Odczytał to widzenie jako przepowiednię końca zarazy. Odwołał się do niego w płomiennym kazaniu o roli pokuty i modlitwy¹⁴⁵. Grzegorz z Tours z kolei wspominał w swoich pismach o dekreście Guntetamna, króla Franków, który zarządził trzydniowe modlitwy i post dla uproszenia końca epidemii; św. Karol

¹⁴³ J. Łupiński, *Posługa Kościoła podczas epidemii w okresie staropolskim*, dz. cyt., s. 102.

¹⁴⁴ W. Gutowski, *Prezerwatywa moralna...*, dz. cyt., s. 630–631.

¹⁴⁵ A. Polewska, *Cuda w czasach zarazy*, w: *Palec Boży. Cuda, które zmieniły bieg historii*, Rafael, Kraków 2021, s. 12–13.

Boromeusz, biskup Mediolanu, zorganizował procesję i modlitwy, sam dając wiernym przykład pokuty¹⁴⁶. Drugim środkiem, do którego zachęcał Gutowski, było błaganie o wstawiennictwo świętych. Przypominał szczególnie żywot św. Rozalii, której obraz i relikwie noszono w procesji w 1660 roku¹⁴⁷, ale także wzywał do ożywienia modlitwy do świętych opiekunów Krakowa. Ówczesnie każda brama była strzeżona przez innego patrona. Franciszkanin przytoczył imiona pięciu z nich: św. Stanisław, św. Jacek, św. Florian, bł. Salomea, św. Jan Kanty.

W czasie epidemii w latach 20. i 30. XVII wieku opublikowany został utwór André des Freux w przekładzie Stanisława Witkowskiego. Nosił tytuł: *Wiersz o obrazku Baranka Bożego*. Na tytułowej karcie książeczki wydrukowanej w 1626 roku w Jarosławiu opisano jej przeznaczenie: „ku pociesze chrześcijanom [...] w chorobie powietrza morowego, na oddanie czołobitniej Bogu w Trójcy Jedyndemu”. W utworze podkreślona została rola poświęconego medalika woskowego, który przedstawiał Baranka Bożego. Jego znaczenie podważali innowiercy. Autor natomiast, sprzeciwiając się ich myśleniu, odrzucał jednoznacznie „talizmany” noszone w czasie epidemii. Jezus Chrystus jedynie mógł pomóc w chwili zagrożenia: „Chorób, także przypadków aby strzegł niestwornych, straszno śmiertelnych przygód bronił nieuchronnych, strzegł od trucizn, powietrza, także kadukowej Choroby. Od niechętnych śmierci strzegł surowej drżenie ziemie, pożary nawałności wodne, pioruny z niepogody, by nie były szkodne. I innych klęsk obroną stawiał się potężną, by Bóg szczęściem nas wspierał ręką swoją mężną”¹⁴⁸. Drukowano też inne modlitwy, a następnie rozdawano je w formie broszur lub wieszano w widocznych miejscach. Papież Pius VIII w 1825 roku nadał sto dni odpustu za odmówienie modlitwy „przeciw morowemu powietrzu y strachom szatańskim”¹⁴⁹. Powstawały obrazy, które prezentowały różne praktyki podczas zarazy. Na jednym z nich

¹⁴⁶ Por. W. Gutowski, *Prezerwatywa moralna...*, dz. cyt., s. 622–623.

¹⁴⁷ Zostały one sprowadzone do Krakowa w 1603 roku i umieszczone w jezuickim kościele św. Barbary. Gutowski mówił: „Między tymi wszytkimi uwija się dnia dzisiejszego i chodzi z nami po rynku w relikwjach swoich Rozalija święta; nadzieja w Bogu, że jako ulice bramom swoim korespondujące mają patronów i obrońców swoich przed majestatem Boskim, tak i ta święta panienka cały ten Rynek dziś weźmie pod opiekę swoją i zachować go skuteczną swoją przed Bogiem intercesyją od powietrza morowego raczy”; za: W. Gutowski, *Prezerwatywa moralna...*, dz. cyt., s. 630–631.

¹⁴⁸ A. des Freux, *Wiersz o obrazku Baranka Bożego... napisany, a świeżo ku pociesze chrześcijanom po polsku w chorobie powietrza morowego, na oddanie czołobitniej Bogu w Trójcy Jedyndemu*, przeł. S. Witkowski, Jarosław 1626.

¹⁴⁹ R.E. Paliga, *Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, PWN, Warszawa 2022, ryc. 3, s. 140.

burmistrz Starej Warszawy Łukasz Drewno zawiera miasto Matce Bożej i św. Benonowi¹⁵⁰.

Lokalnie podejmowano różne inicjatywy duszpasterskie, mające na celu uproszenie u Boga zakończenie plagi. Urzędnicy Krzysztofa II Radziwiłła – Stanisław Kurosz i Maciej Berzeński – nie wspominali o konkretnych praktykach, ale w swoich listach wyrażali przekonanie, że jeśli Bóg nie stanie w obronie, to straż ludzka będzie próżna. Pierwszy z wymienionych urzędników powierzył Pańskiej opiece miasto Orla na Podlasiu¹⁵¹. W 1756 roku nastąpiła z kolei konsekracja świątyni p.w. Wszystkich Świętych w Wadowicach oraz głównego ołtarza ku czci Ofiarowania NMP. Był to jeden z elementów likwidacji skutków pożaru kościoła i miasta 30 lat wcześniej, ale też, jak wyjaśniał ówczesny proboszcz – nawiązanie do epidemii z lat 1652–1653, kiedy mieszkańcy zawierzili miasto Maryi. Ślubowano corocznie uroczyście obchodzić święto Ofiarowania NMP w dniu 21 listopada¹⁵². W Lesznie i okolicach, gdzie szalała dżuma w 1709 roku, można było napotkać na postawy ambiwalentne. Jedni ustawiali się przed konfesjonalami, gdyż upatrywali w porządnej spowiedzi warunek powodzenia błagań o oddalenie gniewu Bożego, ale też zabezpieczenie na czas śmierci¹⁵³. Do modlitwy wzywały władze miasta. Odwoływano się do orędownictwa św. Rocha, św. Rozalii, św. Fabiana i św. Sebastiana. Byli jednak i tacy, którzy stwierdzali, że spotka ich dokładnie taka sama kara, co ludzi pobożnych. Odnaczali się rozpasaniem, trwali w obżarstwie i pijaństwie, drwili z plagi, bluźnili, przez co rezygnowali z życia wiecznego¹⁵⁴. W Gdańsku za udanie się do kościoła groziła kara śmierci¹⁵⁵.

W specjalnym obrzędzie religijnym musieli uczestniczyć trędowaci wprowadzani do leprozorium lwowskiego. Chory ubrany był w prostą szatę, głowę miał przykrytą kirem. Kapłani kropili go wodą święconą i razem z nim wchodzili do kościoła. Chory zasiadał na miejscu, gdzie zazwyczaj ustawiany był katafalk. Odśpiewywano żałobne

¹⁵⁰ R.E. Paliga, *Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, dz. cyt., ryc. 2, s. 139.

¹⁵¹ Por. M. Sierba, *Morowe powietrze w Orli, na Podlasiu i w Rzeczypospolitej w listach urzędników podlaskich Krzysztofa II Radziwiłła – Macieja Berzeńskiego i Stanisława Kurosza*, „Studia Podlaskie”, t. 24, Białystok 2016, s. 56.

¹⁵² Por. T. Graaf, *Epidemie w dziejach Wadowic w okresie przedrozbiorowym – studium przypadku miasta małopolskiego*, „Studia Historica Gedanensia” t. 12 (2021), s. 192–200.

¹⁵³ Por. J. Charytoniuk, *Walka z epidemią dżumy w Elblągu na początku XVIII wieku*, „Rocznik Elbląski” 1985, t. 10, s. 56.

¹⁵⁴ Por. J. Barański, K. Łampika, *Dotyk zatrutej strzały – epidemia dżumy w Lesznie w 1709 r.*, w: *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, t. 6: *Ciało, choroby i świadomość społeczna – społeczne i metafizyczne aspekty profilaktyki i terapii*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsał, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020, s. 225–226.

¹⁵⁵ Por. J. Kracik, *Staropolskie postawy wobec zarazy*, dz. cyt., s. 95.

Requiem, a następnie symulowano pogrzeb na cmentarzu. Wręczano tzw. „szatę łazarzową”, grzechotkę, rękawiczki, sakwę na kiju oraz garnuszki do prywatnego użytku. Na progu leprozorium trędowaty musiał jeszcze wysłuchać słów księdza o cierpliwym znoszeniu cierpień w celi będącej „trumną za życia”¹⁵⁶.

Ważnym przejawem troski duszpasterskiej było organizowanie pochówków dla zmarłych. Miejsce zależało od pozycji społecznej. Bogatych i zasłużonych chowano w kościele lub na cmentarzu obok niego, a biednych na cmentarzach morowych poza miastem, zwłaszcza w przypadku dużej liczby ofiar. Niekiedy najuboższych grzebano na polach, w lasach, w zbiorowych mogiłach. Wrzucano też ich ciała do jezior i rzek. Na wsiach chowano ciała w ogrodach, w obrębie obejścia lub nawet pozostawiano je na pastwę dzikich zwierząt. Gdy pogrzeb odbywał się w świątyni lub na cmentarzu znajdującym się blisko niej, oprócz duchownego i grabarzy mogli w nim uczestniczyć bliscy i przyjaciele zmarłego. Na cmentarzach morowych byli tylko kopacze. Brak kapłana prowadził często do nadużyć. Zmarłym nie okazywano należytego szacunku, dlatego zaczęły powstawać świeckie bractwa, których głównym celem było zapewnienie chrześcijańskiego pochówku, np. konfraternia św. Nikodema w Wilnie (w latach 1624–1625) lub bractwo św. Rocha¹⁵⁷.

W Europie i na ziemiach polskich powstawały też bractwa, które zajmowały się pomocą osobom cierpiącym na skutek epidemii. W Krakowie ich członkowie zajmowali się umieszczaniem w szpitalach osób, które były porzucane na ulicy. Organizowali też grzebanie umarłych. W 1584 roku Piotr Skarga założył Bractwo Miłosierdzia przy kościele św. Barbary. Należeli do niego król Zygmunt III Waza, magnaci, dworzanie, szlachta i bogate mieszczaństwo. Zbierali oni pieniądze na wsparcie zarażonych. W 1592 roku powołano do istnienia Bractwo Betanii św. Łazarza, które wspomagało żebraków na ulicy i organizowało pochówki biedoty w czasie zaraz. Bractwo Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny powstałe przy kościele Mariackim w 1383 roku również pomagało w trakcie epidemii, np. w 1589 roku za zebraną jałmużnę kupowano żywność dla zarażonych morowym powietrzem. Należeli do niego władcy od Kazimierza

¹⁵⁶ Por. Ł. Charewiczowa, *Kłęski zaraz w dawnym Lwowie*, Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, Lwów 1930, s. 26–27.

¹⁵⁷ Por. A. Trojanowska, *Epidemie. Krótka historia*, Wyd. RM, Warszawa 2021, s. 51–53.

Wielkiego do Stefana Batorego, a także zamożni mieszczenie pochodzenia niemieckiego i duchowieństwo¹⁵⁸.

Ofiarnością podczas zarazy wykazywali się kapłani, ojcowie i siostry zakonne. Stosowano specjalne środki bezpieczeństwa: przegrodą z desek oddzielano ołtarz od reszty kościoła, Komunii świętej udzielano przez okienko nad płonącym kadzidłem, często prano i zmieniano ubrania, zabezpieczano konfesjonały, zachowywano odpowiedni dystans¹⁵⁹. Kanonicy regularni laterańscy posługiwali chorym w kościele Bożego Ciała w Krakowie. W 1482 roku, w szóstym dniu zarazy, zmarł w Krakowie Szymon z Lipnicy, który do samego końca udzielał konającym rozgrzeszenia, przynosił leki i Najświętszy Sakrament. Wielkim zaangażowaniem odznaczały się siostry norbertanki. W otoczeniu klasztoru znajdowali schronienie zarażeni i konający. Bł. Bronisława w 1224 roku troszczyła się o odzież i lekarstwa dla chorych oraz karmiła głodnych. W 1652 roku siostry pozostały w mieście i wspierały ludzi, dając im pożywienie i leki: siarkę, czosnek i driakwie. Żadna z nich nie zachorowała¹⁶⁰.

W 1708 roku dwaj norbertanie, ks. Teofil Byszczewski i ks. Karol Michalski, zmarli podczas udzielania duchowej posługi zarażonym¹⁶¹. Tego samego roku biskup Kazimierz Łubieński pod karą ekskomuniki zakazał organizowania procesji z udziałem bractw, gdyż stwarzałyby to warunki do rozszerzania się epidemii. Jednocześnie przeznaczał duże jałmużny dla chorych. Ofiarował na ten cel nawet swój własny pastorał¹⁶². W Dzień Zaduszny 1708 roku w Krakowie został ogłoszony czterotygodniowy jubileusz, którego udzielił papież Klemens XI, aby wyprosić uśmierzenie morowego powietrza. Nakazano unikania tłoku przy spowiedzi i zakazano mieszania się chorych ze zdrowymi w czasie nabożeństw. W maju 1710 roku rozpoczęto oktawę nabożeństw solennych ku czci Matki Bożej Łaskawej¹⁶³.

W 1710 roku wileńscy jezuici zanosili modlitwy błagalne o ustanie morowego powietrza, organizowali procesje wokół miasta, adoracje Najświętszego Sakramentu

¹⁵⁸ Por. J. Łupiński, *Posługa Kościoła podczas epidemii w okresie staropolskim*, dz. cyt., s. 100.

¹⁵⁹ Por. J. Kracik, *Pokonać czarną śmierć*, Kraków 2020, s. 95–97.

¹⁶⁰ Por. K. Kramarska-Anyszek, *Dzieje klasztoru pp. norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840*, „Nasza Przyszłość”, t. 47 (1977), s. 72–73.

¹⁶¹ Por. E. Karpacz, „Oplakane czasy” – *epidemia dżumy w Krakowie w latach 1707–1710. Przyczynek do badań nad upadkiem królewskiego miasta*, „Folia Historica Cracoviensia” vol. XVIII (2012), s. 251.

¹⁶² Por. J. Bieniarzówna, J. Małecki, *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI–XVIII*, t. 2, Kraków 1984, s. 454.

¹⁶³ Por. J. Kracik, *Staropolskie postawy wobec zarazy*, dz. cyt., s. 100–101.

i głosili okolicznościowe kazania. Często wcześniej przystępowali do spowiedzi generalnej oraz odbywali ćwiczenia duchowne. Zdrowi zakonnicy posługiwali chorym braciom oraz sprawowali nabożeństwa dla tych, którzy byli niezarażeni. Zakażeni byli poddawani kwarantannie i mieszkali nieopodal klasztoru. Przygotowywali się do dobrej śmierci i służyli innym chorym, udzielając im rozgrzeszenia. Zamykano też szkoły jezuickie i odsyłało uczniów do domu, by nie ponosić odpowiedzialności za ewentualne zakażenie. W aptekach, które działały przy domach zakonnych, przygotowywano lekarstwa dla zadżumionych. Zamożni za nie płacili, ubodzy otrzymywali je za darmo¹⁶⁴. Jezuici np. w Królewcu służyli również innowiercom. Taką decyzję podejmowali dobrowolnie. Zmobilizowali przez to luterańskich pastorów do podejmowania się podobnej posługi. Ogromne rzesze innych kapłanów i zakonników zaangażowało się w pomoc ofiarom morowego powietrza. W tym miejscu naszym celem jest jednak ogólne przedstawienie praktyk, jakie były przez nich podejmowane. Były też przypadki ucieczki z miasta duchownych i sióstr zakonnych podczas trwania epidemii, np. w 1599 roku w kościele św. Barbary w Krakowie pozostało tylko trzech ojców, którzy głosili słowo Boże i spowiadali wiernych. W latach 1651–1652 karmelitanki bose opuściły klasztor św. Marcina w Kielcach, co nie pozostało bez odzewu. Ludzie zarzucali, że to mniszki jako pierwsze powinny błagać o miłosierdzie Boże¹⁶⁵.

Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku w parafii św. Katarzyny i Małgorzaty w Kętach odczytywano list warszawskiego lekarza, w którym opisywał on objawy cholery i podawał sposoby jej zwalczania. To samo pismo prawdopodobnie podano do publicznej wiadomości również w innych parafiach rzymskokatolickich¹⁶⁶. Jest to dowód na to, że Kościół wsłuchiwał się w głos specjalistów i troszczył się o to, aby wiadomości podawane przez nich docierały do uszu wiernych. Podczas tworzenia podręczników religijnych dla zarażonych często dodawano skróty lekarskich zaleceń. W ten sposób do rąk chorych trafiało pełne kompendium. Jakub z Paradyża w XV wieku za najlepsze lekarstwo uznawał sakramenty, ale nie sprzeciwiał się medykamentom proponowanym przez Hipokratesa i Galena. Mateusz z Krakowa

¹⁶⁴ A. Mariani, *Jezuici prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711*, „Zapiski Historyczne”, t. 81, z. 2, Poznań 2016, s. 65–82.

¹⁶⁵ *Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi, ich początek, rozwój i tułactwo w czasie ruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 3: Kraków: klasztor św. Marcina, opr. R. Kalinowski, Kraków 1904, s. 56.

¹⁶⁶ Por. K. Meus, *Profilaktyka przeciwepidemiczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, red. K. Polek, Ł.T. Sroka, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016, s. 317.

krzyż i Mękę Pańską nazywał plastrami przykładanymi do ran umierającego¹⁶⁷. Ks. Hieronim Powodowski jako lek na chorobę duchową proponował przede wszystkim: pokorę, pokutę, serdeczną skruchę, sprawiedliwość, czystość sumienia, wiarę, nadzieję i miłość, szczerą spowiedź, przyjmowanie Ciała i Krwi Pańskiej, modlitwę, post, jałmużnę i inne dobre uczynki¹⁶⁸. Ks. Walenty Bartoszewski również przedstawiał kurację duchową, jaką warto podjąć w czasie morowego powietrza. Pisał o kamieniu pokuty, „którego zażywając, wszystkie nieczystoty z zewnątrz wyrzucę na wierzch przez pokutne poty. Posiłę się konfektem z niebieskiej Apteki, z której na duszną niemoc niepotrzebne leki”¹⁶⁹.

Odpowiedzią na epidemie w nowożytności było odważne spełnianie posługi duszpasterskiej i sakramentalnej przez wielu kapłanów, którzy organizowali konkretną pomoc, rozgrzeszali, udzielali Komunii świętej. Wygłaszali również kazania, w których wskazywali na to, jak można poradzić sobie w czasie kryzysu i zagrożenia życia, np. franciszkanin Walerian Gutowski w 1660 roku podkreślił ogromną wartość pokuty i wstawiennictwa świętych. Zaczęto wydawać pierwsze modlitewniki, powstawały kolejne bractwa, organizowano procesje z Najświętszym Sakramentem lub relikwiami. Mimo takiego zaangażowania niektórzy ludzie trwali jednak z uporem przy swoich wadach, nie dbali o godny pochówek swoich bliskich i osobiste nawrócenie.

¹⁶⁷ Por. J. Kracik, *Pokonać czarną śmierć*, dz. cyt., s. 119.

¹⁶⁸ Por. H. Powodowski, *Recepta duszna i cielesna przeciw morowemu powietrzu*, b.m. 1589, k. D_{4v}–Ev.

¹⁶⁹ W. Bartoszewski, *Bezoar z lez ludzkich czasu powietrza morowego w Roku Pańskim 1624 utworzony y zacnemu magistratowi miasta Wileńskiego ofiarowany*, Wilno 1630, k. A₃, E₂.

1.6. Odpowiedź Kościoła na epidemie XX wieku

Wiek XX przyniósł kilka epidemii, które pochłonęły wielką liczbę ofiar. Podczas I wojny światowej w ich zwalczanie zaangażował się Krakowski Biskupi Komitet Pomocy dla dotkniętych klęską wojny (dalej: KBK), który został powołany do istnienia przez biskupa Adama Stefana Sapiehę. Jego odezwa wygłoszona w Boże Narodzenie 1914 roku została poparta nawet przez papieża Benedykta XV, który przeznaczył środki finansowe na przeprowadzenie akcji pomocy humanitarnej. Na czele Komitetu stał biskup krakowski, który miał głos decydujący i osobiście dysponował jego majątkiem. Sekcja sanitarna została powołana do istnienia w 1915 roku. Biskup Sapieha przeznaczył na ten cel nagrodę im. Jerzmanowskich, którą wręczyła mu Akademia Umiejętności¹⁷⁰. Zorganizowane zostały przede wszystkim ruchome szpitale zakaźne, ruchome kolumny sanitarne i ruchome kolumny szczepiące, „które na terenie 36 powiatów Galicji w 1916 roku zaszczepiły przeciwko ospie dokładnie 1 534 560 osób”¹⁷¹. Próbowano zadbać o to, by szpital przyjeżdżał do chorego, a nie chory do szpitala. Bazy podczas pracy w terenie najczęściej zakładano na plebaniach. Sekcję sanitarną dofinansowywały władze austriackie, ale w zamian wymagały prowadzenia systematycznych działań na rzecz zwalczania chorób zakaźnych takich jak: ospa, czerwotka, tyfus brzuszny i płamisty, które szybko rozprzestrzeniały się w warunkach wojennych¹⁷². Społeczeństwo często przyjmowało bierną postawę wobec działalności KBK, gdyż prowadziło ono działania całkiem nowe i wcześniej niespotykane. Budowaniu zaufania nie sprzyjały też czas trwającej wojny oraz wykonywanie szczepień lub lokowanie chorego w szpitalu we współpracy z policją, pod przymusem. Dzięki temu udało się jednak doraźnie zatrzymać rozwój chorób zakaźnych na terenie objętym opieką przez Komitet. W 1918 roku biskup Sapieha przekazał KBK państwu polskiemu. Od tej pory nazywano go Państwowymi Kolumnami Epidemiologicznymi przy zwalczaniu epidemii chorób zakaźnych. W historiografii podaje się, że nadano im też imię Księcia Biskupa Sapiehy¹⁷³.

W latach 1918–1919 doszło z kolei do ataku grypy, która została nazwana hiszpanką. Hiszpania nie była jednak ogniskiem tej choroby, ale jako jedno z nielicznych

¹⁷⁰ Por. E. Więckowska, *Komitet Sapieżyński w walce z chorobami zakaźnymi 1914–1918*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997, s. 19–20.

¹⁷¹ Por. K. Meus, *Profilaktyka przeciwepidemiczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*, dz. cyt., s. 321.

¹⁷² Por. E. Więckowska, *Komitet Sapieżyński w walce z chorobami zakaźnymi 1914–1918*, dz. cyt., s. 24–25.

¹⁷³ Por. E. Więckowska, *Komitet Sapieżyński w walce z chorobami zakaźnymi 1914–1918*, dz. cyt., s. 60.

państw niezaangażowanych czynnie w I wojnę światową udostępniała obiektywne, rzetelne dane statystyczne¹⁷⁴. Zachorowało na nią ok. 500 milionów ludzi. Roznosiła się po świecie na skutek przemieszczania się związanego z działaniami wojennymi. Pandemia przetoczyła się w trzech falach przez Europę, Afrykę, Azję i Amerykę Północną. Najwięcej ludzi umierało w dużych zbiorowiskach – w miastach i obozach wojskowych. W czasie trwających walk ograniczano informacje dotyczące hiszpanki. Cenzura skutecznie dbała o to, by nie wybuchła panika. W Berlinie gazety praktycznie nie wspominały o epidemii.

„Ludzie traktowali gripę jako kolejne zrzędzenie losu, a rosnącą straszliwie liczbę zmarłych przypisywano głównie złemu wyżywieniu. [...] starano się wdrażać działania mające ograniczyć rozprzestrzenianie się epidemii, w tym poddawać chorych kwarantannie”¹⁷⁵. Należało unikać niepotrzebnego odwiedzania chorych w domach, szpitalach i przytułkach, a także jedzenia i picia z tych samych naczyń, podawania ręki oraz całowania w usta. Osoby zajmujące się zarażonymi nosiły maskę wykonaną z czystej waty, która przytwierdzona była do ust i nosa. Stosowano też inne środki prewencyjne, m.in. zamknięto teatry, szkoły i kościoły. W wielu krajach wykłady lub posiedzenia sądów organizowano na zewnątrz. W podobny sposób oferowano różne usługi publiczne, np. fryzjerskie. Nakazano dezynfekowanie i odkażanie pomieszczeń. Nie wolno było spłukać na ulicę. Zachęcano do noszenia masek gazowych zakrywających usta oraz do unikania fizycznego przepracowania.

O tym, jak należy się zachowywać, by uniknąć zakażenia, pouczano w gazetach i radiu. Tam też informowano o badaniach, jakie były prowadzone w kraju. Pisano i mówiono o postawach, jakie wobec zagrożenia przyjmowała ludność wsi i miast. Prasa lwowska przekazała do publicznej wiadomości, że jesienią 1918 roku brakowało trumien i osób obsługujących pogrzeby¹⁷⁶. W Krakowie pojawiało się coraz więcej „klepsydr na kościołach, oznajmiających o zgonach spowodowanych tą chorobą”¹⁷⁷. Franciszek Piątkowski w tygodniku „Piast” sporządził opis epidemii w powiecie grybowskim i sądeckim. Zwrócił uwagę, że pogrzeby odbywają się bez płaczu, ponieważ „cała najbliższa rodzina zmarłego leży w gorączce i nie ma kto nad trumną zapłakać. Często

¹⁷⁴ Por. A. Tyszkiewicz, *Człowiek wobec pandemii na przykładzie hiszpanki: historia, prewencja, mity*, „Medycyna Dydaktyka Wychowanie” 3/4 (2020): *Pandemia koronawirusa SARS-CoV-2*, s. 47.

¹⁷⁵ A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 114–115.

¹⁷⁶ Por. J. Wnęk, *Pandemia grypy hiszpanki (1919-1919) w świetle polskiej prasy*, „Archiwum historii i filozofii medycyny” 77 (2014), s. 19.

¹⁷⁷ *Choroba hiszpańska*, „Głos Narodu” 239 (1918), (wyd. poranne), s. 2.

się zdarza, że matka, leżąc bezprzytomna w gorączce, nie wie, że z domu wynoszą jej zmarłe dziecko”¹⁷⁸.

Miejski Urząd Zdrowia w Krakowie wydał stosowne pouczenie na okres zarazy¹⁷⁹. Zawierało ono siedem punktów, ale tylko w dwóch pojawiło się odniesienie do świątyń. W 5. punkcie nakazywano, by w przypadku zachorowania położyć się do łóżka oraz zażyć aspirynę lub chinę. Nie należało iść do kościoła, do biura, kawiarni, teatru, kina, szkoły itp. W ten sposób ludzie zdrowi mogliby zostać zarażeni, a osoba chora mogłaby się narazić na powikłania i pogorszenie swojego stanu. Jako najgroźniejsze wymieniono zapalenie płuc i opłucnej. Za szkodliwe uznano też zbyt wczesne powrócenie do zwykłych kontaktów z innymi i obowiązków. Uważano, że człowiek, który przechorował hiszpankę, przez pewien czas był jeszcze niebezpieczny dla otoczenia. W punkcie 7. podkreślono natomiast, że w kościołach należy zachować wzorową czystość przez zmywanie podłóg, sprzętów ławek i przewietrzanie. Podobnie należało czynić w szkołach, żłobkach, ochronkach, teatrach, kinach, restauracjach, kawiarniach, wozach kolejowych i tramwajowych.

31 stycznia 1919 roku w katedrze św. Pawła w Melbourne odbyło się spotkanie przedstawicieli anglikanów, prezbiterianów, metodystów, baptystów, którzy zapewnili rząd o chęci współpracy celem zminimalizowania skutków epidemii. Wezwali wiernych do gorliwej modlitwy do Boga Wszechmogącego o uniknięcie niebezpieczeństwa, oraz do utrzymywania siebie w postawie spokoju i ufności, bez nadmiernego strachu i paniki¹⁸⁰. W kościołach należało zakładać maski, a chórzysci musieli zrezygnować ze śpiewu. Organizowano nabożeństwa na zewnątrz świątyń. Dzwonek kościelny przypominał chorym o godzinach, w których należało się modlić w domach. Arcybiskup Melbourne Daniel Mannix kierował do kapłanów listy. W jednym z nich informował: „Rozporządzenie, że maski powinny być noszone na nabożeństwach jest wydawane przez państwo i w tej sprawie radzę tylko posłuszeństwo. Jeśli twoi wierni odmówią noszenia ich w kościele, ryzykujesz karą. [...] Mam nadzieję, że tyrania wkrótce minie, a zaraza zostanie usunięta, ale naszym bezwzględny obowiązkiem jest przestrzeganie nakazów,

¹⁷⁸ F. Piątkowski, *Hiszpanka*, „Piast” 41 (1918), s. 9.

¹⁷⁹ Por. *Pouczenie odnośnie do grypy Miejskiego Urzędu Zdrowia w Krakowie*, 1918, w: A. Tyszkiewicz, *Człowiek wobec pandemii na przykładzie hiszpanki: historia, prewencja, mity*, dz. cyt., s. 48.

¹⁸⁰ Por. C. Reilly, *The 1919 Flu Pandemic and the Diocese of Melbourne*, <https://www.melbourneanglican.org.au/wp-content/uploads/2020/04/The-1919-flu-pandemic-and-the-Diocese-of-Melbourne-2020Apr22.pdf> (dostęp: 24.11.2022).

a jednocześnie nie zapominanie o obowiązku modlitwy i uwielbienia”¹⁸¹. Anglikański arcybiskup w Melbourne napisał list do podległych mu parafii. Podkreślił, że życie wszystkich jest w ręku Boga, wezwał do przestrzegania przepisów Zarządu Zdrowia bez skarg i szemrania oraz zachęcił do podwojenia modlitw, by w ten sposób przyspieszyć zakończenie zarazy. Przypomniął również zaangażowanie duchownych i świeckich, którzy uczestniczyli w działaniach prewencyjnych i pomagali chorym¹⁸². Duchowni podkreślali, że prawdziwą mądrością jest ochrona życia biologicznego i jednoczesna troska o życie wieczne. Apelowano, by posyłać po kapłanów jak najszybciej i umożliwić chorym przyjęcie sakramentów. 19 maja arcybiskup Melbourne napisał list do swoich biskupów diecezjalnych¹⁸³. Nazwał w nim obowiązkiem zwracanie się do ludu w imieniu Kościoła w kryzysowym czasie, gdyż środki proponowane przez rząd i władze świeckie różnią się od tych, z których można skorzystać będąc chrześcijaninem. Biskupi prowincji Wiktoria nawoływali do modlitwy o oświecenie umysłów i do podjęcia pokuty za grzechy. W diecezji Melbourne w 1919 roku liczba „communicantes” nie spadała, zmniejszała się natomiast liczba chrztów i bierzmowań. W stosunku do poprzednich lat przybywało pogrzebów. Zawieranie małżeństw w dalszym ciągu przeżywało powojenne odrodzenie¹⁸⁴.

W Republice Południowej Afryki ludzie w religii szukali wyjaśnienia katastrofy. Jako najczęstszy powód zarazy podawano sprawiedliwą karę za grzechy. Połączenie straszliwej wojny i niszczycielskiej zarazy uznawano za znaki eschatologiczne powtórnego przyjścia Chrystusa. Władze lokalne zakazywały wszelkich zgromadzeń, w tym nabożeństw kościelnych. Zdarzały się przypadki, że niektórzy duchowni ignorowali to rozporządzenie, co spotkało się z krytyką m.in. kapelana burmistrza Kapsztadu: „nie ma istotnej różnicy między zgromadzeniem się na publicznym nabożeństwie a tłumem zebrany na projekcji filmu”¹⁸⁵.

W czasie II wojny światowej ludność była dziesiątkowana przez tyfus (dur brzuszny), który był niezwykle zaraźliwy. Wystarczyło spożyć wodę ze strumienia, wejść w kontakt z chorym lub zjeść nieumyte owoce. Odpowiedzią medycyny były szczepionki.

¹⁸¹ Arcybiskup Melbourne, *Letter Book 8 Apr 1918 – 10 Dec 1919*, s. 473, 475.

¹⁸² Por. *The Anglican Church. Archbishop's Letter to his Parishes*, w: „The Argus” 14 II 1919; *Church and Epidemic. Anglicans Support Minister*, w: „The Age” 14 II 1919.

¹⁸³ Por. *Letter Book*, dz. cyt., s. 646–651.

¹⁸⁴ Por. C. Reilly, *The 1919 Flu Pandemic and the Diocese of Melbourne*, dz. cyt.

¹⁸⁵ H. Philips, *Why did it Happen? Religious Explanation of the “Spanish” Flu Epidemic in South Africa*, „Historically Speaking” IX/X (2008), cyt. 11, tłum. wł., s. 35.

Doktor Antoni Puławski w napisanej przez siebie pracy dotyczącej chorób zakaźnych uchwycił związek między epidemią, wojną i głodem¹⁸⁶. Dodatkowo ludność w 1945 roku atakowały: czerwotka, dur plamisty, błonica, płonica, zimnica¹⁸⁷. Pomoc organizowana była przez Naczelny Nadzwyczajny Komisariat do Walki z Epidemiami. Instytucja o takiej samej nazwie istniała w latach 1919–1923.

Wielką epidemią XX wieku było AIDS, czyli zespół nabytego niedoboru odporności. Największą trudnością w zdiagnozowaniu tej choroby jest fakt, że wirus HIV działa bardzo wolno i bywa uśpiony, przez co jego nosiciele nie wykazują żadnych niepokojących objawów. Mimo jednak, że są nieświadomi, mogą już zarażać innych przekazując wirusa poprzez swoje nasienie, krew, wydzieliny pochwowe lub matczyne mleko¹⁸⁸. M. Sznajderman podkreśla, że sperma jest czymś dającym życie, natomiast krew ukryta w ciele jest symbolem odkupienia, ofiary i oczyszczenia. Kiedy natomiast zostają one wylane na zewnątrz – w czasie plagi mogą skalać i przynieść śmierć¹⁸⁹. Pełnoobjawowe AIDS sprawia, że układ odpornościowy jest podatny na infekcje wtórne i nie działa we właściwy sposób. Przede wszystkim ten fakt przyczynia się do śmierci pacjentów. Dr Anthony Fauci, który był szefem amerykańskiego Instytutu Chorób Alergicznych i Zakaźnych, zaznaczył wyraźnie: „Nie można sobie wyobrazić bardziej szatańskiego wirusa niż ten. Atakuje i niszczy właśnie te komórki, które właściwie powinny chronić nas przed wirusami”¹⁹⁰.

Podjęto próbę zarzucenia turystyki seksualnej, izolowano grupy wysokiego ryzyka, zalecano unikania przypadkowych kontaktów seksualnych z potencjalnymi nosicielami. Osoby dotknięte „dumą XX wieku” były i w dalszym ciągu są stygmatyzowane. A. Muszala zaznaczył, że w społeczeństwach euro-amerykańskiej kultury zachorowanie na AIDS oznaczało zaklasyfikowanie do jednej z grup wysokiego ryzyka – narkomanów, homoseksualistów lub osób prostytuujących się¹⁹¹. Przytoczył jednocześnie słowa Jana Pawła II, który w listopadzie 1989 roku powiedział, że chorym

¹⁸⁶ Por. A. Puławski, *O najnowszych sposobach zapobiegania niektórym chorobom zakaźnym (dżuma, cholera, tyfus brzuszny, czerwotka): pogadanka*, Drukarnia Krajowa, Kraków 1918, s. 6.

¹⁸⁷ Por. J. Morzycki, A.M. Klingberg, *Naczelny Nadzwyczajny Komisariat do Walki z Epidemiami w latach 1944–1945*, Lekarski Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1946, s. 13–34.

¹⁸⁸ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 68.

¹⁸⁹ M. Sznajderman, *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*, dz. cyt., s. 121.

¹⁹⁰ *Umrzeć nim zaświta poranek*, „Der Spiegel”, 23 IX 1985, cyt. za: *AIDS – Fakty, opinie, prognozy* (Wybór artykułów publicystycznych), Warszawa 1987, s. 5.

¹⁹¹ *Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański*, red. A. Muszala, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2007, s. 31.

na AIDS należy się właściwa opieka, zrozumienie, szacunek i pełna solidarność ze strony wspólnoty Kościoła. Dwa lata wcześniej, podczas pielgrzymki do Stanów Zjednoczonych w 1989 roku, papież spotkał się z zakażonymi wirusem HIV. Przytulił wtedy chłopca o imieniu Brendon, dając tym samym wskazówkę postępowania dla wierzących na całym świecie. Okazał swoją solidarność z chorymi na AIDS, mimo że wszyscy starali się unikać kontaktów z takimi osobami. Panowało przekonanie, że można się zarazić przez dotyk lub przebywanie z nosicielem w jednym pomieszczeniu¹⁹². Jan Paweł II spotykał się z chorymi na AIDS w czasie pielgrzymki do Afryki w 1990 roku: 1 września w Dar es-Salaam (ówczesna stolica Tanzanii), 5 września w Buzumburze (stolica Burundi), 9 września w Kigali (stolica Rwandy). W czasie pobytu w Ugandzie w 1993 roku udał się do największego szpitala katolickiego w kraju, który znajdował się w Kampali. Spośród 360 pacjentów jedną trzecią stanowili zarażeni wirusem HIV. Papież podkreślał, że nie wolno wrywać problemu z etycznego kontekstu, ponieważ wtedy nie byłaby możliwa skuteczna walka z nim¹⁹³.

Już na początku XXI wieku Ojciec Święty skierował swoje przesłanie do sekretarza generalnego ONZ Kofiego Annana z okazji XXVI Sesji Specjalnej Zgromadzenia Ogólnego ONZ poświęconej kompleksowej analizie problemów, które wiążą się z epidemią HIV/AIDS¹⁹⁴. Papież szczególną uwagę zwrócił na dwa problemy. Pierwszym było przekazywanie wirusa HIV dzieciom przez zarażone nim matki (przede wszystkim w Afryce). Druga kwestia to zapewnienie osobom chorym dostępu do leczenia i ewentualnie terapii antyretrowirusowej. Zaapelował w związku z tym do bogatych krajów i wezwał je do zaspokajania wszelkimi dostępnymi środkami potrzeb chorych na AIDS w krajach ubogich. Podziękował badaczom i naukowcom oraz wolontariuszom i pracownikom służby zdrowia niosących pomoc lekarską, humanitarną i religijną. Zakończył modlitwą: „Proszę Boga Wszechmogącego, aby błogosławił wszystkim, którzy uczestniczą w walce z HIV/AIDS, przede wszystkim chorym i ich rodzinom, a także uczestnikom sesji specjalnej”¹⁹⁵. Wyraził w ten sposób solidarność całego Kościoła katolickiego z cierpiącymi z powodu strasznej epidemii. Przypomniał też

¹⁹² Por. A. Muszala, *Nauczyciel i towarzysz chorych*, „Apostolstwo Chorych” 5 (2020), <https://www.apchor.pl/temat/2020/05/05/Nauczyciel-i-towarzysz-chorych> (dostęp: 26.11.2022).

¹⁹³ J. Sosnowska, *Jan Paweł II wobec epidemii*, „WPiS – Wiara, Patriotyzm i Sztuka” 04/2020, s. 35–36.

¹⁹⁴ Miała ona miejsce w dniach 25–27 VI 2001 roku w Nowym Jorku.

¹⁹⁵ Jan Paweł II, *Przesłanie papieskie do sekretarza generalnego ONZ Kofiego Annana*, 21 VI 2001, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/aids_21062001.html (dostęp: 26.11.2022).

działania, które prowadzi on często we współpracy z ONZ, by jej zapobiegać i opiekować się chorymi z jej powodu.

Jan Paweł II w czasie swoich pielgrzymek spotykał się również z trędowatymi. Po raz pierwszy odwiedził leprozorium 12 maja 1980 roku w Adzopé (Wybrzeże Kości Słoniowej). W lipcu tego samego roku udał się z wizytą do kolonii trędowatych Marituba (Brazylia). Tam, pomimo niebezpieczeństwa zakażenia, dotykał chorych, podawał im dłoń, wziął małe dziecko na ręce. Do zebranych skierował przemówienie, w którym podkreślił: „Nie odgradzajcie się z powodu waszej choroby. Wszyscy ci, którzy z oddaniem i znajomością rzeczy wami się zajmują, poświęcając wam może cały swój talent, czas i siły, powtarzają z naciskiem, że nie ma nic lepszego jak to, gdy czujecie się głęboko włączeni we wspólnotę braci, a nie od niej odcięci”¹⁹⁶. W maju 1984 roku, podczas pielgrzymki do Korei, papież był w leprozorium w Sorodgo, gdzie odprawił dla chorych Liturgię Słowa oraz przekazał 25 tysięcy dolarów. Na przełomie maja i czerwca tego samego roku zorganizowano w Watykanie konferencję „Immunologia, epidemiologia i aspekty społeczne trądu”, w której wzięli udział naukowcy z Papieskiej Akademii Nauk¹⁹⁷. Jan Paweł II wezwał ich do współpracy z Duchem Świętym oraz łączenia badań naukowych z braterstwem. Zwrócił się również do lekarzy, wolontariuszy i misjonarzy, którzy zmagają się nie tylko z chorobą, ale też z tragicznym izolowaniem trędowatych. W 1989 roku Ojciec Święty spotkał się z kolei ze 180 trędowatymi w Fianarantsoa na Madagaskarze. Na co dzień przebywali oni w leprozorium w Maranie, założonym przez bł. Jana Beyzyma. Rok później odwiedził placówkę w mieście Cumura (Gwinea Bissau), gdzie znajdowało się ponad 100 chorych. Tam przekazał orędzie z okazji Światowego Dnia Chorych na Trąd, w którym docenił posługę zakonników i zakonnic, którzy ofiarnie oddawali swoje siły, by pomagać cierpiącym, podczas gdy świat ich marginalizuje¹⁹⁸.

Liczne wysiłki, mające na celu podtrzymanie bliskości międzyludzkiej, która została naruszona przez AIDS, podejmowali chrześcijańscy teologowie w Afryce. Na tym kontynencie sytuacja była najgorsza. Ze względu na wielką skalę epidemii proponowano, by myśleć o AIDS w kategoriach „kairos” – szczególnej chwili, w której można odnieść

¹⁹⁶ Jan Paweł II, *Przemówienie do trędowatych w Marituba*, w: Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1971–1982)*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 1985, s. 97.

¹⁹⁷ Por. J. Sosnowska, *Jan Paweł II wobec epidemii*, dz. cyt., s. 34.

¹⁹⁸ Por. J. Sosnowska, *Jan Paweł II wobec epidemii*, dz. cyt., s. 34.

wielkie zwycięstwo lub wszystko stracić. Była to okazja do wypróbowania swojej wiary, podjęcia wzmoczonego wysiłku na rzecz budowania prawdziwej wspólnoty oraz pielęgnowania nadziei. Chętnie odwoływano się do biblijnego Hioba i zwracano uwagę, że nie popełnił on samobójstwa tylko dzięki wierze w to, że cierpienie nie ma ostatniego słowa¹⁹⁹. AIDS określano też jako synonim śmierci i szatana. W artykule *Umrzeć nim zaświta poranek*, który został opublikowany w niemieckim piśmie „Der Spiegel” w 1985 roku przedstawiono apokaliptyczną wizję: „W wielkich miastach pojawili się już pierwsi prorocy, wieszczący koniec świata. Guru Bhagwan przepowiada ponuro, że AIDS sprawi, iż III wojna światowa będzie już niepotrzebna – ofiarą nowej zarazy padną i tak dwie trzecie ludzkości”²⁰⁰.

Podsumowując, podczas I wojny światowej ofiarom epidemii spieszył z pomocą Krakowski Biskupi Komitet Pomocy dla dotkniętych klęską wojny. Później cały świat zmagał się z pandemią grypy hiszpanki. Zamykano obiekty użyteczności publicznej, ograniczano liczbę ludzi w teatrach, kinach i kościołach. Biskupi katoliccy i anglikańscy wzywali do modlitwy błagalnej o zakończenie zarazy oraz do troski o życie wieczne. Podczas II wojny światowej wsparcia udzielał Naczelny Nadzwyczajny Komisariat do Walki z Epidemiami. Największym problemem okazała się jednak pandemia AIDS. Do osób chorych wielokrotnie zwracał się papież Jan Paweł II. Kilukrotnie spotkał się też z ludźmi zakażonymi wirusem HIV, kiedy pielgrzymował na kontynent afrykański.

Podsumowanie

Każda epoka historyczna została boleśnie naznaczona przez różnorakie zarazy, które prowadziły do przeraźliwego cierpienia i śmierci. Wspólnota Kościoła starała się, na miarę swoich możliwości, przychodzić z pomocą poszkodowanym. Oprócz zarządzeń, wskazań i traktatów teologicznych, okazywano szczególne wsparcie chorym, umierającym oraz ich rodzinom. Starano się ze złością grzebać zmarłych, spełniając wobec nich uczynek miłosierdzia, podczas gdy poganie często pozostawiali ciała na ulicach, dbając w ten sposób bardziej o swoje bezpieczeństwo. Chlubne przykłady zaangażowania nie oznaczają, że wierni i duszpasterze zawsze zachowywali się idealnie. Zdarzały się

¹⁹⁹ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 123.

²⁰⁰ *Umrzeć nim zaświta poranek*, „Der Spiegel”, 23 IX 1985, cyt. za: *AIDS – Fakty, opinie, prognozy* (Wybór artykułów publicystycznych), dz. cyt. s. 2.

przypadki ucieczki z miasta, rezygnacji ze swojej posługi, odrzucenia wezwania do podjęcia pokuty i odmawiania nawrócenia. Duszpasterze zazwyczaj stawali jednak na wysokości zadania i, w trosce o zbawienie ludzi, sprawowali dla nich sakramenty, zachęcali do modlitwy i przemiany życia, głosili słowo Boże i byli gotowi do ofiarnej służby. Wiele osób, zachęconych ich przykładem, wychodziło naprzeciw potrzebom bliźnich, wykazując troskę o ich ciała, a nade wszystko dusze.

ROZDZIAŁ II

PANDEMIA COVID-19 JAKO WYZWANIE DLA WIERZĄCYCH

Niniejszy rozdział prezentuje pandemię COVID-19 jako wyzwanie dla wspólnoty wierzących. Jej wybuch doprowadził do zaburzenia dotychczasowego życia religijnego. Było to spowodowane wprowadzeniem obostrzeń epidemicznych. Prowadzenie duszpasterstwa w tym czasie regulowały dokumenty wydawane przez Stolicę Apostolską oraz przez Konferencję Episkopatu Polski i biskupów ordynariuszy. W dalszej części rozdziału przedstawimy okolicznościowe modlitwy i modlitewniki oraz różnorakie nabożeństwa i praktyki pokutne, jakie były proponowane przez duszpasterzy w poprzednich wiekach i współcześnie. Dzięki temu ukazujemy, jak czerpano z wypracowanych wcześniej wzorców oraz prezentujemy nowe pomysły, które realizowano. Na końcu przedstawimy niebezpieczeństwo zagubienia religijnego przez odwoływanie się do magii, zabobonów oraz fałszywych objawień.

2.1. Zaburzenie dotychczasowego życia religijnego

Wybuch epidemii COVID-19 sprawił, że konieczne było dokonanie konkretnych zmian w sposobie sprawowania liturgii i nabożeństw. Analiza dokumentów Stolicy Apostolskiej, Konferencji Episkopatu Polski (KEP) oraz dekretów niektórych biskupów ordynariuszy pozwoli zaprezentować, w jaki sposób zostało zorganizowane życie religijne w okresie pandemicznym.

Penitencjaria Apostolska przypominała, że zwyczajowym sposobem sprawowania sakramentu pokuty i pojednania jest spowiedź indywidualna, natomiast rozgrzeszenie ogólne może zostać udzielone tylko w przypadku wystąpienia bezpośredniego niebezpieczeństwa śmierci, kiedy nie ma wystarczającej ilości czasu na wysłuchanie spowiedzi penitentów (por. kan. 961, § 1 KPK) lub istnieje poważna konieczność (por. kan. 961, § 1, 2 KPK), którą powinien rozpatrzyć biskup diecezjalny. Rozgrzeszenie w powyższych przypadkach jest ważne pod warunkiem postanowienia

„wyznania we właściwym czasie grzechów ciężkich, których w tym czasie nie można było wyznać (por. kan. 962, § 1 KPK)”²⁰¹. Penitencjaria uznała, że „poważna konieczność” zachodzi w miejscach, które są najbardziej dotknięte przez pandemię i obowiązuje do czasu, kiedy to zjawisko zostanie opanowane. Kapłan udzielający rozgrzeszenia wielu wiernym winien o tym fakcie jak najszybciej poinformować swojego biskupa diecezjalnego. W dokumencie przedstawiono szczegółowe wytyczne dotyczące indywidualnego sprawowania sakramentu. Spowiedź powinna się odbywać poza konfesjonalem, w przewietrzonym miejscu, z użyciem ochronnych masek oraz zachowaniem dystansu, a także zwróceniem uwagi na dyskrecję. Penitencjaria wskazała, że celem zagwarantowania niezbędnej pomocy duchowej osobom umierającym i chorym, należy rozważyć potrzebę utworzenia grup nadzwyczajnych kapłanów szpitalnych. Konieczne było porozumienie w tej sprawie z władzami sanitarnymi. Przypomniano jednocześnie o praktyce żalu doskonałego, który płynie z miłości do Boga i wyraża się przez szczere błaganie o przebaczenie. Towarzyszy mu też „*votum confessionis*, czyli stanowcze postanowienie, aby jak najszybciej przystąpić do spowiedzi sakramentalnej”²⁰². Przy spełnieniu tych warunków wierzący, znajdujący się w niemożności uzyskania sakramentalnego rozgrzeszenia, mogli otrzymać przebaczenie swoich grzechów, nawet ciężkich (por. KKK 1452).

Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów odpowiedziała na zapytania dotyczące świąt wielkanocnych 2020 roku. Wskazano, że nie jest możliwe przeniesienie daty Wielkanocy, natomiast Mszę świętą Krzyżma biskup danego miejsca mógł przełożyć na późniejszy termin. W przypadku wprowadzenia ograniczeń przez władze cywilne i kościelne miano zadbać, aby biskupi oraz proboszczowie mogli celebrować Triduum Paschalne w kościołach katedralnych i parafialnych, nawet bez fizycznego udziału wiernych. Powinni oni zostać zawiadomieni o godzinie rozpoczęcia modlitwy, by mieli możliwość włączenia się w nią w swoich domach. Zachęcono do zorganizowania relacji na żywo za pomocą teleinformatycznej komunikacji oraz do dostarczenia materiałów do modlitwy osobistej i rodzinnej²⁰³. W Wielki Czwartek wyjątkowo wszystkim kapłanom udzielono pozwolenia na odprawienie Eucharystii

²⁰¹ *Nota Penitencjarii Apostolskiej odnośnie sakramentu pojednania w obecnej sytuacji pandemii*, Rzym 19 III 2020, <https://episkopat.pl/nota-penitencjarii-apostolskiej-odnosnie-sakramentu-pojednania-w-obecnej-sytuacji-pandemii-20-03-2020-r/> (dostęp: 23.09.2023).

²⁰² *Nota Penitencjarii Apostolskiej odnośnie sakramentu pojednania w obecnej sytuacji pandemii*, dz. cyt.

²⁰³ Por. *Dekret Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów: W czasie COVID-19*, 19 III 2020, <https://episkopat.pl/watykan-o-celebrewaniu-wielkanocy-w-czasie-epidemii-2/> (dostęp: 23.09.2023).

w tym dniu bez udziału ludzi. W czasie Mszy Wieczerzy Pańskiej należało pominąć gest umycia nóg i procesję z Najświętszym Sakramentem (miał on przez cały czas znajdować się w tabernakulum). Księży, którzy nie mieli możliwości celebrowania Eucharystii, wezwano do odmówienia zamiast niej nieszporów. W Wielki Piątek, w czasie modlitwy powszechnej, powinno zostać dodane wezwanie w intencji wszystkich udręczonych w okresie epidemii. Zawarte w nim było błaganie o przywrócenie zdrowia chorym, udzielenie sił opiekującym się nimi, pocieszenie dla płaczących rodzin i pełnię odkupienia dla zmarłych²⁰⁴. Wigilia Paschalna miała być sprawowana jedynie w katedrach i kościołach parafialnych. Podano następujące wskazania: „przy obrzędzie światła należy pominąć rozpalanie ogniska, a tylko zapalić świecę i, pomijając procesję, przejść do Orędzia Wielkanocnego (*Exsultet*). Potem następuje «Liturgia Słowa». W czasie «Liturgii chrzcielnej» należy tylko odnowić przyrzeczenia chrzcielne (por. *Missale Romanum*, s. 371, n. 55). Potem następuje «Liturgia Eucharystyczna»”²⁰⁵. Zaproponowano, by procesje i wyrazy ludowej pobożności zostały przeniesione np. na 14 i 15 września. Po uwzględnieniu uwag otrzymanych od Konferencji Episkopatów oraz ze względu na szybką ewolucję pandemii Kongregacja przedstawiła aktualizację wskazań zawartych w dekrete z 19 marca 2020 roku. Nastąpiło to 25 marca²⁰⁶. Pojawiło się wskazanie dotyczące Niedzieli Palmowej: upamiętnienie wjazdu Chrystusa do Jerozolimy powinno się obchodzić wewnątrz świątyni. W katedrach należało zastosować formę drugą, a w kościołach parafialnych – trzecią przewidzianą przez Mszał Rzymski. W Wielki Piątek krzyż przez ucałowanie miał adorować jedynie celebrans. Pozostałe postanowienia zostały potwierdzone.

Kongregacja wydała również Notę na temat Środy Popielcowej w 2021 roku. Kapłani po modlitwie błogosławieństwa popiołu oraz pokropieniu go powinni tylko jeden raz wypowiedzieć do wszystkich zgromadzonych formułę: „Pamiętaj, że jesteś prochem i w proch się obrócisz” lub „Nawracajcie się i wiercie w Ewangelię”. Po wytarciu rąk

²⁰⁴ Por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dekret w sprawie dołączenia intencji specjalnej do modlitwy powszechnej odmawianej podczas liturgii Męki Pańskiej jedynie w roku 2020*, Prot. N. 155/20, 30 III 2020, <https://episkopat.pl/dekret-stolicy-apostolskiej-ws-wezwania-do-modlitwy-wiernych-w-wielki-piatek-2/> (dostęp: 16.03.2023); M. Jędraszewski, *Wskazania na Święte Triduum Paschalne 2020 roku*, nr 895/2020, Kraków 2 IV 2020, pkt 9, <https://diecezja.pl/aktualnosci/wskazania-na-swiete-triduum-paschalne-2020-roku/> (dostęp: 11.07.2021).

²⁰⁵ *Dekret Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów: W czasie COVID-19*, dz. cyt.

²⁰⁶ Por. *Dekret Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów z wytycznymi odnośnie sprawowania Triduum Paschalnego w miejscach dotkniętych epidemią*, 25 III 2020, <https://episkopat.pl/dekret-kongregacji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow-z-wytycznymi-odnosnie-sprawowania-triduum-paschalnego-w-miejscach-dotknietych-epidemia-uaktualnienie-z-25-marca-2020-r/> (dostęp: 23.09.2023).

i nałożeniu maseczki ochronnej kapłan mógł nakładać popiół na głowy podchodzących do niego lub sam podchodził do wiernych stojących na swoich miejscach. Podczas tego obrzędu miał już nie mówić²⁰⁷.

W poszczególnych krajach biskupi wydawali stosowne zarządzenia dotyczące organizacji życia religijnego, w zależności od sytuacji epidemicznej i ustalonych przez rząd restrykcji sanitarnych. W Meksyku nakazano maksymalne skracanie Mszy świętych przez omijanie wszelkich zbędnych elementów liturgii. Podczas rozdawania Komunii szafarz powinien mieć nałożoną maseczkę lub zrezygnować z wypowiadania formuły „Ciało Chrystusa”, natomiast po jej udzieleniu mył dłonie wodą z żelem bakteriobójczym lub mydłem. W Japonii, w diecezjach Tokio i Sapporo, nie sprawowano przez pewien czas publicznych nabożeństw. Podobnie było w Słowacji i Litwie. Biskupi litewscy nakazali otwieranie kościołów, by wierni mogli się modlić indywidualnie. W Niemczech zachęcano do uczestniczenia w liturgii za pośrednictwem mediów. Na Ukrainie wzywano do tego, by nie całować ikon i relikwiarzy. Wprowadzono też ograniczenia liczby wiernych w świątyniach. Podobne zarządzenie wydano w Czechach²⁰⁸.

Na temat organizacji życia religijnego w czasie pandemii wielokrotnie wypowiadała się Konferencja Episkopatu Polski. Pierwsze zarządzenie Rada Stała wydała 12 marca 2020 roku. Na wstępie zaznaczono, że „Kościół od dwóch tysiącleci służy osobom chorym i potrzebującym, nawet w czasach epidemii, nie rezygnując z głoszenia Ewangelii oraz sprawowania sakramentów świętych”²⁰⁹. Od tego dnia wprowadzono szereg zasad w świątyniach, które w sposób bezpośredni lub pośredni odnosiły się do praktyk religijnych. Kapłanom i nadzwyczajnym szafarzom Komunii świętej nakazano dokładne mycie rąk oraz kierowanie się zasadami higieny. Zachęcono do przyjmowania Komunii świętej na rękę. Znak pokoju należało przekazywać bez podawania rąk, a jedynie przez skinienie głowy. Wezwano do powstrzymania się od całowania lub dotykania krzyża i relikwii. Należało założyć ochronne folie na kratki

²⁰⁷ Por. *Nota Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów na temat Środy Popielcowej*, Prot. N. 17/21, 12 I 2021, <https://episkopat.pl/nota-kongregacji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow-na-temat-srody-popielcowej/> (dostęp: 23.09.2023).

²⁰⁸ Por. A. Zwoliński, *Wyzwanie dla życia religijnego w czasie pandemii*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii COVID-19*, red. N.G. Pięka, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Głac, Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 1, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 182–183.

²⁰⁹ *Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski*, 12 III 2020, <https://episkopat.pl/zarzadzenie-nr-1-2020-rady-stalej-konferencji-episkopatu-polski-z-dnia-12-marca-2020-r/> (dostęp: 23.09.2023).

konfesjonałów oraz zrezygnować z napełniania kropielnic wodą święconą²¹⁰. Duszpasterzom polecono, aby kościoły w ciągu dnia były otwarte. Mieli oni zapewnić wiernym dodatkowe okazje do adoracji Najświętszego Sakramentu i spowiedzi. Starszych i chorych parafian nakazano odwiedzać z posługą sakramentalną z zachowaniem zasad higieny²¹¹. Od 29 marca uległy zawieszeniu pielgrzymki maturzystów do sanktuarium na Jasnej Górze oraz szkolne rekolekcje. Przeniesiono na późniejszy termin liturgie z udzieleniem sakramentu bierzmowania, a kwestię rekolekcji dla dorosłych pozostawiono roztropnej decyzji księży proboszczów²¹². Zarekomendowano biskupom diecezjalnym, aby od 29 marca 2020 roku udzielili dyspensy od obowiązku uczestnictwa we Mszy świętej niedzielnej i świątecznej następującym wiernym: w podeszłym wieku, z objawami infekcji (np. katar, podwyższona temperatura, kaszel), czującym obawę przed zakażeniem, dzieciom i młodzieży, osobom sprawującym nad nimi bezpośrednią opiekę²¹³. Skorzystanie z tej dyspensy oznaczało, że nieobecność na niedzielnej Eucharystii nie była grzechem. Zachęcono jednak wiernych do modlitwy osobistej i rodzinnej oraz do łączności duchowej z Kościołem przez transmisje telewizyjne, radiowe, internetowe. Kiedy 14 maja zapowiedziano możliwość udziału większej liczby osób w zgromadzeniu liturgicznym, Przewodniczący KEP zachęcił wszystkich wiernych „aby korzystali coraz odważniej z parafialnej posługi duszpasterskiej, zwłaszcza zaś, aby ci, którzy tego nie uczynili, przystępowali do sakramentu spowiedzi i Komunii świętej, jeszcze w czasie wielkanocnym”²¹⁴. Do odwołania dyspensy arcybiskup Stanisław Gądecki zachęcił w komunikacie z 27 maja 2020 roku, kiedy sytuacja epidemiczna się poprawiła. Zasugerował, aby utrzymać ją jedynie dla grup wiernych, które zostały wymienione powyżej²¹⁵. W październiku liczba zakażeń zaczęła gwałtownie wzrastać, co doprowadziło do wyznaczenia stref: żółtej, gdzie w zgromadzeniach liturgicznych mogła uczestniczyć 1 osoba na 4 m², oraz czerwonej – 1 osoba na 7 m². Przewodniczący KEP

²¹⁰ Por. Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski, pkt 2, dz. cyt.

²¹¹ Por. Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski, pkt 3, dz. cyt.

²¹² Por. Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski, pkt 4, dz. cyt.

²¹³ Por. Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski, pkt 1, dz. cyt.

²¹⁴ S. Gądecki, *Słowo Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski wobec zmniejszania ograniczeń liczby osób mogących uczestniczyć w zgromadzeniach religijnych*, Warszawa 14 V 2020, https://episkopat.pl/slowo_przewodniczacego-episkopatu-wobec_zmniejszenia_ograniczen (dostęp: 29.09.2023).

²¹⁵ Por. S. Gądecki, *Komunikat Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski ws. dyspens od udziału w niedzielnych Mszach Świętych*, Warszawa 27 V 2020, w: <https://episkopat.pl/komunikat-przewodniczacego-konferencji-episkopatu-polski-ws-dyspens-od-udzialu-w-niedzielnych-mszach-swietych/> (dostęp: 29.09.2023).

dnia 16 października wydał komunikat, w którym po raz kolejny zachęcił księży biskupów do udzielania dyspens. Podziękował też osobom, które poświęcały swoje zdrowie i życie w społecznej służbie – lekarzom i pielęgniarkom, służbom mundurowym, w tym wojsku, straży pożarnej i policji. Poprosił ludzi młodych, zaangażowanych w parafialne i akademickie duszpasterstwa, o udzielanie pomocy ludziom chorym i starszym. Zachęcił kapłanów do organizowania spotkań katechetycznych oraz wzmożenia aktywności w małych grupach formacyjnych²¹⁶.

Prezydium KEP w dniu 21 marca 2020 roku wydało wskazania dla biskupów odnośnie sprawowania liturgicznych czynności. Przypomniano w nim najpierw o konieczności ograniczenia liczby wiernych zgodnie z rozporządzeniami służb sanitarnych i organów państwowych, a także o udzieleniu dyspensy od obowiązku uczestnictwa w Mszy świętej niedzielnej. Zostały uzupełnione wcześniejsze instrukcje dotyczące sprawowania sakramentu pokuty i pojednania. Położono nacisk na unikanie nadużyć: nie wolno było korzystać w sposób nieuprawniony z ogólnego rozgrzeszenia, spowiadać się za pośrednictwem środków komunikacji elektronicznej oraz publicznie z indywidualnych grzechów. Przywołano kanon 960 KPK, w którym podkreślono, że w przypadku fizycznej niemożliwości obecności penitenta należy zastosować inne drogi pojednania. W dokumencie odniesiono się do formy przyjmowania Komunii świętej. Zwrócono uwagę, że nikomu nie wolno nakazać przyjęcia Ciała Pańskiego na rękę, ale można do tego zachęcać. W sytuacji, gdy część wiernych przyjmuje Komunię na rękę, a część do ust, wskazane jest, by udzielali jej różni szafarze. Drugą możliwością, jaką zaproponowano, było przyjmowanie Komunii w pierwszej kolejności na rękę, a potem do ust. Wiernym, którzy łączyli się duchowo przez transmisję, umożliwiono przyjęcie Komunii w wyznaczonych godzinach w kościele. W przypadku koncelebry za przygotowanie kielicha, spożywanie z niego oraz puryfikowanie go miał być odpowiedzialny tylko główny celebrans²¹⁷.

Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP dnia 3 października 2020 roku wydała komunikat dotyczący krytycznych inicjatyw związanych z udzielaniem Komunii świętej na rękę. Przypomniano w nim, że główną formą

²¹⁶ Por. S. Gądecki, *Komunikat Przewodniczącego KEP ws. nowych obostrzeń sanitarnych podczas zgromadzeń religijnych*, 16 X 2020, <https://episkopat.pl/przewodniczacy-episkopatu-prosi-o-przyjecie-ze-zrozumieniem-i-cierpliwoscia-nalozonych-ograniczen-2/> (dostęp: 29.09.2023).

²¹⁷ Por. *Wskazania dla biskupów odnośnie do sprawowania czynności liturgicznych w najbliższych tygodniach*, Warszawa 21 III 2020, <https://episkopat.pl/prezydium-episkopatu-przypominamy-o-koniecznosci-udzielenia-kolejnej-dyspensy-2/> (dostęp: 25.09.2023).

przyjmowania Ciała Pańskiego w Polsce jest Komunia do ust, ale jednocześnie podkreślono, że w przypadku spełnienia warunków postawionych przez prawo liturgiczne nie można uznać innych form zatwierdzonych przez Kościół za niewłaściwe, niegodne, grzeszne lub złe²¹⁸.

Konieczne było wydanie stosownych komunikatów na temat organizacji uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa oraz Wszystkich Świętych w 2020 roku. W przypadku pierwszej z wymienionych uroczystości Przewodniczący KEP skierował apel o konsekwentne przestrzeganie sanitarnych zaleceń, w szczególności zasłaniania ust i nosa oraz zachowania dystansu społecznego²¹⁹. W komunikacie z 27 maja 2020 roku arcybiskup Stanisław Gądecki podkreślił, że jest możliwe organizowanie procesji, ponieważ poza budynkami kultu mogło uczestniczyć w liturgii, przy zachowaniu wymogów sanitarnych, do 150 osób²²⁰. Jeśli chodzi o 1 listopada Przewodniczący KEP zachęcił, aby nawiedzanie grobów rozłożyć na dni przed uroczystością oraz dni następujące po niej. Wezwał osoby starsze do odłożenia modlitwy na cmentarzach i pozostania w domu ze względów bezpieczeństwa. Przypomniął, że dyspensa od Mszy świętych obowiązuje zarówno w niedzielę, jak i w święta nakazane, stąd możliwe było skorzystanie z niej również w uroczystość Wszystkich Świętych²²¹.

Wiele diecezji wydało wskazania na czas Adwentu i Bożego Narodzenia, zwłaszcza w 2020 roku. W przygotowanym przez Archidiecezję Krakowską „Pro memoria dla duszpasterzy” zachęcono do błogosławienia i zabierania do domów wody święconej, opłatków, świec na stół wigilijny, owsa, wina, kredy i kadzidła, listu Rektora Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie oraz materiałów pt. *Modlitwa o błogosławieństwo dla domu i rodziny* i *Celebracja Wieczery Wigilijnej*²²². Zaproponowano również księżom proboszczom napisanie listu do parafian oraz

²¹⁸ Por. *Komunikat Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP ws. Komunii Świętej na rękę*, Warszawa 3 X 2020, <https://episkopat.pl/komisja-liturgiczna-episkopatu-komunia-na-reke-nie-jest-profanacja-2/> (dostęp: 29.09.2023).

²¹⁹ Por. S. Gądecki, *Komunikat Przewodniczącego KEP ws. stosowania się do zaleceń sanitarnych podczas uroczystości Bożego Ciała*, 9 VI 2020, <https://episkopat.pl/przewodniczacy-kep-apeluje-o-stosowanie-sie-do-zalecen-sanitarnych-podczas-uroczystosci-bozego-ciala-2/> (dostęp: 29.09.2023).

²²⁰ Por. S. Gądecki, *Komunikat Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski ws. dyspens od udziału w niedzielnych Mszach Świętych*, Warszawa 27 V 2020, dz. cyt.

²²¹ Por. S. Gądecki, *Apel Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski przed Uroczystością Wszystkich Świętych*, Poznań 23 X 2020, <https://episkopat.pl/przewodniczacy-episkopatu-apeluje-o-rozlozenie-nawiedzania-grobow-dni-przed-i-po-1-listopada-2/> (dostęp: 29.09.2023).

²²² Por. *Pro memoria dla duszpasterzy Archidiecezji Krakowskiej na czas Adwentu i Bożego Narodzenia A.D. 2020*, Kraków 4 XII 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/pro-memoria-dla-duszpasterzy-archidiecezji-krakowskiej-na-czas-adwentu-i-bozego-narodzenia-a-d-2020/> (dostęp: 30.09.2023).

zorganizowanie dnia 24 grudnia o ustalonej godzinie transmisji życzeń z parafialnej świątyni. Zaznaczono, że istnieje możliwość przeniesienia wizyty duszpasterskiej na bezpieczny i dogodny czas po zakończeniu pandemii. Indywidualne odwiedziny mogły się odbywać jedynie na wyraźne zaproszenie rodziny. Wskazano, że w kościele można zorganizować celebracje dla wiernych z poszczególnych rejonów parafii. Zalecono, by nie planować spotkań opłatkowych dla parafialnych wspólnot. Przewodniczący KEP w dekreście dla swojej diecezji poznańskiej podkreślił, że w 2020 roku nie będzie kolędowej wizyty w formie tradycyjnej. Duszpasterze powinni zaprosić parafian na Mszę świętą wieczorną, której szczególną intencją była modlitwa za wiernych z danego rejonu. Należało wygłosić homilię okolicznościową, odmówić błogosławieństwo nad zgromadzonymi i mieszkańcami, którzy pozostali w domach, poświęcić wodę, a także zaprosić wiernych do odprawienia celebracji w gronie rodzinnym. Miała się ona składać z odmówienia modlitwy przekazanej w świątyni oraz pokropienia domu wodą święconą²²³.

Nie jest możliwe wymienienie i nawet krótkie streszczenie wszystkich dokumentów, jakie były wydawane w czasie pandemii przez Stolicę Apostolską, Konferencję Episkopatu Polski oraz biskupów poszczególnych diecezji. Wszystkie one dotyczyły kwestii bezpieczeństwa podczas sprawowania czynności liturgicznych, odnosiły się do wytycznych rządu i służb sanitarnych oraz wprowadzały rozwiązania, którym w danym czasie mieli podporządkować się duszpasterze i wierni. W dokumentach pojawiały się odpowiedzi na pytania i wątpliwości, a także wyjaśnienia kwestii istotnych dla godnego przeżywania liturgii i modlitwy, zarówno w świątyni, jak i w domu rodzinnym. Lockdown epidemiczny przyczynił się do tego, że wielu wiernych zatęskniło za sakramentami, zwłaszcza Eucharystii oraz spowiedzi świętej²²⁴.

²²³ Por. S. Gądecki, *Dekret dotyczący zasad bezpieczeństwa i higieny oraz duszpasterstwa w czasie pandemii koronawirusa*, N. 5403/2020, Poznań 15 X 2020, <http://archpoznan.pl/pl/web/homilia/view/id/dekret-duszpasterstwo-w-czasach-pandemii> (dostęp: 30.09.2023).

²²⁴ Por. P. Sawa, *Duszpasterstwo w Polsce w czasie epidemii: mocne i słabe strony, wyzwania, nadzieje*, w: *Duszpasterstwo w czasie pandemii*, red. J. Bartoszek, R. Chromy, K. Piechaczek, Instytut Gość Media 2020, s. 83.

2.2. Okolicznościowe modlitwy i modlitewniki

Podczas epidemii szukano różnych dróg wyjścia z trudnej sytuacji. Jedną z nich było odwoływanie się do pomocy Boga, świętych i aniołów. Sebastian Petrycy w 1613 roku napisał:

Nim o rzeczach do ochrony zarazy szczegulnie mowić poczne napotrzebnieysze pszestroge naprzod położyć. Do Pana Boga się uciecz z pokutą y proźbą. Bo on sam tako plagę na ludzi dopuszcza: bez iego woli nie stanie się nic. Żadna ochrona nie pomoże, gdy iego łaski y straży nad nami nie będzie. Ptacy za ie[go] rządem y staraniem swoje żywność mają, a cożby ludzie nie mieli mieć? Ten na ludzi przepuszcza uporne choroby, y prętkie zarazy: ten od nich broni. A to ieszcze dziwney tajemnicy Pańskiej przypisać potrzeba, iż czasem choc się kto nawiecey natrąca na nie, minie y nie imie się go: a podczas tego, co nie daie przyczyny uchwyci. Co Doktorowie niektórzy doświadczyli na sobie, którzy choc chodzili do zarażonych, nie zarazili siebie samych, ani od siebie drugich. Rychley na tego padło co się nawiecey chronił²²⁵.

W czasie zarazy często przygotowywano i wydawano specjalne modlitewniki. Zazwyczaj zawierały one błagalne teksty, które kierowano do Pana Boga bezpośrednio lub przez wstawiennictwo świętych.

W 1708 roku w Krakowie, w Drukarni Franciszka Cezarego, powstało *Lekarstwo Dvchowne, Przeciw Morowemu Powietrzu, Albo Pokorne Modlitwy do Maiestatu Boskiego Ktore, Na odwrocenie Gniewu Bożego, przy Supplikacyach, lubo każdego inszego czasu, odprawiac się maią: Dla Wszystkich Prawowiernych Katolikow, Przydatkiem Nabożeństwa do Świętych Sebastyana, Rocha, Rozaliey, osobliwych Patronow od tey plagi*²²⁶. Zawiera ono modlitwy skierowane do Boga Ojca i Jego Syna, Jezusa Chrystusa, a także Godzinki, litanie i pieśni o św. Sebastianie, św. Rochu i św. Rozalii.

²²⁵ S. Petrycy, *Instructia abo nauka, iak się sprawować czasu moru, w ktorey się zamyka: 1. Ochrona, jako się uchraniac morowego powietrza; 2. Leczenie wszystkich niemal przypadków w nim, gdzieby kogo opanowało. Dla prostych napisana, krom discursów*, Kraków 1613, s. 3a–4, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/106972/edition/99905/content> (dostęp: 07.12.2022). Wszystkie tytuły w niniejszym rozdziale są podawane w pełnym brzmieniu i z zachowaniem oryginalnej pisowni.

²²⁶ Dostępny online: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=317447> (dostęp: 05.12.2022).

Ponad dwadzieścia lat później w Warszawie wydano książeczkę: *Pielgrzym niebieski Roch święty w komitywie czterech towarzysów z doświadczoną od morowego powietrza prezerwatywą w kościele farnym warszawskim S. Krzyża z konfraternią swoją osadzony albo nabożeństwo konfraterni Sw. Rocha R.P. 1729*²²⁷. W siedemnastu krótkich rozdziałach opisano w niej żywot św. Rocha, a na końcu zamieszczono litanie z wezwaniami skierowanymi do niego.

Kilkadziesiąt lat później (1760) w Supraślu, w Drukarni Księży Bazylianów, wydano *Złoty ołtarz wonnego kadzenia przed stolicą Bożą, to iest modlitwy rozmaite Kościołowi S. zwyczajne, które duch gorący Bogu na wonność słodkości chwały Jego ofiarować może. Za dozwoleństwem Zwierzchności duchowney przedrukowane*²²⁸. W dziale zatytułowanym „Lekarstwo Duchowne, y wielce doświadczone przeciwko powietrzu morowemu, y w iakieykolwiek chorobie, albo utrapieniu będącym barzo użyteczne” można znaleźć modlitwę do Przenajświętszej Trójcy, a następnie modlitwę do odmawiania każdego dnia, w której wychwala się Przenajświętszy krwawy Pot Jezusa oraz Jego Krew przelaną w czasie biczowania, koronowania cierniem, przybicia do krzyża oraz przebicia boku włócznią. Ta Krew ma być „we mnie przeciw zastrzałom wszystkich nieprzyjaciół widomych y niewidomych, od śmierci nagłej i nieopatrzney, od powietrza morowego, od straszney Woyny y ciężkiego głodu, od śmiertlenych grzechów, od chorób wszelakich zimnych y gorączki, od nieszczęścia wszelakiego, y najazdów czarta przeklętego, niechay mi będzie obroną y pomocą we wszystkich sprawach żywota mego”²²⁹. W końcu podane są modlitwy przeciwko morowemu powietrzu przez przyczynę świętych, m.in. Antoniego, Rozalii, Sebastiana, Walentego, Bennona i Rocha.

W okresie kolejnych epidemii układano następne modlitwy, które następnie drukowano w modlitewnikach. Były one ważną pomocą w błaganiu kierowanym do Boga i dziękczynieniu za Jego opiekę. Korzystając z nich, wierni starali się wypraszać łaski dla siebie i swoich bliskich. Szczególnymi intencjami było wołanie m.in. o oddalenie zagrożenia, o zamienienie zaraźliwego powietrza w zdrowie, o potargane sidle

²²⁷ Dostępny online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/39951/edition/56939/content> (28.10.2022).

²²⁸ Por. *Złoty ołtarz wonnego kadzenia przed stolicą Bożą, to iest modlitwy rozmaite Kościołowi S. zwyczajne, które duch gorący Bogu na wonność słodkości chwały Jego ofiarować może. Za dozwoleństwem Zwierzchności duchowney przedrukowane*, Drukarnia Księży Bazylianów, Supraśl 1760, s. 43–47, <https://pbc.biaman.pl/dlibra/show-content/publication/edition/3661?id=3661&from=FBC> (dostęp: 05.12.2022).

²²⁹ *Złoty ołtarz wonnego kadzenia*, dz. cyt., s. 43–44.

szatańskich i wyzwolenie z więzów grzechu, o odzyskanie pokoju sumienia²³⁰. Takie prośby można znaleźć w modlitwie na czas zaraźliwego powietrza z 1546 roku²³¹. Człowiek zwraca się w niej do Jezusa Chrystusa. Najpierw zostają przypomniane męki, jakie musiał znosić Zbawiciel: „pozwoilięś dla naszego zbawienia fałszywem świadkom siebie oskarżyć, ze wzdargą biczami smagać, uplwać, koronować, policzkować, trzciny uderzyć, na twarzy zranić, z sukni dla wstydu obnażyć, ukrzyżować, między łotry policzyć, żółcią i octem poić i włócznią na ostatku bok przebić”²³². Później następuje błaganie o uwolnienie od morowego powietrza przez „najchwalebniejszy krzyż i śmierć”²³³ dla modlącego się, wszystkich mieszkających w danym miejscu oraz tych, którzy będą nosili przy sobie znak krzyża i odmawiali nabożnie modlitwy. Na końcu, dla uczczenia pięciu ran Jezusa, należało dodać pięciokrotnie „Ojcze nasz”, „Zdrowaś Maryjo” i „Któryś cierpiał za nas rany”, a także jeden raz „Wierzę w Boga”.

W 1659 roku jako samodzielny druk została wydana *Modlitwa Podczas wojny y Morowego powietrza*²³⁴. Jej autor odwołał się do Psalmu 91: „w tobie nadzieje mamy, abyśmy wybawieni byli z sidła łowczego i z powietrza najadowitszego, aby się nam ulęknąć nie przychodziło strachu nocnego ani strzały latającej we dnie, ani zarazy morowej, która przychodzi w ciemności ani powietrza morowego, które zatracą w południe”²³⁵. Zostało podkreślone, że czymś strasznym jest wpaść w ręce rozgniewanego Boga, dlatego lepiej dobrowolnie odrzucić złości i nieprawości, zasłuchać się w Jego Słowo i skutecznie pełnić Jego wolę.

W XVIII wieku siostry benedyktyнки ze Lwowa śpiewały Godzinki przeciw morowej zarazie²³⁶. W modlitwie na zakończenie każdej z godzin zwracano się do wszechmogącego Ojca, by przez zasługi niewinnej Męki swojego Syna zmiłował się nad nędznym stworzeniem. W Archiwum Benedyktynek Lwowskich w Krzeszowie znajduje

²³⁰ Por. A.M. Wyrwa, „Medycyna duchowa” na morowe powietrze. *Krótkie uwagi do problemu*, w: *Historie, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. R. Kozyrski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2019, s. 787–789.

²³¹ Por. *Modlitwa w czas zaraźliwego powietrza* (1546), <http://tmoch.net/jupgrade/index.php/ulubione-modlitwy/stare-modlitewniki/1606-modlitwa-przeciw-zarazie-i-morowemu-powietrzu.html> (dostęp: 05.12.2022).

²³² *Modlitwa w czas zaraźliwego powietrza* (1546), dz. cyt.

²³³ *Modlitwa w czas zaraźliwego powietrza* (1546), dz. cyt.

²³⁴ Por. *Modlitwa podczas wojny y Morowego powietrza*, Toruń 1659; <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/223802/edition/191945/content> (dostęp: 14.02.2019).

²³⁵ Por. *Modlitwa podczas wojny y Morowego powietrza*, Toruń 1659, dz. cyt.

²³⁶ Por. *Godzinki przeciw zarazie morowej. Lekarstwo duchowne doświadczone przeciw powietrzu z psalterza S. Bonawentury kardynała doktora Kościoła S. wzięte*, Biblioteka ss. Benedyktynek w Krzeszowie, bez sygn., bez karty tytułowej, miejsca i roku wydania (XVIII wiek); A.M. Wyrwa, „Medycyna duchowa” na morowe powietrze. *Krótkie uwagi do problemu*, dz. cyt., s. 786–787.

się rękopis zatytułowany *Litania na Czaszy Niebezpieczne. Od Powietrza* pochodzący z połowy XVIII wieku²³⁷. Wiele wezwań kończy się wołaniem: „Zachowaj nas od morowego powietrza Jezu”. Pojawia się odwołanie do zasług „Świtych Patronów naszych”: Wojciecha, Wacława, Floriana, Stanisława, Elżbiety i Jadwigi oraz błogosławionego Stanisława Kostki. Później zostaje przywołana grupa męczenników – Ignacego, Jakuba, Benedykta, Faustyna oraz Anastazji. Litania nazywa ich patronami „tego Miasta”.

W 1889 roku została rozpowszechniona *Modlitwa podczas powietrza*²³⁸. Bóg jest w niej nazwany „Oprawcą i Panem życia i śmierci”. On stworzył wszystkie rzeczy, a ludziom dał rozumną i nieśmiertelną duszę. Ofiarował też swojego ukochanego Syna oraz dokonał uświęcenia przez sakramenty. Podkreślenie tych wszystkich dobrodziejstw staje się przyczynkiem do skonstruowania prośby: „czyliż pozwolisz najłaskawszy Panie, abyśmy zarazą powietrzną zgładzeni byli? czyliż to zniesie Ojcowskie serce Twoje, abyśmy Synowie Twoi wyginęli, Ciebie się nienachwaliwszy, ani nakochawszy – wstrzymaj tedy Boże miłosierny, Boże łaskawy surowość Twoją i miecz sprawiedliwości, a niechciej nas gubić docześnie i wiecznie, widząc nas grzesznych i niegotowych na taką śmierć, któraby była droga w oczach Twoich, cóż Ci potem, iż bez dobrego albo bez żadnego przygotowania tą zarazą pomrzemy”²³⁹. W tej modlitwie plaga jest przedstawiana jako konsekwencja grzechów, ale jednocześnie wyrażona zostaje wiara w Boże miłosierdzie. Przyzywa się wstawiennictwa św. Sebastiana, Rocha i Rozalii, gdyż mogą oni przeprosić „Boga rozniewanego i karzącego”²⁴⁰.

W modlitewniku pt. *Wianek ku czci Najświętszej Maryi Panny z różnych nabożeństw uwity* (1894) zamieszczono krótką modlitwę od powietrza morowego: „Śmierć okrutną dla nas podjął Chrystus Jezus wisząc na krzyżu, umarł z przebitymi rękami! Dla Imienia Jezusowego, Ojcze, zmiłuj się nad nami, a broń nas od powietrza morowego. O krzyżu święty broń mnie! O krzyżu święty, od wszystkiego złego wybaw mnie, o krzyżu święty, zbaw mnie! W Imię Ojca i Syna i Ducha Świętego. Amen”²⁴¹.

²³⁷ Por. *Litania Na Czaszy Niebezpieczne. Od Powietrza*, Archiwum Benedyktynów Lwowskich w Krzeszowie, sygn. D4, s. 1; A.M. Wyrwa, „Medycyna duchowa” na morowe powietrze. *Krótkie uwagi do problemu*, dz. cyt., s. 785–786.

²³⁸ Por. *Modlitwa podczas powietrza* (1889), <http://tmoch.net/jupgrade/index.php/ulubione-modlitwy/stare-modlitewniki/1606-modlitwa-przeciw-zarazie-i-morowemu-powietrzu.html> (dostęp: 05.12.2022).

²³⁹ Por. *Modlitwa podczas powietrza* (1889), dz. cyt.

²⁴⁰ Por. *Modlitwa podczas powietrza* (1889), dz. cyt.

²⁴¹ *Wianek ku czci Najświętszej Maryi Panny z różnych nabożeństw uwity*, nakładem wydawnictwa dzieł katolickich G. Jalkowskiego w Grudziądzu (Graudenz) 1894, s. 590.

Ochrona przed niebezpieczeństwem ze strony zarazy jest możliwa dzięki męce Chrystusa oraz przyłgnięciu do Jego krzyża.

Przed zarazą miały chronić specjalne krzyże nazywane „karawakami”. Ich nazwa wywodzi się od hiszpańskiego miasta Caravaca, gdzie przechowywany był relikwiarz z drzazgami Świętego Drzewa. Miał on kształt krzyża patriarchalnego, czyli posiadał dwie poprzeczne belki. Hiszpanie wieszali go na drzwiach wejściowych od wewnątrz lub przechowywali w szkatułkach, owinięty w fioletowy jedwab. Ceniono ten znak nawet w ich koloniach w Ameryce Łacińskiej i na Filipinach. W Europie został rozpowszechniony przez jezuitów. Biskup Antiochii Leonard, który uczestniczył w Soborze Trydenckim, nakazał wpisać w krzyż tzw. błogosławieństwo św. Zachariasza. Od tej pory posiadały one siedem krzyżyków i 18 liter, które umieszczano na belce pionowej i obu belkach poprzecznych. Każdy z 25 znaków oznaczał pierwszą literę wyrazu, który rozpoczynał modlitwę w języku łacińskim. Rozkład liter był różny, w zależności od regionu. Poza krzyżykami znajdowały się na nim następujące litery: Z, D, I, A, B, I, Z, S, A, R, Z, H, G, F, B, F, R, S. W Polsce posługiwano się przekładem z 1745 roku, dokonany przez ojca Armanda Zawadzkiego, benedyktyna z Tyńca, w którym np. „Z” oznaczało słowo „Zelus”, a wezwanie, jakie należało odmówić, brzmiało: „Żarliwość domu twego niech mię uwolni”. Do krzyżyków przypisano słowo „crux”²⁴². W Polsce karawaki były popularne od końca XVIII do początku XX wieku. Ustawiano je zazwyczaj na granicach wiosek. W niektórych regionach inskrypcja, poza krzyżykami, zawierała następujące litery: D, A, H, G, F, B, B, F, R, S, Ż, J, J, Ż, S, A, B, Ż. Modlitwy przypisane do nich były w języku polskim, np. „Ż” to „Żarliwość”, a całość brzmiała: „Żarliwość domu Twego niech mnie uwolni”²⁴³.

W czasie pandemii COVID-19 na parafialnych stronach internetowych przypominano modlitwy, z których korzystano w czasie wcześniejszych epidemii i zachęcano do ich odmawiania. Został wydany *Modlitewnik czcicieli św. Rocha. Patrona w dobie pandemii*²⁴⁴ oraz modlitewnik w formie darmowego e-booka w języku włoskim.

²⁴² Znaczenie wszystkich symboli na karawace por.: R. Zawadzki, *Metal na takxie y probie Opatrzności Boskiej siła ważyący albo Mocy y Skutki Metalu Krzyża, Oyca y Patriarchy Benedykta S. przeciwko morowemu powietrzu, czarom, y wszelkim chorobom, przez litery na tymże Metalu wyróżnione*, Wilno 1709; J. Michalik, *The Saint Benedict Cross or the Saint Benedict Medal Based on a Find from Archaeological Research in Gniew (Pomerania Province)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 35 (2020), s. 173–175.

²⁴³ Por. M. Piszczatowska, *Knyszyńskie krzyże typu karawaka*, „Studia Podlaskie”, t. 19 (2021), s. 174.

²⁴⁴ Z. Sobolewski, *Modlitewnik czcicieli św. Rocha. Patrona w dobie pandemii*, Jedność, Kielce 2020.

Zatytułowano go *Forti nella tribulazione* (tłum. *Mocni w ucisku*) i udostępniono na stronie Libreria Editrice Vaticana²⁴⁵. Zamieszczono w nim ryt nabożeństwa, które odprawił papież Franciszek na pustym Placu św. Piotra w dniu 27 marca 2020 roku, homilie papieskie, rozważania na czas pandemii, najnowsze wytyczne i postanowienia Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów oraz Penitencjarii Apostolskiej, akt przyjęcia Komunii Duchowej ułożony przez Ojca Świętego.

Biskupi wzywali do wprowadzenia do modlitwy powszechnej wezwania z prośbą o ustanie pandemii²⁴⁶ oraz korzystania ze specjalnego formularza mszalnego „w czasie pandemii” zgodnie z dekretem Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów²⁴⁷. Dopuszczone zostało odprawianie takiej Eucharystii w każdy dzień roku za wyjątkiem niedziel w Adwencie, Wielkim Poście i Okresie Wielkanocnym, a także oprócz dni Oktawy Wielkanocnej, Środy Popielcowej, wspomnienia Wszystkich Wiernych Zmarłych i Wielkiego Tygodnia. Zgodnie z rubryką Mszy w różnych potrzebach podczas takiej Eucharystii powinno się stosować V Modlitwę Eucharystyczną C z prefacją własną („Chrystus wzorem miłości”). Kongregacja dnia 3 kwietnia 2020 roku doprecyzowała, że w przypadku innej modlitwy eucharystycznej można skorzystać z I prefacji o Męce Pańskiej lub prefacji o Krzyżu Świętym.

W kwietniu 2020 roku zostały udostępnione materiały liturgiczne i duszpasterskie na Triduum Paschalne pt. „#TRIDUUMwDOMU”. Przygotowało je Duszpasterstwo Akademickie Patmos Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie oraz Ruch Światło-Życie Archidiecezji Krakowskiej. Kapłani mogli skorzystać z rytuałów dotyczących sprawowania liturgii w czasie epidemii, natomiast wierni świeccy z tekstów pomocnych w przeżywaniu Triduum w domu. Wśród nich znalazł się m.in. obrzęd błogosławieństwa stołu przed posiłkiem w Niedzielę Zmartwychwstania. Dostępna była wersja drukowana, a w przypadku rytuału liturgii domowej była możliwość pobrania

²⁴⁵ A cura del Dicastero per la Comunicazione della Santa Sede, *Forti nella tribulazione. La comunione della Chiesa sostegno nel tempo della prova*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2020, <https://www.fermodioecesi.it/it/5510/> (dostęp: 13.03.2023).

²⁴⁶ Por. m.in. A. Czaja, *Dekret dotyczący trwającej pandemii*, nr 39/2020/A/KNC-K, 5 XI 2020, pkt 10, <https://www.diecezja.opole.pl/index.php/homepage/aktualnosci/2519-dekret-biskupa-opolskiego-regulujacy-kwestie-duszpasterskie> (dostęp: 16.03.2023); M. Jędraszewski, *Dekret abp. Marka Jędraszewskiego w sprawie zaleceń na czas zagrożenia epidemiologicznego*, 12 III 2020, pkt 2, <https://diecezja.pl/aktualnosci/dekret-abp-marka-jedraszewskiego-w-sprawie-zalecen-na-czas-zagrozenia-epidemiologicznego/> (dostęp: 13.03.2023).

²⁴⁷ Por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dekret w sprawie Mszy świętej na czas pandemii*, Prot. N. 156/20, 30 III 2020, <https://deon.pl/kosciol/dekret-stolicy-apostolskiej-ws-mszy-swietej-na-czas-pandemii,828699> (dostęp: 13.03.2023).

pliku PDF. Poszczególne znaki wyjaśniali ks. Jacek Bernacik i ks. Krzysztof Porosło w trzech nagranych katechezach²⁴⁸.

Podczas pandemii wierni mogli skorzystać z wielu modlitw, którymi posługiwano się we wcześniejszych wiekach. Wydawano również nowe modlitewniki oraz zachęcano do sięgania po nie zwłaszcza w okresie Triduum Paschalnego. Teksty modlitw podkreślają potęgę i wszechmoc Boga. Zawierają błaganie o wybawienie od czyhającego zagrożenia oraz odwołują się do zbawczej męki i śmierci Chrystusa na krzyżu.

²⁴⁸ Por. *Materiały liturgiczne i duszpasterskie dla kapłanów i wiernych świeckich na Triduum Paschalne*, <https://diecezja.pl/aktualnosci/materiały-liturgiczne-i-duszpasterskie-dla-kaplanow-i-wiernych-swieckich-na-triduum-paschalne/> (dostęp: 16.03.2023).

2.3. Potrzeba organizacji nabożeństw i podejmowania praktyk pokutnych

Podczas epidemii średniowiecznych organizowane były procesje, w których uczestniczyli wszyscy poza chorymi. Ci, jako poddani izolacji, patrzyli z okien domów i duchowo dołączali do osób idących i modlących się. Pochody miały charakter błagalny – wówczas chciano wyprosić zakończenie zarazy – lub dziękczynny, gdy plaga już ustała. W ich czasie były dzwony, płonęło bardzo dużo świec, biczowano się, niesiono Najświętszy Sakrament lub relikwie świętych.

W 590 roku pokutną procesję zarządził św. Grzegorz Wielki. W wyznaczonych kościołach Rzymu mieli się zgromadzić przedstawiciele poszczególnych stanów: duchowni w bazylice św. Kosmy i Damiana, mnisi w bazylice św. Gerwazego i Protazego, mniszki w kościele św. Piotra i Marcelina, wdowy w kościele św. Eufemii, chłopcy w bazylice św. Jana i Pawła, a pozostali w kościele św. Stefana na Celio. Z tych świątyń wyruszyły procesje do bazyliki Santa Maria Maggiore, gdzie papież-elekt wygłosił płomienne kazanie o nawróceniu, pokucie i modlitwie²⁴⁹. Podczas drogi ujrzał nad mauzoleum cesarza Hadriana anioła, który chował do pochwy skrwawiony miecz. Wizję tę uznał za zapowiedź ustąpienia zarazy. Plaga rzeczywiście się zakończyła. Mauzoleum od tej pory zaczęto nazywać Zamkiem Świętego Anioła, którego cechą charakterystyczną jest znajdujący się na szczycie posąg Michała Archanioła z uniesionym mieczem.

Jan Długosz opisywał z kolei, że w 1349 roku część mieszkańców Krakowa smagała się biczami i różgami tak długo, aż Bóg okazał litość²⁵⁰. Uczestnicy procesji często nieśli obrazy, statuy lub relikwie i starali się z nimi dotrzeć do wszystkich zakątków miasta, ścigając w ten sposób chorobę, a zarazem tworząc jakby niewidzialny mur, który miał być nie do pokonania dla zarazy.

W Rzymie w 1522 roku, podczas epidemii cholery, pod przewodnictwem kardynała tytularnego Raimondo Vicha odbyła się procesja z krucyfiksem, który w XIV wieku został zawieszony na kościele św. Marcelego. Ocalał on z pożaru w 1519 roku jako

²⁴⁹ Por. A. Polewska, *Cuda w czasach zarazy*, w: *Palec Boży. Cuda, które zmieniły bieg historii*, Rafał 2021, s. 12–13.

²⁵⁰ Por. J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, przeł. J. Mrukówna, Warszawa 1974, s. 325.

jedyny element wyposażenia tej świątyni. Modlitwy wiernych trwały wtedy 16 dni i przebłągały Boga. Odnotowano liczne uzdrowienia, a miasto zostało ocalone²⁵¹.

Przed tym samym wizerunkiem, w dniu 15 marca 2020 roku, papież Franciszek modlił się o ustanie pandemii. Polecał Bogu jej ofiary, błagał o uzdrowienie chorych, o łaskę pocieszenia dla ich bliskich i przyjaciół, o siły dla pracowników ochrony zdrowia. Do kościoła San Marcello dotarł pieszo. Następnie, w taki sam sposób, pielgrzymował do bazyliki Santa Maria Maggiore, aby modlić się przez wstawiennictwo Matki Bożej *Salus Populi Romani*, patronki Rzymu.

Po papieskiej wizycie krucyfiks przeniesiono z kościoła św. Marcelego do Watykanu, gdzie znajdował się do końca Wielkiego Postu 2020 roku²⁵². Był on obecny m.in. podczas nabożeństwa, które Franciszek odprawił na pustym Placu św. Piotra 27 marca 2020 roku. Ojciec Święty sam, w strugach deszczu, zszedł po pustych schodach na dziedziniec bazyliki. Został odczytany fragment Ewangelii św. Marka o burzy na jeziorze (Mk 4,35–41). Odwołując się do niego, papież wygłosił rozważanie. Pięciokrotnie przywołał pytania Chrystusa skierowane do uczniów: „Czemu tak bojaźliwi jesteście? Jakże wam brak wiary?” (Mk 4,40). Podkreślił, że burza „odślania naszą bezradność i odkrywa te fałszywe i niepotrzebne pewniki, z jakimi zbudowaliśmy nasze programy działania, nasze plany, nasze nawyki i priorytety”²⁵³. Wskazał na wielką rolę wiary, która polega na przyjsciu do Boga i zaufaniu Mu. Przypomniął poświęcenie ludzi, którzy są zwykle zapomniani i nie pojawiają się w nagłówkach gazet, ale podczas pandemii ich praca ma decydujące znaczenie: „lekarze, pielęgniarze i pielęgniarki, pracownicy supermarketów, sprzątaczk, opiekunki, przewoźnicy, stróżowie porządku, wolontariusze, księża, zakonnice i bardzo wielu innych, którzy zrozumieli, że nikt nie zbawia się sam”²⁵⁴. Podkreślił, że krzyż jest kotwicą, sterem i nadzieją dla człowieka pogrążonego w rozpacz. Na zakończenie Franciszek podszedł do krzyża, ucisnął go

²⁵¹ Por. A. Polewska, *Cuda w czasach zarazy*, w: *Palec Boży. Cuda, które zmieniły bieg historii*, Rafael 2021, s. 10–11.

²⁵² Por. Katolicka Agencja Informacyjna, *Papież pieszo pielgrzymował przez opustoszałe ulice: do Matki Bożej po ratunek od koronawirusa*, <https://pl.aleteia.org/2020/03/16/papiez-pieszo-pielgrzymowal-przez-opustoszałe-ulice-do-matki-bozej-po-ratunek-od-koronawirusa-wideo/> (dostęp: 14.03.2023).

²⁵³ Franciszek, *Rozważanie przed nadzwyczajnym błogosławieństwem „Urbi et Orbi”*, 27 III 2020, <https://www.ekai.pl/dokumenty/rozważanie-papieża-franciszka-przed-nadzwyczajnym-błogosławieństwem-urbi-et-orbi-27-marca-2020/> (dostęp: 15.03.2023).

²⁵⁴ Franciszek, *Rozważanie przed nadzwyczajnym błogosławieństwem „Urbi et Orbi”*, dz. cyt.

oraz udzielił nadzwyczajnego błogosławieństwa „Urbi et Orbi”. Wierni, przyjmując je, mogli uzyskać odpust zupełny pod zwykłymi warunkami.

Kilkakrotnie procesje przebłagalne w czasie epidemii dżumy oraz ospy organizował biskup Mediolanu Karol Boromeusz. Prowadził je osobiście, idąc boso, z powrozem na szyi. Nosił przy tym wielki krzyż²⁵⁵. Dodatkowo realizował uczynki miłosierdzia względem cierpiących. Podczas zarazy w 1576 roku karmił nawet 60–70 tysięcy potrzebujących dziennie. Oddał wszystko, co posiadał, nawet własne łóżko²⁵⁶.

W licznych dekretach wydawanych przez biskupów podczas pandemii COVID-19 znajdowało się niewiele wskazówek, które dotyczyły procesji pokutnych. Arcybiskup Józef Kupny, Metropolita Wrocławski, wydał pozwolenie na organizowanie jedynie takich procesji z Najświętszym Sakramentem, świętymi obrazami lub figurami oraz relikwiami, które „są przewidziane przez prawo kanoniczne, w szczególności przez prawo liturgiczne”²⁵⁷. Należało jednak przestrzegać przepisów państwowego prawa, które odnosiły się do religijnych zgromadzeń poza świątynią. Nie wolno było organizować procesji, w której brałby udział jedynie kapłan, a w przypadku wątpliwości należało wystosować prośbę o wydanie opinii przez Kurię Metropolitalną we Wrocławiu. Podobne stanowisko w tym temacie zajął biskup opolski Andrzej Czaja. Na każdą procesję trzeba było uzyskać zgodę kompetentnej władzy kościelnej²⁵⁸.

Do praktyk pokutnych, zwłaszcza do postu i skruchy za grzechy, nawoływali purytanie oraz hierarchowie Kościoła anglikańskiego już w XVII wieku. Król Karol I w lipcu 1625 roku wyznaczył środę jako dzień postu i modlitwy błagalnej o ustanie zarazy. W latach 1635–1636, podczas kolejnej fali dżumy, ograniczono do minimum nabożeństwa publiczne. Zalecono jednak, by modlitwy odbywały się w domach. W 1665 roku post na terenie całego kraju wyznaczono na dzień 12 lipca, a później na każdą pierwszą środę w miesiącu²⁵⁹. Matthew Mead, jeden z ówczesnych purytańskich

²⁵⁵ Por. S.K. Cohn, *Cultures of Plague. Medical Thinking at the End of Renaissance*, Oxford 2010, s. 285–288.

²⁵⁶ Por. Internetowa Liturgia Godzin, 4 listopada. Święty Karol Boromeusz, <https://brewiarz.pl/czytelnia/swieci/11-04.php3> (dostęp: 14.03.2023).

²⁵⁷ J. Kupny, *Dekret dotyczący posługi duszpasterskiej w stanie epidemii*, L.dz. 1098/2020, 23 X 2020, pkt 5, <https://www.archidiecezja.wroc.pl/pliki/dekret23102020.pdf> (dostęp: 16.03.2023).

²⁵⁸ Por. A. Czaja, *Dekret biskupa opolskiego regulujący kwestie duszpasterskie*, nr 10/2020/A/KNC-K, 24 III 2020, pkt 17, dz. cyt.

²⁵⁹ Por. D. Guzowska, *Post, skrucha, nawrócenie: XVII-wieczna duchowość purytańska w czasach zarazy*, w: *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, t. 6: *Ciało, choroby i świadomość społeczna – społeczne i metafizyczne aspekty profilaktyki i terapii*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsal, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020, s. 199–200.

kaznodziejów, uważał dżumę za błogosławieństwo, które pomaga grzesznikowi w porę zrozumieć swoją winę i odpokutować za nią. Wzywał do powszechnego żalu za grzechy, gdyż tylko on może uciszyć Boży gniew, który wybuchł z powodu całego narodu²⁶⁰.

W czasie dżumy w 1708 roku w Toruniu ustanowiono dni postu, modlitwy i pokuty. Wzywano, aby w ich czasie odrzucić grzechy i szczerze się poprawić. Rada miasta wydała modlitwę o powstrzymanie zarazy w języku polskim i niemieckim. Przygotowywano też dzieła należące do literatury *ars moriendi*, które przygotowywały na dobrą śmierć. „Podstawowym przekonaniem ówczesnego społeczeństwa na Pomorzu było stwierdzenie, że najlepszym sposobem pokonania choroby było praktykowanie chrześcijańskich cnót. Pobożne postępowanie, czynienie pokuty, akceptacja woli Boga były, wobec mało skutecznej ówczesnej pomocy medyków, wiodącymi formami aktywności w czasie zarazy”²⁶¹. Z tego powodu uczestnictwo w nabożeństwach w wielu pomorskich miastach było obowiązkowe pod karą grzywny. W Chełmnie biskup wraz z władzami miasta wydał postanowienie o oddaniu mieszkańców pod opiekę świętych Sebastiana i Rocha. Przyrzeczono odprawianie nabożeństwa dziękczynnego każdego roku. Miało ono być poprzedzone postem ścisłym²⁶².

Szczególną formą modlitwy w czasie morowego powietrza były suplikacje. Nazwa wywodzi się od łacińskiego słowa *supplicare*, czyli „błagać, prosić”. W śpiewniku kościelnym z 1958 roku występują cztery pieśni suplikacyjne: „Przed oczy Twoje, Panie”, „Królu Boże Abrahama”, „Daj nam miły pokój, Panie” oraz „Święty Boże, Święty Mocny”²⁶³. We wszystkich jest wyrażona prośba adresowana do Boga o wyzwolenie z niebezpieczeństwa zagrażającego wspólnocie. Przy pomocy suplikacji „Święty Boże”

²⁶⁰ Por. M. Mead, *Solomon's prescription for the removal of the pestilence, or, The discovery of the plague of our hearts, in order to the healing of that in our flesh by M.M.*, London 1665, <http://name.umd.umich.edu/A50491.0001.001> (dostęp: 14.03.2023). Temat gniewu Bożego oraz skruchy i żalu za grzechy podejmowali też m.in. J. Godskall w traktacie *The arke of Noah for the Londoners that remaine in the citte*; W. Crashaw w rozprawie *Londons Lamentation for Her Sinnes and Complaint to the Lord Her God*; S. Shaw w kazaniu *A Welcome to the Plague*; T. Vincent w publikacji *God's Terrible Voice in the City*.

²⁶¹ T.K. Sznajderski, *Teologia strachu przed zarazą. Moralne i społeczne konsekwencje epidemii na Pomorzu 1708–1711*, „Horyzonty Polityki” vol. 11, nr 36 (2020), s. 125–135; por. L. Lewandowska, *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, „Studia Humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu”, Wydawnictwo Akademii Medycznej, Wrocław 2010, s. 287–288.

²⁶² Por. M. Zieliński, *Mór w Chełmnie w latach 1707–1711*, red. W.E. Kizik, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Instytut Historii PAN, Gdańsk 2012, s. 126.

²⁶³ Por. K. Ożóg, *Polskie pieśni religijne – suplikacje*, „Kwartalnik Edukacyjny” 1–2 (104–105), 2021, s. 93.

błagano o zachowanie od zagrożeń duszy i ciała: zarazy, wojny, ognia, głodu, ale także od pijaństwa i nagłej, niespodziewanej śmierci. Wołano w nich o zdrowie, chleb, pracę, o dobrą pogodę lub deszcz, o ducha pokuty, o jedność chrześcijan²⁶⁴. Na przełomie XIX i XX wieku śpiewano je najczęściej przed Najświętszym Sakramentem. Niekiedy łączono je z *Litaniami do Wszystkich Świętych*, którą w czasie zarazy uznawano za modlitwę nadrzędną, ponieważ przywoływano w niej wstawiennictwa wszystkich świętych. „Po wezwaniach świętych w suplikach tej litanii znajduje się, i to też na jednym z pierwszych miejsc, błaganie od wybawienia od moru. W XIX wieku natomiast niekiedy prośba o wybawienie z morowego powietrza była poprzedzana przez inne zagrożenia, np. burze z piorunami, trzęsienia ziemi”²⁶⁵. W liturgii rzymskiej uprzywilejowanym miejscem śpiewu „Święty Boże” jest adoracja krzyża w Wielki Piątek. Pomiędzy kolejnymi zwrotkami wykonuje się improperia, czyli skargi, narzekania, w których dobrodziejstwa wyświadczone przez Chrystusa zostają zestawione z niewdzięcznością ludu²⁶⁶.

Suplikacje „Święty Boże” powstały prawdopodobnie w IV wieku i zostały napisane po grecku. Obok doksologii „Chwała Ojcu” stały się jedną z najbardziej uroczystych modlitw, w których wielbiono Tróję Świętą i jednocześnie wyrażano prośbę. Pieśń tę można określić mianem *trisagionu*, co znaczy „potrójnie święty”. Takie uwielbienie jest sposobem oddawania najwyższej czci Bogu (por. Iz 6,3; Ap 4,8). Do Niego odnoszą się też określenia: „Mocny”, czyli taki, które może udzielić pomocy, oraz „Nieśmiertelny” – taki, który nie umiera, jest wieczny. Uwielbienie kończy się frazą „zmiłuj się nad nami”, która w XVIII wieku, gdy tłumaczono suplikacje na język polski, miała znaczenie: okazywać litość i miłość²⁶⁷. Druga strofa przedstawia konkretne rodzaje zagrożeń, jakie mogą czyhać na człowieka i z jakich może go wyrwać tylko Bóg: „Od powietrza, głodu, ognia i wojny wybaw nas, Panie”²⁶⁸. Powietrze jest nazwą odnoszącą się do wszelkich zaraz i epidemii, do których pośrednio odwołuje się też strofa trzecia. Błaga się w niej o zachowanie od śmierci nagłej i niespodziewanej. W czasie morowego powietrza ludzie często umierali zaskoczeni, nieprzygotowani, a nawet

²⁶⁴ Por. B. Mika, *Suplikacje „Święty Boże” i ich muzyczny rezonans*, s. w: *Muzyka religijna – między epokami i kulturami*, t. 1, red. K. Turek, B. Mika, Katowice 2008, s. 149.

²⁶⁵ A.M. Wyrwa, „*Medycyna duchowa*” na morowe powietrze. *Krótkie uwagi do problemu*, dz. cyt., s. 784–785.

²⁶⁶ J. Sroka, *Liturgia Wielkiego Piątku Męki Pańskiej*, „Anamnesis” 25 (2001), s. 28–30.

²⁶⁷ K. Ożóg, *Polskie pieśni religijne – suplikacje*, dz. cyt., s. 96–97.

²⁶⁸ J. Siedlecki, *Śpiewnik kościelny*, Opole 1958, s. 402.

niepojednani z Bogiem i bliźnim. Ostatnia strofa stanowi przypomnienie, że z prośbą do Boga zwracają się ludzie grzeszni, niegodni, ale mimo tego mający nadzieję na wysłuchanie.

W czasie pandemii COVID-19 wielu biskupów w swoich dekretach zachęcało do śpiewania suplikacji. Należało to czynić przed wystawionym Najświętszym Sakramentem²⁶⁹ lub przed błogosławieństwem na Eucharystii²⁷⁰. Specjalny apel w tej sprawie wystosował arcybiskup częstochowski Wacław Depo w sierpniu 2022 roku. Miało to miejsce już po odwołaniu stanu epidemiologicznego. Przypomnił on, że „od ponad dwóch lat w naszych kościołach i kaplicach wołamy do Boga upraszając zlitowania słowami Suplikacji [...] W tych słowach nie tylko wyznajemy wiarę i uznajemy wielkość Boga, Pana Wszechrzeczy, ale także uświadamiają nam one, że we wszystkim zależy od Jego woli i łaski”²⁷¹. Zachęcił do kontynuowania tej modlitwy ze względu na trwającą wojnę w Ukrainie, przynajmniej na Eucharystiach w niedziele i uroczystości, przed błogosławieństwem końcowym, w miarę możliwości klęcząc.

14 marca 2020 roku w TVP 1 i TVP Info, TVN24, Polsat News, TV Trwam i portalu internetowym Onet zostało wyemitowane orędzie arcybiskupa Stanisława Gądeckiego, przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski. Zachęcił w nim do korzystania z dyspensy od uczestnictwa w niedzielnej Mszy świętej ze względu na wprowadzenie ograniczenia liczby osób uczestniczących w liturgii w świątyniach do pięćdziesięciu²⁷². Powiedział, że „gdy brakuje nam kryteriów uprawniających do uczestnictwa we Mszy św. w kościele, to najprostszym wydaje się wstęp dla zamawiającego intencję i dla jego rodziny”²⁷³. Zapewnił o swojej codziennej modlitwie na różańcu o godz. 20.30. Poprosił, by to samo robili księża w kościołach, a wierni w domach, trwając w modlitewnej jedności. To zaproszenie stało się impulsem dla wielu duszpasterzy, parafii i wspólnot do przygotowania, za pośrednictwem środków

²⁶⁹ Por. m.in. A. Czaja, *Dekret dotyczący trwającej pandemii*, nr 39/2020/A/KNC-K, 5 XI 2020, pkt 9, <https://diecezja.opole.pl/index.php/homepage/aktualnosci/2658-najnowszy-dekret-dotyczacy-pandemii-koronawirusa-covid-19> (dostęp: 13.03.2023).

²⁷⁰ Por. m.in. M. Jędraszewski, *Dekret abp. Marka Jędraszewskiego w sprawie zaleceń na czas zagrożenia epidemiologicznego*, 12 III 2020, pkt 2, dz. cyt.

²⁷¹ W. Depo, *Apel w sprawie śpiewu Suplikacji*, L.dz. 1263/5.1.1/2022, 10 VIII 2022, <https://archichest.pl/zapowiedzi/apel-w-sprawie-kontynuacji-modlitwy-slowami-suplikacji,1660245256.html> (dostęp: 13.03.2023).

²⁷² Por. *Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego*, Dz.U. poz. 433, § 6 ust. 1 pkt 3.

²⁷³ *Zachęta abp. Stanisława Gądeckiego do codziennego odmawiania różańca w intencji o oddalenie pandemii*, 14 III 2020, <https://czestochowskie24.pl/kosciol/oredzie-abp-stanislaw-gadeckiego-przewodniczacego-konferencji-episkopatu-polski-14-marca-2020/> (dostęp: 16.03.2023).

masowego przekazu, transmisji nabożeństw różańcowych z prośbą o zakończenie pandemii.

Biskup Adam Bałabuch, przewodniczący Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP, wydał komunikat w sprawie nabożeństwa pierwszych piątków i pierwszych sobót miesiąca w okresie pandemii. Najważniejsze wskazanie dotyczyło przypadku niemożności przyjęcia Komunii świętej sakramentalnej w czasie epidemii. Praktyki nie trzeba było wtedy rozpoczynać od nowa, a jedynie przedłużyć ją o dodatkowy miesiąc, gdyż „nie ulega przerwaniu ciągłość owoców”²⁷⁴. Zalecono przy tym wzbudzenie odpowiedniej dla danej praktyki intencji oraz przyjęcie tzw. Komunii duchowej oraz, jeśli to konieczne, wzbudzenie aktu żalu doskonałego, który oczyszcza z grzechów, gdy nie ma możliwości skorzystania ze spowiedzi świętej. Komunia duchowa wiąże się z predyspozycją wewnętrzną. Pisał o niej Tomasz à Kempis: „Gdy zaś słuszne racje stają na przeszkodzie, niech ten ktoś ma zawsze dobrą wolę i pobożną intencję komunikowania i tak nie będzie pozbawiony owocu Sakramentu. Może bowiem jakikolwiek człowiek pobożny każdego dnia i każdej godziny zbawiennie i bez zakazu przystępować do duchowej Komunii Chrystusa”²⁷⁵.

Biskup opolski Andrzej Czaja w swoim dekrete regulującym kwestie duszpasterskie odniósł się do wielkopostnych nabożeństw pokutnych – Drogi Krzyżowej i Gorzkich Żali. Nakazał ich odwołanie. Zawieszone też zostały rekolekcje, misje parafialne oraz wyjazdy i spotkania formacyjne²⁷⁶. Nastąpiło to w związku z ograniczeniem (od 25 marca do 11 kwietnia 2020) do pięciu liczby osób mogących jednocześnie uczestniczyć w danym obrzędzie liturgicznym, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz kościoła²⁷⁷.

W dekrete wydanym 19 marca 2020 roku Penitencjaria Apostolska zwróciła uwagę na to, że epidemię powinno się przeżywać w duchu osobistego nawrócenia. Udzieliła ona odpustu zupełnego wiernym cierpiącym z powodu koronawirusa, którzy podlegają kwarantannie we własnym domu lub w szpitalu. Musieli jednak spełnić

²⁷⁴ A. Bałabuch, *Komunikat: Praktyka pierwszych piątków i pierwszych sobót miesiąca w okresie epidemii*, Świdnica, 2 IV 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/praktyka-pierwszych-piatkow-i-pierwszych-sobot-miesiaca-w-okresie-epidemii/> (dostęp: 11.07.2021).

²⁷⁵ Tomasz à Kempis, *O naśladowaniu Chrystusa*, Kraków 2009, ks. IV, rozdz. X, s. 375.

²⁷⁶ A. Czaja, *Dekret biskupa opolskiego regulujący kwestie duszpasterskie*, nr 10/2020/A/KNC-K, 24 III 2020, pkt 6, dz. cyt.

²⁷⁷ Por. *Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii*, Dz.U. poz. 522, § 1 ust. 3 pkt 4.

następujące warunki: oderwać się od jakiegokolwiek grzechu, duchowo zjednoczyć za pośrednictwem środków masowego przekazu z celebracją Eucharystii, odmawianiem różańca świętego, rozważaniem Drogi Krzyżowej, lub podjąć inne formy pobożności albo przynajmniej odmówić Modlitwę Pańską, Wyznanie Wiary i pobożne wezwanie do Najświętszej Maryi Panny, „ofiarując tę próbę w duchu wiary w Boga i miłości wobec swoich braci i sióstr, z wolą wypełnienia zwykłych warunków (spowiedź sakramentalna, komunika eucharystyczna i modlitwa w intencji Ojca Świętego) tak szybko, jak będzie to możliwe”²⁷⁸. Na tych samych warunkach odpust zupełny mogli uzyskać pracownicy ochrony zdrowia i wszyscy, którzy wzorem Dobrego Samarytanina opiekowali się chorymi na COVID-19, narażając się przez to na ryzyko zakażenia. Łaski takiego odpustu można było również dostąpić za: adorację eucharystyczną, nawiedzenie Najświętszego Sakramentu lub lekturę Pisma Świętego przez co najmniej pół godziny, odprawienie Drogi Krzyżowej, odmówienie różańca świętego lub Koronki do Miłosierdzia Bożego. Ważne było wzbudzenie intencji odprawienia powyższych praktyk: przebłaganie wszechmogącego Boga z prośbą o zakończenie epidemii, ulgę dla cierpiących oraz wieczne zbawienie dla zmarłych. Ostatni odpust został udzielony na godzinę śmierci, pod warunkiem, że wierni niemogący przyjąć sakramentu namaszczenia chorych i wiatyku, „byli należycie dysponowani i zwykle za życia modlili się (w tym przypadku Kościół zastępuje trzy zwyczajowe warunki)”²⁷⁹. W celu jego uzyskania zalecono używanie krzyża lub krucyfiks.

22 października 2020 roku Penitencjaria Apostolska wydała dekret w sprawie odpustów zupełnych za zmarłych. W związku z pandemią ustanowiono, że osoby modlące się za zmarłych i nawiedzające cmentarz mogły je zyskiwać w wybranych przez siebie ośmiu dniach listopada (dni te mogły być od siebie oddzielone). Wcześniej było to możliwe tylko od 1 do 8 dnia tego miesiąca. Odpust zupełny związany z wspomnieniem Wszystkich Wiernych Zmarłych (2 listopada) za pobożne nawiedzenie cmentarza oraz odmówienie tam „Wierzę w Boga” i „Ojcze nasz” można było przenieść na poprzedzającą lub następującą niedzielę, na dzień Wszystkich Świętych (1 listopada), a nawet na dowolny dzień listopada. Odpusty mogli również uzyskać ludzie w podeszłym wieku oraz

²⁷⁸ Penitencjaria Apostolska, *Dekret odnośnie przyznania specjalnych odpustów dla wiernych w obecnej sytuacji pandemii*, Rzym 19 III 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/specjalne-odpusty-dla-wiernych-na-czas-pandemii/> (dostęp: 11.07.2021).

²⁷⁹ Penitencjaria Apostolska, *Dekret odnośnie przyznania specjalnych odpustów dla wiernych w obecnej sytuacji pandemii*, Rzym 19 III 2020, dz. cyt.

ci, którzy nie mieli możliwości opuszczenia domu, na przykład ze względu na ogłoszone limity osób w miejscach świętych lub zakaz zgromadzeń. Należało połączyć się duchowo z wiernymi nawiedzającymi te miejsca, wykluczyć przywiązanie do jakiegokolwiek grzechu, mieć intencję spełnienia trzech warunków zwyczajnych (sakramentalna spowiedź, modlitwa w intencjach Ojca Świętego, Komunia eucharystyczna), kiedy tylko będzie to możliwe. Wierni powinni też odmówić „pobożnie modlitwy za zmarłych przed obrazem Pana Jezusa lub Najświętszej Maryi Panny (na przykład jutrznię i nieszpory z oficjum Liturgii godzin za zmarłych, Różaniec, Koronkę do Bożego Miłosierdzia i inne modlitwy za zmarłych bliskich ich sercu)”²⁸⁰, lub podjąć lekturę medytacyjną wybranego fragmentu Ewangelii z liturgii za zmarłych, lub wypełnić uczynki miłosierdzia polegające na ofiarowaniu Bogu niedogodności i cierpień swego życia²⁸¹.

Penitencjaria Apostolska w swoich dekretach regulowała kwestię odpustów w czasie pandemii. Zachęcano do śpiewania lub odmawiania suplikacji w kościołach oraz do podejmowania postu z prośbą o zakończenie epidemii. Przykład pokuty dał papież Franciszek, który w marcu 2020 roku pielgrzymował do kościoła św. Marcelego i bazyliki Santa Maria Maggiore oraz odprawił nabożeństwo przebłagalne na pustym placu św. Piotra w Rzymie, które były transmitowane na całym świecie.

²⁸⁰ Penitencjaria Apostolska, *Dekret w sprawie odpustów za zmarłych*, Rzym, 22 X 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/dekret-penitencjarii-apostolskiej-w-sprawie-odpustow-za-zmarlych/> (dostęp: 11.07.2021).

²⁸¹ Por. Penitencjaria Apostolska, *Dekret w sprawie odpustów za zmarłych*, Rzym, 22 X 2020, dz. cyt.

2.4. Ożywienie kultu świętych

Oprócz modlitw odmawianych prywatnie oraz nabożeństw i praktyk pokutnych podejmowanych zazwyczaj wspólnotowo, wielką rolę w czasie epidemii przypisywano wstawiennictwu różnych świętych. „Wychodząc naprzeciw złożonej sytuacji, a także wobec narastającej fali porzucania wiary, Kościół ustanowił Niebieskich Mediatorów, niosących nadzieję na odkupienie grzechów i uzdrowienie”²⁸². Szczególną czcią otaczano Matkę Bożą, która miała ochraniać płaszczem swojej opieki wszystkich ludzi doświadczających zagrożenia. Przedstawiano ją jako Matkę Miłosierdzia, a opisy jej wizerunków można znaleźć w dziełach z XIII i XIV wieku (m.in. *Dialogus miraculorum* Cezarego z Heisterbach, *Cuda Najświętszej Maryi Panny* Gautiera de Coincy, *Speculum Humanae Salvationis* Ludolfa z Saksonii). Największą popularnością takie przedstawienie Maryi cieszyło się w XIV wieku, kiedy przez ówczesną Europę przetaczało się najwięcej zaraz. Często ukazywano Ją ze strzałami, symbolizującymi gniew boski, które łamały się po odbiciu od Jej płaszcza. Innym ważnym typem ikonograficznym rozpowszechnianym podczas epidemii była Matka Boża Łaskawa. Jedną z legend, pochodzącą z 1410 roku, głosi, że Maryja objawiła się pewnej kobiecie modlącej się o oddalenie zarazy w Faency. Trzymała w dłoniach połamane strzały zarazy i obiecała, że błagania mieszkańców zostaną wysłuchane, ale muszą spełnić dwa warunki: przez trzy dni uczestniczyć w procesjach i wielkim nabożeństwie oraz pościć²⁸³. W Polsce wizerunki Maryi Łaskawej rozpowszechniły się dopiero w XVIII wieku. Noszono je w procesjach i modlono się przed nimi w czasie nabożeństw przebiegających, zwłaszcza w Warszawie i Krakowie.

W XVII i XVIII wieku dżuma odchodziła powoli w niepamięć, ale ugruntowana była pozycja duchowych wybawicieli, czyli świętych patronów od zarazy, czczonych już od średniowiecza. Za pierwszych spośród nich można uznać: św. Barbarę, św. Cypriana, św. Adriana, św. Krzysztofa, św. Walentego. Kościół jednak ciągle dążył do znalezienia nowych świętych, gdyż patronat powyższych był raczej przypadkowy²⁸⁴. Pod koniec średniowiecza w skład mediatorów przed Bogiem wchodziło: św. Roch, św. Sebastian, św. Gertruda, św. Jodok, św. Karol Boromeusz, św. Adrian i św. Antoni. W XVII wieku

²⁸² J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, Neriton, Warszawa 2004, s. 95.

²⁸³ Por. J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 98; J. Kracik, *Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991, s. 171.

²⁸⁴ Por. J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 99.

dołączono do tej grupy św. Rozalię z Palermo²⁸⁵. Ich kult był rozpowszechniony w zdecydowanej większości krajów. Istniała również grupa kilkudziesięciu świętych lokalnych, którym oddawano cześć w mniejszych regionach, miastach i wsiach. Odwoływano się do ich pomocy, gdyż człowiek w średniowieczu „zaskoczony niezrozumiałym dla siebie zjawiskiem chorobowym po prostu nie miał innego wyjścia, musiał przerzucić swój lęk na wysłanników Nieba”²⁸⁶.

W niniejszej rozprawie skupię się na zaprezentowaniu najważniejszych patronów od morowego powietrza, przy czym nie będę dokładnie opisywał ich życiorysu, a jedynie przedstawię najważniejsze wątki i wykażę, z jakich względów byli oni szczególnie czczeni podczas epidemii. Przedstawię również, jak wyglądał ich kult w latach 2020–2022, kiedy światem wstrząsnęła pandemia COVID-19.

Św. Sebastian urodził się w Narbonne w III wieku. Po otrzymaniu nauk w Mediolanie przeniósł się do Rzymu, gdzie powierzono mu wysokie stanowisko w wojsku. Służbę traktował jako okazję do nawracania żołnierzy na chrześcijaństwo, wspierał materialnie ubogich, odwiedzał uwięzionych. „Wielkie znaczenie w jego działalności miały także uzdrowienia, których chętnie dokonywał, powołując się na moc Chrystusa”²⁸⁷. Kiedy oskarżono go o burzenie porządku społecznego w Imperium Rzymskim, spotkał się z cesarzem. Ten chciał go ocalić, dlatego proponował mu porzucenie drogi chrześcijańskiej. Sebastian odmówił, a przy tym skrytykował ucisk ludzi najuboższych. Został skazany na śmierć przez przeszywanie strzałami. Wyrok mieli wykonać żołnierze, którymi dowodził. Po wykonaniu rozkazu okazało się, że Sebastian, opatrzony przez św. Irenę, w cudowny sposób wyzdrowiał. Postanowił wtedy nakłonić cesarza do zaprzestania prześladowań wyznawców Chrystusa. Taka postawa wprawiła władcę w ogromny gniew. Po raz drugi imperator skazał Sebastiana na śmierć, tym razem przez chłostę i bicie pałkami. Jego ciało porąbano i zbezczeszczono, wrzucając do Cloaca Maxima. Wyłowiła je stamtąd bł. Lucyna, której się objawił, i złożyła je w katakumbach²⁸⁸. Za początek patronatu św. Sebastiana nad ludźmi dotkniętymi zarazą uznaje się 680 rok, kiedy przez trzy miesiące wielka epidemia szalała w Rzymie

²⁸⁵ Por. J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 99.

²⁸⁶ J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 136.

²⁸⁷ J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 100.

²⁸⁸ Por. W. Galant, *Skarbiec Świętych Pańskich*, Przemysł 1911, s. 40–41; D. Attwater, C.R. John, *Dykcjonarz Świętych*, przeł. T. Rybowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997, s. 357–358; H. Hoever, *Żywoty Świętych Pańskich*, Olsztyn 1995, s. 29; P. Skarga, *Żywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu*, I, oprac. M. Kozielski, Kraków 1994, s. 69–79.

i Ticinum. Piotr Diakon w dziele *Historia Longobardów* zapisał, że rodziców kładziono do mogił razem z dziećmi, braci z siostrami, a na marach noszono po dwa ciała. Wtedy jeden z mieszkańców w prywatnym objawieniu otrzymał nakaz wybudowania ołtarza św. Sebastianowi w rzymskiej bazylice św. Piotra w Okowach. Władze kościoła zastosowały się do podanych wskazówek i wezwały do kierowania modłów do tego świętego. Dzięki temu zaraza ustąpiła²⁸⁹. Rozkwit kultu tego świętego przypada na XIV wiek, gdy Europę niszczyła „czarna śmierć”.

Najistotniejszym atrybutem św. Sebastiana jest strzała lub pęk strzał. Jest to nawiązanie do jego męczeńskiej śmierci. W momencie ogłoszenia tego świętego patronem od zarazy atrybut ten uzyskał dodatkowy wymiar symboliczny. Sebastian przypominał tarczę, która miała chronić ludzkość przed niebezpiecznymi epidemicznymi pociskami. Był przeciwieństwem mitologicznych bożków, m.in. Apollina, który zagniewany miotał strzałami zarazy, a leczył, kiedy przejednano go złożeniem ofiary²⁹⁰. Takie myślenie znalazło odzwierciedlenie w wielu dziełach sztuki. Wiązało się ono ściśle z motywem zarazy jako kary Bożej za popełnione grzechy, co jest znane zwłaszcza z ksiąg Starego Testamentu. Stwórca był ukazywany jako srogi łucznik²⁹¹, czasem grożący swoim aniołom, by celniej strzelali²⁹². Niekiedy ukazywano w podobny sposób samego Chrystusa²⁹³. Przedstawiano też Śmierć, która trzymała w ręku grot. „W ten sposób artyści chcieli zaznaczyć, obok aspektu kary Boskiej, nagłość ataku choroby i fakt, że bogaty czy biedny, młody czy stary, nikt nie mógł pochlebiać sobie, że przed nią umknie”²⁹⁴.

²⁸⁹ Por. Diakon Paweł, *Historia Longobardów*, <https://pdf-x.pl/doc/Diakon-Pawel-Historia-Longobardow/5ac9fcd3a1ddb311a9ee1aec> (dostęp: 11.03.2023), s. 180–181; J. Kracik, *Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, dz. cyt., s. 159.

²⁹⁰ Por. J. Kracik, *Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991, s. 160.

²⁹¹ Ten temat jest obecny na drzeworycie niemieckim z ok. 1500 roku.

²⁹² Takie przedstawienie Boga pojawia się na dyptyku autorstwa Martina Schaffnera z Norymbergii, który pochodzi z lat 1510–1514. Dzięki św. Sebastianowi i św. Rochowi strzały docierają do ziemi połamane i zniekształcone, a więc niezdolne wyrządzić ludzkości krzywdę.

²⁹³ Por. J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 106–108. Dziecię Jezus wysyła promienie moru na ludzi bezbożnych na grafice z dzieła Josefa Grünpecka pt. *Tractat von dem ursprung des Bösen Franzos* z 1496 roku. Chrystusa ukazano jako łucznika strzelającego w stronę hiszpańskiej Saragossy na obrazie wotywnym z XVII wieku. Towarzyszą mu św. Roch i św. Sebastian, którzy chcą zapobiec rozprzestrzenianiu się choroby i śmierci.

²⁹⁴ J. Delumeau, *Strach w kulturze Zachodu XIV-XVIII wieku*, przeł. A. Szymanowski, Warszawa 1986, s. 102.

Św. Sebastiana przedstawiano też jako człowieka przywiązanego do kolumny lub drzewa, z rękami skrzyżowanymi i skrępowanymi ponad głową, przeszytego strzałami²⁹⁵. Doświadczeni przez dżumę lub inną zarazę widzieli w nim kogoś bliskiego w ich trudnym doświadczeniu. „Przyjmując chorobę na siebie, cierpiał i poniżał swoją osobę oddając jednocześnie ludziom utracone zdrowie. Przez własny ból obdarzał ich ponownie wolnością, którą utracili w wyniku braku moralności”²⁹⁶. Przypominał Zbawiciela, który przez swoją śmierć na krzyżu odkupił ludzkość. W średniowieczu św. Sebastiana ukazywano z pięcioma strzałami lub ranami po nich, co stanowiło jasne odwołanie do pięciu ran Chrystusa. Jego ciało było zazwyczaj poranione przy pachwinach i szyi, czyli tam, gdzie najwcześniej znajdowano guzy dymieniczne. W czasach nowożytnych, kiedy widmo dżumy stawało się coraz odleglejsze, św. Sebastiana prezentowano jako półnagiego efeba z większą liczbą strzał, przez co zatracono się wcześniejsza symbolika. W XVII i XVIII wieku wychwalano chwałę, moc i odwagę tego świętego. Wydawał się on nie odczuwać bólu, gdyż trwał w ekstazie i był nieczuły na ostrza, które osiągały jego ciało²⁹⁷. Wyjątek stanowi obraz z Pońca (1639), na którym św. Sebastian jest żołnierzem ubranym w zbroję, stoi na ziemi i jest przebity strzałami. Przypomina wojownika, który staje w obronie ludzi zadżumionych i przyjmuje wystrzeliwane pociski na własne ciało. Na niektórych obrazach stał w otoczeniu łuczników cesarskich, przy czym zazwyczaj znajdował się w centrum²⁹⁸.

Przytoczone powyżej przykłady, choć nieliczne, wyraźnie pokazują, jak motyw św. Sebastiana, przeszytego strzałami lub chroniącego przed nimi, był powszechny w sztuce oraz jak ważne dla wiernych było jego orędownictwo u Boga.

W XIV wieku na terenie Włoch pomocy zadżumionym udzielał św. Roch. Został szybko osierocony przez swoich rodziców, Jana i Liberię. Odziedziczył po nich majątek, który postanowił rozdać ubogim. Udał się wtedy w podróż do Rzymu. Kiedy dotarł do

²⁹⁵ Por. J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 108–112. Ten motyw ukształtował się w XV wieku i został spopularyzowany w kolejnych stuleciach. Rzeźby konającego św. Sebastiana znaleziono m.in. w Mycielinie i Nowej Soli (obie z początku XVI wieku) oraz w Szymocinie (z ok. 1510 roku). Podobny wizerunek tego patrona jest na kwaterze jednego ze skrzydeł ołtarza z kolegiaty w Dobrym Mieście (ok. 1510) i na kwaterze ołtarza katedry z Aarhaus (1479).

²⁹⁶ J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 108–109.

²⁹⁷ Por. J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 112–113. Jako przykład można podać m.in. rzeźbę z Lubnia, obraz z Nieszawy, figury ołtarzowe z Szamotuł i Truskolas, płaskorzeźbę z Długosiodła (wszystkie z XVII wieku).

²⁹⁸ Por. J. Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 117–120. Takimi wizerunkami są m.in. drzeworyty niemieckie z Berlina (ok. 1400), Monachium (ok. 1440), antyzarazowy (1473), malowidło artysty kolońskiego zwanego Mistrzem Świętej Rodziny (ok. 1500), renesansowy obraz Hansa Holbeina (1516).

miasteczka Acquapendente, w którym szalała epidemia, postanowił tam pozostać i zajmować się chorymi. Zachęcał do ufności względem Pana Boga, od którego sam uzyskał szczególną łaskę: znak krzyża uczyniony na czole uzdrawiał chorych. To doprowadziło do tego, że cała kraina została uwolniona od morowego powietrza²⁹⁹. Podobnie z wielkim oddaniem św. Roch działał m.in. w Cesenie. W Rzymie przebywał trzy lata. Uzdrawił z choroby kardynała Brytanika. Na jego czole znak krzyża był widoczny do końca życia. Dzięki temu pielgrzym mógł spotkać się z ówczesnym papieżem, od którego otrzymał łaskę odpustu zupełnego³⁰⁰. Wracając do ojczyzny, zatrzymywał się wszędzie tam, gdzie było potrzebne jego wsparcie. W Piacenzie sam zaraził się dżumą. Kiedy krzyczał z bólu w szpitalu, mieszkańcy uznali, że jest szalony i wygnali go. Zatrzymał się zatem w lesie, gdzie wybudował prowizoryczną chatkę, do której jedzenie przynosił mu pies patrycjusza Gotarda. Któregoś dnia pospieszył on jego śladem i spotkał wycieńzonego Rocha, który wezwał go do porzucenia rzeczy ziemskich: „Wyrzecz się świata, godności, bogactw, y wszystkiego, coć tylko obiecuje zdradliwy świat. Jak tylko skosztujesz osobności, y pustelniczego życia, zdawać ci się będzie że jesteś w Raju. Jeżeli dalekim będziesz od ludzi, tym samym zbliżysz się do Boga, który cię w twych wątpliwościach będzie oświecał, w utrapieniach cieszył, w niebezpieczeństwach piastował, y w Bogu wszelkie znajdziesz uszczęśliwienie”³⁰¹. Szlachcic rozpoczął ascetyczne życie i wspomógł Rocha, który powrócił do zdrowia. Zaraz po tym Roch otrzymał nakaz od Boga, by wracać do swojej ojczyzny. Nie dane mu było dotrzeć do Montpellier, gdyż pochwyciono go i uznawszy za szpiega, wtrącono do lochu. Przebywał w nim pięć lat. Tuż przed śmiercią Bóg posłał do niego anioła, który zapewnił go, że otrzyma łaskę, o którą poprosi dla wszystkich ludzi. Roch błagał, by ktokolwiek będzie zarażony lub znajdzie się w takim niebezpieczeństwie, mógł odzyskać zdrowie, gdy tylko wezwie z żywą wiarą jego imienia. Potwierdził to napis na ścianie więzienia: „Niech będzie wszystkim wiadomo, iż ktokolwiek zostawszy zarażony powietrzem, uda się do opieki Rocha S. wolnym będzie od tej zarazy”³⁰². Następnie

²⁹⁹ Por. *Pielgrzym niebieski Roch święty w komitywie czterech towarzyszków z doświadczoną od morowego powietrza przerwatą w kościele farnym warszawskim S. Krzyża z konfraternią swoją osadzony albo nabożeństwo konfraternyi Sw. Rocha R.P. 1729*, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/39951/edition/56939/content> (dostęp: 14.03.2023).

³⁰⁰ Por. *Pielgrzym niebieski Roch święty...*, dz. cyt.

³⁰¹ *Pielgrzym niebieski Roch święty...*, dz. cyt.

³⁰² *Pielgrzym niebieski Roch święty...*, dz. cyt.

przystąpił do spowiedzi świętej i przyjął Komunię świętą, po czym zmarł 16 sierpnia 1327 roku.

Kult św. Rocha rozprzestrzenił się po Europie najpierw dzięki relikwiom, które przeniesiono do Arles (1399), Wenecji (1485), Grenady, Marsylii, Paryża, Rzymu i kilku innych miast. Powstawały bractwa pod jego patronatem, które zajmowały się opieką nad zadżumionymi. Wielu historyków podważa istnienie św. Rocha, twierdząc, że z powodu nasilenia epidemii pojawiło się nagle zapotrzebowanie na Niebieskiego Lekarza, który niósłby nadzieję na uzdrowienie³⁰³. Należy jednak podkreślić, że Roch stał się jednym z najpopularniejszych świętych, któremu stawiano kościoły, kaplice, ołtarze m.in. w Niemczech, Włoszech, Francji, Hiszpanii, Irlandii, Szkocji, Finlandii, Danii, płd. Niderlandach i Polsce³⁰⁴. Uznawano go za patrona od wścieklizny, w Alzacji polecano mu chorych na wrzody, w Dolnej Nadrenii kobiety ciężarne, w Montpellier wszystkich cierpiących na choroby zakaźne, zwłaszcza na gripę. Czczono go też jako opiekuna zwierząt: w Akwizgranie i Krefeld od chorób końskich, a w Dolnej Nadrenii jako strażnika przed zarażeniem świń³⁰⁵. W miejscowości Mikstat, w której znajduje się kościół pod wezwaniem św. Rocha, od XVIII wieku w dniu 16 sierpnia odbywa się uroczysty odpust połączony z poświęceniem zwierząt³⁰⁶.

Na obrazach i rzeźbach z końca XIV wieku przedstawiano św. Rocha jako człowieka ubranego w podróżne lub żebracze szaty³⁰⁷. Niekiedy dodawano mu laskę, kapelusz i znaki pielgrzymie. Często podnosi on swoją tunikę i ukazuje ranę dżumową znajdującą się na udzie. Pod koniec XV wieku na wizerunkach zaczęły pojawiać się dwie postacie: pies przynoszący mu jedzenie oraz anioł, który jest lekarzem opatrującym jego ranę.

Św. Rozalia została dołączona do kanonu świętych chroniących przed zarazą najpóźniej. Żyła wprawdzie w XII wieku, ale cud z jej udziałem dokonał się w 1624 roku,

³⁰³ Por. J Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 122–123.

³⁰⁴ Por. M.T. Schmitz-Eichhoff, *St. Rochus. Ikonographische und medizin-historische Studien*, Köln 1977, s. 57–58.

³⁰⁵ Patronat św. Rocha szczegółowo został opisany przez M.T. Schmitz-Eichhoff, *St. Rochus. Ikonographische und medizin-historische Studien*, Köln 1977, s. 80–83.

³⁰⁶ Por. M. Strzelec, *Kult Świętego Rocha jako czynnik integrujący rodzinę i społeczność lokalną (na przykładzie parafii Mikstat w Południowej Wielkopolsce)*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, t. 5, 2010, s. 269.

³⁰⁷ Najstarsze przedstawienie tego świętego w Europie to prawdopodobnie rzeźba z Muzeum w Grenoble (koniec XIV wieku), a w Polsce fragment kwatery ołtarza ze Świdnicy (1492). Por. J Jagła, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, s. 125.

kiedy Palermo i okolica została nawiedzona przez epidemię. Wtedy miała się ona objawić jednej z mieszkanki i wskazać miejsce, gdzie znajdują się jej doczesne szczątki. Zostały one odnalezione w grocie skalnej, do której zaprowadziła ludzi wizjonerka. Relikwie przeniesiono w uroczystej procesji przez miasto, a zaraza ustała³⁰⁸.

W czasie pandemii COVID-19 powstawały litanie do patronów od morowego powietrza. W jednej z nich, autorstwa ks. Adama Kaźmierczaka (z 30 sierpnia 2020 roku), przywołuje się wstawiennictwa świętych wspomóżycieli w chorobie zakaźnej, epidemii i zarazie. Jak zostało zaznaczone na samym końcu, jest ona modlitwą „do prywatnego odmawiania według uznania, utworzona na podstawie mapy świętych i litanii do Czternastu Świętych Wspomożycieli”³⁰⁹. Inną litanię przygotował ks. Mateusz Szerszeń CSMA. Opublikowano ją 5 kwietnia 2020 roku³¹⁰. Ona również była przeznaczona do prywatnego odmawiania. Wierni mogli w niej przyzywać orędownictwa Czternastu Świętych Wspomożycieli oraz niektórych świętych polskich.

Parafie i portale internetowe zachęcały do odmawiania modlitw zwłaszcza przez przyczynę św. Rocha i św. Sebastiana. Odwoływano się do tekstów ułożonych w okresie wcześniejszych epidemii, które przytaczano dosłownie lub przekształcano tak, by były zrozumiałe dla wiernych. Przypomniano wreszcie żywot św. Korony, która poniosła śmierć męczeńską na przełomie III i IV wieku, a jest czczona jako patronka osób zarażonych od VI wieku³¹¹. Jej imię u wielu budziło skojarzenie z nazwą „koronawirus”.

Wśród najważniejszych form modlitewnych, do jakich zachęcano, można wyróżnić: litanie, przy czym poszczególne ich wezwania różniły się między sobą³¹²; prośby i dziękczynienia przypominające nowennę do Matki Bożej Nieustającej

³⁰⁸ Por. A. Polewska, *Cuda w czasach zarazy*, w: *Palec Boży. Cuda, które zmieniły bieg historii*, Rafael 2021, s. 13–14.

³⁰⁹ A. Kaźmierczak, *Litania do świętych wspomóżycieli w chorobie zakaźnej, epidemii i zarazie*, <https://bzz24.pl/epidemii-i-zarazy> (dostęp: 11.03.2023).

³¹⁰ Por. M. Szerszeń, *Litania na czas pandemii: do świętych, którzy byli wzywani, gdy przychodziła zaraza*, <https://pl.aleteia.org/2020/04/05/litania-na-czas-pandemii-do-swietych-ktorzy-byli-wzywani-gdy-przychodzila-zaraza/> (dostęp: 11.03.2023).

³¹¹ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 247.

³¹² Por. *Modlitwy do św. Rocha patrona od morowego powietrza*, w: <http://tau.broszkowscy.com/roch.htm> (dostęp: 11.03.2023); *Litania do św. Rocha*, <https://parafiarocha.pl/wp-content/uploads/2020/03/Litania-do-%C5%9Awi%C4%99tego-Rocha.pdf> (dostęp: 11.03.2023).

Pomocy³¹³; godzinki i pieśni ku czci świętych Rocha, Sebastiana i Rozalii pochodzące z 1708 roku³¹⁴.

³¹³ Por. <https://www.frona.pl/a/zmagasz-sie-z-choroba-odmow-litanie-do-sw-rocha,113978.html> (dostęp: 11.03.2023).

³¹⁴ Por. *Lekarstwo Dvchowne, Przeciw Morowemu Powietrzu, Albo Pokorne Modlitwy do Maiestatu Boskiego Ktore, Na odwrocenie Gniewu Bożego, przy Supplikacyach, lubo każdego inszego czasu, odprawiac się maią: Dla Wszystkich Prawowiernych Katolikow, Przydatkiem Nabożeństwa do Świętych Sebastiana, Rocha, Rozaliey, osobliwych Patronow od tey plagi*, Drukarnia Franciszka Cezarego, Kraków 1708, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=317447> (dostęp: 05.12.2022).

2.5. Niebezpieczeństwo zagubienia religijnego

Od starożytności w czasie epidemii podejmowano rozmaite praktyki magiczne. Bożkom składano ofiary i wypowydano zaklęcia, przez które wyrażano błaganie, oddawano ludzi pod ich opiekę, odpędzano zagrażające zło. Do takich środków odwoływano się wtedy, gdy zawiodły wysiłki lekarzy i należało zatroszczyć się o uspokojenie zaleknionego ludu.

W Kościele rozwijała się forma pobożności ludowej, odwołująca się do wyobrażeń metafizycznych opartych na tradycjach, które sięgały czasów przedchrześcijańskich. Była ona silnie związana z naturą, którą uznawano za siedlisko różnych bogów, i z tego powodu miała skutecznie zabezpieczać przed zagrożeniami. W ten sposób łatwo było wejść w świat, „który całkowicie odstaje od oficjalnego nurtu praktyk i pobożności Kościoła, które nazywa się w tym kontekście zabobonami”³¹⁵. Termin ten określa wiarę fałszywą, praktyki i poglądy, które są niezgodne z daną religią. Ocena postaw wymaga odpowiedzi na kilka istotnych pytań: czy oprócz Pana Boga ktoś przyjmuje istnienie samoistnych mocy natury lub złych duchów (demonów, szatanów); czy próbuje podporządkować sobie Boga suwerennego przy pomocy przedmiotów lub rytuałów magicznych; czy zaspokaja swoją ciekawość dotyczącą przyszłości, odwołując się do wyroczni lub astrologii, przez co zaprzecza kierowaniu dziejami przez Boga³¹⁶. Jako przykład A.M. Wyrwa podaje: noszenie talizmanów i amuletów, magiczne praktyki (także z użyciem relikwii i krwi), zaklinanie świętych w potrzebie³¹⁷. Najczęściej wszystkie uznawano za sprzeciwienie się oficjalnej doktrynie i wierze, ganiono je i surowo za nie karano. Ludzie natomiast nie zawsze świadomie odbierali zarządzenia i ustalenia Kościoła w tej sprawie. Obecnie jako podstawowe zagrożenia dla pobożności ludowej wymienia się: niewystarczającą znajomość podstawowych zasad chrześcijańskiej wiary, słaby kontakt ze Słowem Bożym, brak korzystania z sakramentów, stosowanie gestów, znaków i formuł, którym przypisuje się nadzwyczajne znaczenie, brak odpowiednich proporcji między świadomością bezwzględnej wyższości Boga i kultem świętych, utylitarystyczne podejście do wielu

³¹⁵ A.M. Wyrwa, *Zabobony, „wampiry” i remedia antywampiryczne. Przyczynek do poznania zachowań funeralnych*, w: *Czarownice*, red. J. Wrzesiński, Poznań 2008, s. 44.

³¹⁶ Por. G. O’Collins, E.G. Farrugia, *Zwięzły słownik teologiczny*, Kraków 1993, s. 436.

³¹⁷ Por. A.M. Wyrwa, *Zabobony, „wampiry” i remedia antywampiryczne. Przyczynek do poznania zachowań funeralnych*, dz. cyt., s. 44.

form pobożności; faworyzowanie magii, zabobonów i fatalizmu³¹⁸. Zgodnie z oficjalną nauką Kościoła wszelkie formy wróżbiarstwa są aktem odstąpienia od Boga, gdyż są sprzeczne z czcią i szacunkiem należnymi tylko Jemu (KKK 2116). Zabobony, polegające na przypisywaniu magicznego znaczenia niektórym praktykom, są z kolei „wypaczeniem postawy religijnej oraz praktyk, jakie ona nakłada” (KKK 2111). Następuje wtedy powiązanie znaków sakramentalnych i skuteczności modlitw jedynie z wymiarem materialnym, natomiast pomija się dyspozycję wewnętrzną.

Do takich praktyk chętnie odwoływano się w różnych regionach Polski w czasie epidemii w poprzednich wiekach. Wyznaczano symbolicznie bezpieczną strefę, zamykającą mieszkańców w magicznym kręgu, który miał być nie do pokonania dla zarazy. Dokonywano tego przez opasanie wsi płótnem, które jednej nocy powinno zostać utkane przez kobiety³¹⁹ lub oborując wioskę w specyficzny sposób: dwa woły bliźniacze miały być prowadzone przez braci bliźniaków³²⁰. Przed cholerą miały chronić apotropaiczne właściwości drewna osikowego i dębowego, z którym obchodzono wieś, a na zakończenie wykonywano z niego krzyże. Ustawiano je w jednym miejscu lub na czterech rogach wioski. Kołki osikowe wtykano natomiast w płoty i bramy³²¹. W celu wytyczenia kręgu niedostępnego dla zagrożenia stosowane były również kłódki i zamki: „Gdy zaraza na bydło lub pomór między ludźmi panuje, potrzeba zaraz na początku, wraz z umarłym od tej zarazy człowiekiem lub padłym bydlęciem, zakopać przy trupie kłódkę kluczem zamkniętą, ażeby nieszczęsna plaga zamknęła się na tej jednej ofierze”³²².

Ludzie mieli często przekonanie, że chorobę można przegonić przez okadzanie lub palenie ognia. Stosowano do tego przede wszystkim drewno osikowe lub końskie łajno³²³, a przez ognisko przepędzano ludzi i bydło. Niekiedy na bramach i drzwiach domów pozostawiono chorobie informację pisemną np. „Tu już panowała cholera, tyfus, itp., a dotycząca choroba nie będzie miała wstępu”³²⁴. Zarazy odstraszano na wiele

³¹⁸ Por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, 17.12.2001, nr 65, https://liturgista.pl/?page=liturgy_norms&content=document&label=2001-12-17-C-KKB-DPLL (dostęp: 31.03.2023).

³¹⁹ Por. H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, Kraków 1929, s. 295.

³²⁰ Por. „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”, t. 8, Warszawa 1894, s. 804.

³²¹ Por. *Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*, zebrał ks. Władysław Siarkowski, ZWAK 1885, reprint: Kielce 2000, s. 46; M. Marczevska, *Obrazy zarazy w polskim folklorze*, „Almanach historyczny” 2021, t. 23, z. 2, s. 332.

³²² O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. 34: „Chełm”, cz. 2, wyd. I. Kopernicki, Wrocław-Poznań 1964, s. 213.

³²³ Por. S. Spittal, *Lecznictwo ludowe w Żałożcach i okolicy*, „Rocznik Podolski”, t. 1(1938), s. 196.

³²⁴ *Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego*, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie, t. 3, Lwów–Warszawa–Kraków–Poznań–Wilno 1897, s. 53.

innych sposobów, np. zasuszoną ropuchę przyczepiano do kółka nad drzwiami, by nie wpuszczała niebezpieczeństwa. Znane były też przypadki zakopywania żywcem zwierząt. Na cmentarzu cholerycznym wraz z trupem należało pochować w grobie żywego kota lub psa. Uważano je za postaci symboliczne, które są odwiecznymi wrogami. „Zakopani ze sobą i z cholerą, która mieszka w trupie, zagryzą się na śmierć, a jednocześnie w czasie walki pokaleczą i samą zarazę. Tak złe demony zginą, a zaraza wycieńczona nie będzie miała sił na duszenie dalszych ofiar i zabierze się precz”³²⁵. Kiedy to nie przynosiło oczekiwanych efektów, żywcem chowano ludzi. W Daleszycach postąpiono w taki sposób z najpiękniejszą dziewczyną, jaka uczestniczyła w niedzielnej Mszy świętej³²⁶. W innej wsi sołtys zakopał dziewczynę, a jej krzyki słyszano przez całą noc. Rano, już po jej śmierci, morowa zaraza miała ustąpić³²⁷. Chorobę wynoszono, pozbywając się ubrań i rzeczy, które należały do zarażonego, lub topiono w postaci Marzanny, uosabiającej śmierć.

Niemożliwość pochowania zmarłych w poświęconej ziemi na cmentarzu prowadziła do wniosku, że dusza nie zazna spokoju i będzie powracać do doczesnego świata. Lud personifikował zarazę i nadawał jej postać dziewczicy morowej, czyli wychudzonej, bardzo bladej kobiety, okrytej białą płachtą. Przemierzała ona świat i miała rozsiewać chorobę, używając do tego chusty przesiąkniętej krwią. Z morem łączono też upiory, które wyobrażano sobie jako żywe trupy odzwierciedlające śmierć. Momentu odejścia z ziemi nie przyjmowano ze spokojem, ale z lękiem, co było związane z utratą wiary w nieśmiertelność osobową. „Błąkający się żywy trup zaczął pełnić rolę symbolu życia w śmierci, ale życia bezbarwnego i niezaspokojonego. Przedstawiał człowieka, który wybrał zbawienie ciała w zamian za zbawienie duszy, w którą zaczynał wątpić”³²⁸. Między XVI a XVIII wiekiem określano je mianem wampirów. Stały się one alegorią złej i nagłej śmierci, której najbardziej się obawiano.

Wobec zmarłych stosowano różne praktyki antywampiryczne i gusła: chowano ich z sierpem w poprzek brzucha lub klatki piersiowej oraz dużymi kamieniami, które miały zatrzymać ich w grobie. Zdarzały się profanacje miejsc pochówków. Odkopywano ich i powtórnie chowano wraz z żywym psem. Zakopywano poświęcone krzyże osikowe,

³²⁵ S. Spittal, *Lecznictwo ludowe w Załóżcach i okolicy*, dz. cyt., s. 196.

³²⁶ Por. E. Szot-Radziszewska, *Sekrety ziół. Wiedza ludowa, magia, obrzędy, leczenie*, Warszawa 2005, s. 195.

³²⁷ Por. O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 10: „Poznańskie”, cz. 2, Wrocław-Poznań 1963, s. 375.

³²⁸ N. Stawarz, *Ofiary upiora: zależność między morem a niegodnym pochówkiem*, dz. cyt., s. 140.

a pod nimi wstawiano garnce z wodą święconą. Podawano fałszywe prorocтва: że zaraza się zakończy, kiedy opadną liście z osiczyn lub kiedy rozpocznie się kolędowanie. Prowadziło to nawet do wcześniejszego świętowania Bożego Narodzenia. Czasem dopuszczano się okrucieństw: ucinano głowy żywym osobom podejrzewanym o bycie upiorem, żywcem je palono lub wydobywano trupy, by wbić im kołki osikowe w piersi, a w paznokcie drzazgi³²⁹. Za wszelką cenę próbowano znaleźć osobę, którą można było obarczyć winą za rozprzestrzenianie się morowego powietrza. Na ataki narażeni byli ludzie z marginesu, przybysze, obcy oraz ci, którzy nie chcieli integrować się ze wspólnotą w kwestii wiary np. Żydzi. Cyrulików i grabarzy oskarżano o zatrucie zbiorników z pitną wodą, podrzucanie odzieży po zmarłych z powodu zarazy, smarowanie drzwi ropnymi wydzielinami z dymienic, a nawet stosowanie maści przygotowanych z jelit i mózgów nieboszczyków³³⁰. „Poprzez pryzmat praktyk apotropaicznych stosowanych wobec wampirów można dostrzec strach i niepewność, którymi była determinowana ówczesna epoka. Brutalne czyny względem upiorów obnażały wszystko to, do czego człowiek był zdolny w obliczu śmierci”³³¹.

Podczas pandemii COVID-19 proponowano, by sięgać po środki ochronne i lecznicze, które rzekomo mogły skutecznie zabezpieczyć przed zagrożeniem. Było ich bardzo wiele, dlatego wymienimy tylko niektóre: sok, pigułki lub zakwas z buraka, olej z wątroby rekina, witamina C z dzikiej róży, proszek wykonany ze startej huby lub innych grzybów. Proponowano też specyfiki, które w dużych dawkach mogły okazać się niebezpieczne dla życia: DMSO, które normalnie stosuje się jako rozpuszczalnik, a w niewielkich ilościach wspomaga przenikanie leków do krwi; amigdalina z Meksyku – powoduje zgon w połączeniu z witaminą C; nanosrebro – może prowadzić do agryrii (srebrzycy); oraz nanozłoto – w połączeniu ze zbyt dużą dawką witaminy D3 może uszkodzić nerki. Amerykańska Agencja ds. Żywności i Leków (FDA) ostrzegła przed kupowaniem srebra koloidalnego, które nie jest bezpieczne w leczeniu chorób poza zakażeniami ran skóry³³².

³²⁹ Por. *List do „Monitora”*, nr 22 (16 marca 1771), s. 168–175, cytowany w: Ł. Kozak, *Upiór. Historia naturalna*, Warszawa 2000, s. 266–267.

³³⁰ Por. J. Kracik, *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991, s. 54–60.

³³¹ N. Stawarz, *Ofiary upiора: zależność między morem a niegodnym pochówkiem*, w: *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, t. 6: *Ciało, choroby i świadomość społeczna – społeczne i metafizyczne aspekty profilaktyki i terapii*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsal, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020, s. 144.

³³² Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 274–277.

Powstawały sekty, których działalność przyczyniała się do szybszego rozprzestrzeniania się pandemii. Jedną z nich była Shincheonji w Korei Południowej, czyli „Kościół Jezusa Chrystusa Nieba i Ziemi”. Jej członkowie siedzieli razem w zamkniętych pomieszczeniach. Poinformowano, że 46 procent zakażeń mogło być związanych z działalnością tej grupy. W Polsce grupa sekciarska o nazwie „Kościół Nowego Przymierza w Lublinie” skupiła się wokół Pawła Chojeckiego, a swoje poglądy emitowała na kanale „Idź pod prąd”. Ich zdaniem koronawirus był wytworem Komunistycznej Partii Chin, która w ten sposób zaatakowała świat. Twierdzono, że w środkach ochronnych znajdują się celowo zakażone artykuły przez pracowników z Chin³³³.

W czasie pandemii COVID-19 powoływano się na prorocтва, które są zapisane w tzw. „Księdze Prawdy”. W latach 2010–2015 Maria od Bożego Miłosierdzia miała otrzymać ponad 1330 orędzi. Kilka z nich odnosiło się wprost do szczepień, co od razu budziło skojarzenie z koronawirusem. Ich organizacja miała być związana ze wzrostem liczby grup satanistycznych, uwidaczniających się przez sieć przedsiębiorstw i organizacji: „Strzeżcie się tych okropności, które będą chcieli narzucić poprzez szczepienia. Nie ufajcie żadnym nagłym globalnym inicjatywom szczepienia, których zamysł może się wydawać pełen współczucia. Miejcie się na baczności. Te grupy zmawiają się, aby kontrolować tak wielu ludzi, jak to możliwe – państwo za państwem”³³⁴. Prawie dwa lata później zanotowano natomiast: „Wprowadzą oni formę ludobójstwa poprzez obowiązkowe szczepienia przeciwko waszym dzieciom z waszą zgodą lub bez niej. To szczepienie będzie trucizną i zostanie przedstawione w ramach powszechnego planu opieki zdrowotnej”³³⁵.

Przypomniano fragmenty prywatnych objawień w Trevignano Romano. 22 sierpnia 2014 roku włoskie małżeństwo Gisella i Gianni Cardia pielgrzymowało do Medjugorie, skąd przywiozło figurkę Matki Bożej. Po pewnym czasie miały się rozpocząć nadzwyczajne wydarzenia, np. uzdrowienia z nieuleczalnych chorób. Po raz pierwszy Maryja „Święta Dziewica” miała przemówić 21 kwietnia 2016 roku. Jej wizerunek płakał krwawymi łzami, a Matka Boża wezwała do modlitwy i do przychodzenia trzeciego dnia każdego miesiąca na wzgórze Tre Vigne. Podczas wizji

³³³ A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 285–287.

³³⁴ *Księga Prawdy. Szczepienie, które będzie trucizną – szczepienie na koronawirusa?*, 26 XI 2010, <http://ksiegaprawdy.pl/2020/03/03/szczepienie-ktore-bedzie-truczna-koronawirusa/> (dostęp: 31.03.2023).

³³⁵ *Księga Prawdy. Szczepienie, które będzie trucizną – szczepienie na koronawirusa?*, 9 XI 2012, dz. cyt.

28 września 2019 roku Matka Boża miała przekazać następujące przesłanie: „Módlcie się za Chiny, ponieważ stamtąd nadejdą nowe choroby, wszystko jest już gotowe, by zanieczyścić powietrze nieznanymi bakteriami”³³⁶. W lutym 2020 roku miała natomiast polecić, by słuchano tylko Jej. To budzi największe kontrowersje, gdyż słowa te oznaczają, że nie należy być posłusznym m.in. Kościołowi. W tym miesiącu pojawiło się jednoznaczne odniesienie do Komunii świętej na rękę: „Nie pozwalam, aby mój Syn Jezus był obrażany, ponieważ ci, którzy nie będą mieli okazji przyjąć Komunii do ust, niech przyniosą lnianą chusteczkę i tym samym przyniosą ją do ust bez dotykania jej rękami, zachowajcie chusteczkę ostrożnie i zawsze używajcie jej ponownie”³³⁷. W ocenie prawdziwości danego objawienia prywatnego należy brać pod uwagę wiele czynników. W KKK zaznaczono, że ich rolą nie jest „ulepszanie” lub „uzupełnianie” Objawienia Chrystusa, ale udzielenie pomocy „w pełniejszym przeżywaniu go w jakiejś epoce historycznej” (KKK 67). Autentyczność danego objawienia potwierdza ostatecznie Urząd Nauczycielski Kościoła. Przynajmniej w jednym spośród objawień, które zostały za takie uznane, można zaobserwować wyraźny związek z epidemią. Miało ono miejsce w 1830 roku. Maryja ukazała się wtedy zakonniczce francuskiej Katarzynie Labouré i zleciła jej przygotowanie Cudownego Medalika. Gdy dwa lata później wybijano pierwsze z nich, w Paryżu rozpoczęła się epidemia. Siostry z klasztoru Córek Miłosierdzia rozdawały je od 30 czerwca 1832 roku. Wiele medalików trafiło do osób dotkniętych chorobą. Po kilku miesiącach zaraza ustała, przez co spełniła się zapowiedź Maryi: „Wszystkie osoby, które będą go nosić, otrzymają wiele łask. Łaski będą obfite dla tych, którzy będą go nosić z ufnością”³³⁸.

Źródłem zamieszania byli świeccy, którzy bez identyfikowania się z jakimkolwiek ruchem, wspólnotą, a także bez przygotowania teologicznego, podejmowali aktywność internetową i wypowiadali się na tematy dotyczące wiary w sposób autorytarny³³⁹.

³³⁶ *Przesłania Maryi z Trevignano Romano wypełniają się na naszych oczach! Co nas jeszcze czeka?*, <https://www.fronda.pl/a/przeslania-maryi-z-trevignano-romano-wypelniaja-sie-na-naszyc-oczach-co-nas-jeszcze-czeka,168161.html> (dostęp: 31.03.2023).

³³⁷ B. Markowski, *Trevignano Romano i inne (fragment większej całości)*, <http://misjonarska.pl/2020/04/25/trevignano-romano-i-inne-fragment-wiekszej-calosci/> (dostęp: 31.03.2023).

³³⁸ *Cudowny Medalik*, w: https://pabianice.misjonarze.pl/?page_id=739 (dostęp: 04.04.2023).

³³⁹ Por. P. Sawa, *Między posłuszeństwem a anarchią w Kościele: przejawy, oceny, wyzwania*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. W. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021, s. 244–251. Autor podaje przykłady kapłanów, którzy w swoich wypowiedziach negowali nauczanie i praktykę Kościoła lub dokonywali ich zniekształcenia. Skrytykował również destrukcyjną działalność ludzi świeckich, m.in. L. Dokowicza i M. Bodasińskiego, którzy realizowali projekt *Ocalenie*. Dokładnie został on opisany tutaj: P. Sawa, *Duszpasterstwo w Polsce w czasie epidemii: mocne i słabe strony, wyzwania, nadzieje*, dz. cyt.,

Zakładano dużą liczbę publicznych i prywatnych grup, które gromadziły osoby kontestujące odnowę liturgiczną, aktywność wspólnot, działania podejmowane przez papieża i biskupów w czasie pandemii. Można było wreszcie zauważyć „naiwną tęsknotę za przeszłością Kościoła oraz fundamentalistyczne odczytywanie Biblii i dzieł katolickich twórców poprzednich wieków”³⁴⁰. Próby przeciwstawiania się takim postawom napotykały często na ataki i oskarżenia o modernizm, herezję, protestantyzm lub powiązanie z masonerią.

W innych religiach również pojawiały się wizje dotyczące pandemii. Mistyk z Maroka na początku 2020 roku opowiedział swoim przyjaciołom: „Od chwili wybuchu epidemii w Chinach zginęły dziesiątki tysięcy ludzi, miliony są poddane kwarantannie przez kilka tygodni. Ci, którzy nie umierają z powodu tej choroby, umierają z głodu. Wkrótce zapasy żywności się skończą, a wtedy ludzie zrozumieją, że nie mają nic do stracenia i sami spróbują się uratować. Następnie w Chinach rozpocznie się ich Holokaust”³⁴¹.

W okresie pandemii pojawiło się wiele pseudoreligijnych propozycji, które zostały jednoznacznie ocenione w Nocie pt. *Jezus żyje i chce, abyś żył*, którą opracowała i wydała Komisja Nauki Wiary KEP. Określono w niej jako szkodliwe odwoływanie się do prywatnych pseudoobjawień i snów, marginalizowanie lub nawet kwestionowanie współczesnego nauczania Kościoła, wrywaną z kontekstu biblijną egzegezę. Nazwano niedopuszczalnym traktowanie sakramentów i sakramentaliów w sposób magiczny i wezwano do otwartości na dar Bożej łaski³⁴².

s. 88–91. Według autora prezentowali oni m.in. błędną interpretację Słowa Bożego i historiozofii, niesprawiedliwie oceniali życie moralne duchownych, przeakcentowali praktykę spowiedzi generalnej.

³⁴⁰ P. Sawa, *Duszpasterstwo w Polsce w czasie epidemii: mocne i słabe strony, wyzwania, nadzieje*, dz. cyt., s. 95.

³⁴¹ S. Zięba, *Rabin przepowiedział koronawirusa i ujawnił, co nas czeka!*, <https://viva.pl/ludzie/newsy/rabin-przepowiedzial-ze-chinska-zaraza-zniszczy-ludzkosc-123957-r1/> (dostęp: 04.04.2023).

³⁴² Por. S. Budzik, *Jezus żyje i chce, abyś żył. Nota Komisji Nauki Wiary Konferencji Episkopatu Polski w związku z pandemią koronawirusa*, 31 III 2020, pkt 3, <https://episkopat.pl/nota-komisji-nauki-wiary-konferencji-episkopatu-polski-w-zwiazku-z-pandemia-koronawirusa/> (dostęp: 04.04.2023).

Podsumowanie

Pandemia COVID-19 stała się wyzwaniem dla wierzących i duszpasterzy. Doprowadziła do zaburzenia dotychczasowego życia religijnego i zakwestionowania wypracowanych wcześniej modeli. Cenną pomocą w przeżywaniu kryzysowego czasu były modlitewniki wydawane drukiem oraz publikowane online. Przypominano o wartości wstawiennictwa świętych od morowego powietrza oraz o sensie podejmowania praktyk pokutnych. Podobnie jak w czasie epidemii wcześniejszych, tak samo w XXI wieku odwoływano się do magii oraz przywoływano treść objawień, które nie zostały zatwierdzone przez władzę kościelną. Wprowadzało to zamęt oraz prowadziło do zagubienia religijnego.

ROZDZIAŁ III

TRUDNOŚCI ZWIĄZANE Z PANDEMIA

W niniejszym rozdziale przedstawimy trudności i problemy, z jakimi zmagano się w okresie pandemii COVID-19 na świecie oraz w Polsce. Najpierw zaprezentowane zostaną światowe reakcje na rozprzestrzeniającą się epidemię oraz próby jej zatrzymania lub złagodzenia. W dalszej części opiszemy jej skutki w sferze moralnej i religijnej oraz ukażemy najważniejsze problemy społeczne i gospodarcze, z którymi się mierzone. Odwołamy się również do treści rozporządzeń ogłaszanych i wprowadzanych w życie od marca 2020 roku przez Ministra Zdrowia i Radę Ministrów. Na końcu omówimy działalność charytatywną, jaką podejmowano względem osób potrzebujących, zakażonych i przebywających w domach w izolacji lub na kwarantannie.

3.1. Światowe reakcje na zjawisko pandemii

W chińskim Wuhan pod koniec 2019 roku zidentyfikowano bardzo dużo przypadków zapalenia płuc, którego przyczyna nie była znana. Zawiadomiono o tym Światową Organizację Zdrowia (WHO) w dniu 31 grudnia 2019 roku, jednak Organizacja poinformowała o tym oficjalnie dopiero 5 stycznia 2020 roku. Tydzień później, 12 stycznia, Chińczycy udostępnili sekwencję genetyczną nowego wirusa, co umożliwiło jego wykrywanie. Przedstawiciele WHO po wizycie w Wuhan przyznali, że wirus może się przenosić z człowieka na człowieka. Podano to do publicznej wiadomości 21 stycznia.

Długo zastanawiano się nad ogłoszeniem PHEIC, czyli stanu alarmowego oznaczającego zagrożenie zdrowia publicznego o międzynarodowym znaczeniu. Dopiero po jego wprowadzeniu dyrektor generalny WHO Tedros Adhanom Ghebreyesus mógł zalecić ograniczenie lub wstrzymanie podróży. Dnia 22 stycznia nie wprowadzono PHEIC, ponieważ opinie 16 ekspertów zrzeszonych w Komitecie ds. Nagłych Przypadków rozłożyły się prawie po równo. Stało się to dopiero 30 stycznia, a 11 lutego Międzynarodowy Komitet ds. Taksonomii Wirusów nazwał nowego wirusa „koronawirusem 2-go zespołu ciężkiej ostrej niewydolności oddechowej (SARS-CoV-

2)''³⁴³. WHO określiła natomiast chorobę jako „COVID-19”, czyli koronawirusowa choroba, którą zidentyfikowano w 2019 roku.

Dyrektor generalny WHO w dniu 11 marca 2020 roku na konferencji prasowej w Genewie poinformował, że chorobę COVID-19, spowodowaną przez koronawirus SARS-CoV-2, można nazywać pandemią. Nie zrobił tego wcześniej, ponieważ twierdził, że decyzja taka spowodowałaby panikę. „Jego zdaniem choroba nie rozprzestrzeniła się na skalę globalną, a liczba poważnych przypadków i zgonów była zbyt niska. Jeszcze na początku marca podkreślał brak dowodów na liczne zakażenia przez chorych bezobjawowych i uznawał COVID-19 za chorobę łatwiejszą do powstrzymania niż grypa’’³⁴⁴.

WHO dnia 15 marca 2020 roku wydała tymczasowe wytyczne dotyczące przygotowania, zapobiegania i kontroli COVID-19 w zakładach karnych³⁴⁵. Przedstawiono w nich charakterystykę patogenu, objawy i oznaki choroby oraz sposób transmisji wirusa. Podano definicje przypadku podejrzanego, prawdopodobnego, potwierdzonego oraz zaprezentowano środki zapobiegawcze – środki ochrony osobistej, utrzymanie higieny otoczenia, zachowanie odległości, stosowanie maseczek, rozważenie ograniczenia przepływu osób oraz ich wstępu. Przedstawiono sposób oceny podejrzanym przypadków COVID-19, a także postępowania z przypadkami zdiagnozowanymi w miejscu pozbawienia wolności.

Międzynarodowa Federacja Farmaceutyczna 26 marca 2020 roku wydała dokument, którego celem było dostarczenie wytycznych dotyczących leczenia COVID-19 oraz informacji klinicznych dla pracowników aptek i farmaceutów, zarówno w środowisku szpitalnym, jak i w ramach podstawowej opieki zdrowotnej. Na samym początku, przed spisem treści, wprowadzono adnotację, że dokument będzie aktualizowany, gdy pojawią się nowe wiadomości odnośnie choroby³⁴⁶. Z treści można

³⁴³ Międzynarodowa Federacja Farmaceutyczna, *COVID-19: Informacje kliniczne i wytyczne dotyczące leczenia*, 26 marca 2020, <https://www.nia.org.pl/wp-content/uploads/2020/04/FIP-Przewodnik-COVID-19-PL-002.pdf> (dostęp: 24.10.2023), s. 3.

³⁴⁴ S. Zaręba, *WHO i COVID-19 – spóźniony start i nadrabianie zaległości*, „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Biuletyn”, nr 91 (2023), 28 kwietnia 2020.

³⁴⁵ Por. Światowa Organizacja Zdrowia, Europejskie Biuro Regionalne, *Przygotowanie, zapobieganie i kontrola COVID-19 w zakładach karnych i innych miejscach pozbawienia wolności. Tymczasowe wytyczne*, 15 marca 2020, <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Przygotowanie%2C%20zapobieganie%20i%20kontrola%20A0COVID-19%20w%20zakladach%20karnych%20i%20innnych%20A0miejs> (dostęp: 24.10.2023).

³⁴⁶ Por. Międzynarodowa Federacja Farmaceutyczna, *COVID-19: Informacje kliniczne i wytyczne dotyczące leczenia*, 26 marca 2020, dz. cyt., s. 1.

się dowiedzieć, czym jest koronawirus, jakie są sposoby jego przenoszenia, jak zapobiegać chorobie, jakie są symptomy świadczące o prawdopodobnym początku choroby, jakie leki należy stosować w leczeniu klinicznym oraz jak wyglądają postępy w badaniach klinicznych i opracowywaniu szczepionek przeciwko COVID-19.

WHO podjęła wiele kroków, mających na celu łagodzenie skutków pandemii i powstrzymanie jej. Na początku lutego została uruchomiona rezerwa kryzysowa w wysokości 9 milionów dolarów. Ogłoszono plan działań dążących do powstrzymania epidemii, który opiewał na 675 milionów dolarów, a także wezwano państwa do tego, by wesprzeć jego funkcjonowanie. Do 20 kwietnia wpłacono ponad 900 milionów dolarów. 13 marca uruchomiono fundusz, który umożliwiał wpłacanie środków prywatnym podmiotom. Zebrano dzięki temu ok. 200 milionów dolarów do 20 kwietnia. Organizacja zainicjowała wiele działań doradczych, interwencyjnych i szkoleniowych. Z internetowych szkoleń dla medycznego personelu tylko do końca kwietnia skorzystało 1,2 miliona osób. WHO wspierała działalność laboratoriów w kilkudziesięciu krajach amerykańskich i afrykańskich, dzięki czemu stały się one zdolne do skutecznego wykrywania wirusa. Zespoły ekspertów przybywały z pomocą do państw, które były szczególnie dotknięte pandemią, m.in. do Iranu i Włoch. [WHO] „części państw przekazała też łącznie ok. 4,6 mln sztuk środków ochrony osobistej i 1,5 mln testów diagnostycznych”³⁴⁷.

WHO podjęła współpracę z innymi ważnymi organizacjami. Razem z Międzynarodową Izbą Handlową oraz Światowym Forum Ekonomicznym dążyła do zwiększenia podaży medycznego sprzętu i środków ochrony osobistej produkowanych przez prywatny sektor. Podjęła też próby dopasowania jej do popytu w różnych krajach. Dzięki staraniom WHO w połączeniu ze Światowym Programem Żywnościowym powstała grupa zadaniowa koordynująca zamówienia publiczne i dystrybucję testów diagnostycznych i środków ochrony osobistej z systemami ochrony zdrowia, które stawały się coraz bardziej przeciążone. Z jej inicjatywy rozpoczęto kliniczne badania międzynarodowe. Ich celem było znalezienie kombinacji stosowanych już leków, co

³⁴⁷ S. Zaręba, *WHO i COVID-19 – spóźniony start i nadrabianie zaległości*, dz. cyt., nr 91 (2023), 28 kwietnia 2020.

mogło zwiększyć szanse pacjentów na przeżycie oraz spowolnić rozwój COVID-19. Zainicjowano też proces tworzenia szczepionki³⁴⁸.

Na prośbę WHO Fundacja Szwajcarskiej Filantropii i Fundacja ONZ uruchomiły Fundusz Solidarnościowy. Środki przeznaczano na szkolenia oraz wyposażenie lokalnych społeczności oraz medyków, by wykrywali, zapobiegali i leczyli koronawirusa. UNICEF zapewniał dostęp do sanitariatów, czystej wody i materiałów higienicznych. Organizacja ta wspierała dzieci, nauczycieli, opiekunów, pracowników społecznych i personel medyczny poprzez dostarczanie konkretnych wskazówek o sposobie chronienia się przed zakażeniem³⁴⁹.

WHO od początku pandemii była krytykowana przez Stany Zjednoczone, które wstrzymały jej finansowanie już 14 kwietnia 2020 roku. Oskarżyły ją o to, że razem z Chinami jest współodpowiedzialna za wybuch pandemii i transmisję wirusa. Japonia zarzuciła, że Organizacja jest politycznie podporządkowana Chinom, a o wszczęcie międzynarodowego śledztwa przeciw niej 22 kwietnia zaapelowała Australia. Turcja oceniła negatywnie jedynie część działań, natomiast Indie podkreślały konieczność reformy WHO, bez doprecyzowania, czego miałyby ona dotyczyć. UE i Kanada zaapelowały o wspieranie Organizacji w czasie kryzysu, a silnego poparcia udzielili jej Przewodniczący Unii Afrykańskiej oraz przedstawiciele kilku państw, m.in. Chin, Rosji, Niemiec i Francji. Niektóre kraje, jak Finlandia i Wielka Brytania, ogłosiły zwiększenie środków, które miały być przekazywane dla WHO³⁵⁰.

W listopadzie 2020 roku Charles Michel, który pełnił funkcję przewodniczącego Rady Europejskiej, zaproponował stworzenie międzynarodowego traktatu antypandemicznego. 25 lutego 2021 roku przywódcy unijni potwierdzili, że będą pracować nad takim przedsięwzięciem. WHO przedstawiła plan strategicznego przygotowania i reagowania na COVID-19 w 2021 roku (SPRP). Opierał się on na dziesięciu filarach: koordynacja, monitorowanie i planowanie; udostępnianie rzetelnych informacji mających na celu zapobieżenie rozprzestrzenianiu się wirusa; nadzorowanie i śledzenie rozwoju epidemiologicznego, by odpowiednio dostosować środki zdrowia

³⁴⁸ Por. S. Zaręba, *WHO i COVID-19 – spóźniony start i nadrabianie zaległości*, dz. cyt., nr 91 (2023), 28 kwietnia 2020.

³⁴⁹ Por. *WHO i UNICEF łączą siły w walce z pandemią COVID-19 i uruchamiają Fundusz Solidarnościowy*, <https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/news/who-i-unicef-lacza-sily-w-walce-z-pandemia-covid-19-i-uruchamiaja-fundusz-solidarnosciowy> (dostęp: 24.10.2023).

³⁵⁰ Por. S. Zaręba, *WHO i COVID-19 – spóźniony start i nadrabianie zaległości*, dz. cyt., nr 91 (2023), 28 kwietnia 2020.

publicznego; ugruntowanie podróży międzynarodowych i transportu jako potencjalnego zagrożenia, które skutkuje transmisją wirusa; diagnostyka i badania laboratoryjne, by zmniejszyć przenoszenie się wirusa z osób zainfekowanych na zdrowe; zapobieganie zakażeniom w medycznych ośrodkach i dbałość o skuteczną ochronę osób pracujących w służbie zdrowia; odpowiedni dobór metod diagnostycznych oraz hospitalizacji, biorąc pod uwagę zaawansowanie zachorowania; zagadnienia dotyczące logistyki medycznej, łańcuchów dostaw i transportów medycznych; świadczenie podstawowych medycznych usług oraz kwestie działalności systemów zdrowotnych na terenie krajów członkowskich; szczepienia przeciwko COVID-19 i wdrożenie planu ich podawania przez krajowe regulacje³⁵¹.

Na posiedzeniu WHO dnia 31 maja 2021 roku 194 członków Organizacji podjęło decyzję, aby podjąć rozmowy na ten temat na sesji specjalnej, która miała się rozpocząć 29 listopada. Dnia 1 grudnia ci sami członkowie porozumieli się w sprawie rozpoczęcia negocjowania i redagowania umowy lub konwencji międzynarodowej, by poprawić gotowość, profilaktykę oraz reakcję na pandemię³⁵². Propozycję traktatu Międzyrządowy Organ Negocjacyjny (INB) omawiał na spotkaniach w marcu i kwietniu, a następnie w grudniu 2022 roku. 1 lutego 2023 roku ogłoszono „Zero Draft Treaty”, czyli pierwszy projekt, który po dalszych negocjacjach miał być rewidowany i poprawiany³⁵³. Analizowano go szczegółowo w dniach 27 lutego – 3 marca 2023. Główne cele są określone w artykule 3. Składa się na niego zapobieganie pandemiom, ratowanie życia, zmniejszanie obciążenia chorobami poprzez aktywne wzmacnianie światowych zdolności w zakresie zapobiegania pandemiom, przygotowanie się na ich wybuch oraz odbudowa systemów opieki zdrowotnej po ich zakończeniu. Cele te powinny być realizowane na poziomie krajowym, regionalnym i międzynarodowym³⁵⁴.

Po ogłoszeniu, że COVID-19 jest pandemią, WHO nie wydała natychmiastowego zakazu ruchu lotniczego i nie zaleciła, by granice zostały zamknięte. UE w tym względzie zareagowała szybciej i zamknęła granice już 17 marca 2020 roku, na okres 30 dni.

³⁵¹ Por. M. Szuban, *Światowa Organizacja Zdrowia i jej znaczenie w zwalczaniu pandemii*, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2021, s. 64–71.

³⁵² Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Międzynarodowa umowa w sprawie profilaktyki i gotowości pandemicznej*, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/coronavirus/pandemic-treaty/> (dostęp: 24.10.2023).

³⁵³ Por. P. Butchard, B. Balogun, *The WHO Pandemic Preparedness Treaty*, House of Commons Library 2023, <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9550/CBP-9550.pdf>, s. 7.

³⁵⁴ Por. P. Butchard, B. Balogun, *The WHO Pandemic Preparedness Treaty*, dz. cyt., s. 7–8.

Wytyczono korytarze transportowe (tzw. zielone pasy ruchu), z których mogli korzystać dostawcy. Delegatury UE w pierwszych miesiącach pandemii podjęły współpracę z ambasadami państw członkowskich, dzięki czemu umożliwiono powrót ponad 650 tysiącom obywateli UE³⁵⁵. Ogłoszono przetargi na rękawiczki i maseczki ochronne. Wzięły w nich udział 24 kraje (w tym Polska), które miały sześć dni na złożenie ofert³⁵⁶. W marcu przywódcy unijni uzgodnili cztery priorytety działań kryzysowych: zapewnienie podaży sprzętu medycznego, ograniczenie ekspansji wirusa, wspieranie miejsc pracy, gospodarki i firm oraz promowanie badań nad szczepionkami i terapiami.

Europejskie Centrum ds. Zapobiegania i Kontroli Chorób na bieżąco zajmowało się oceną ryzyka oraz aktualizowało stan zagrożenia epidemiologicznego. Udostępniono zapasy medycznych środków dzięki Mechanizmowi Ochrony Ludności. Przeznaczono 3 miliardy euro na zakup testów dla osób objętych kwarantanną oraz na pomoc dla personelu medycznego³⁵⁷. UE angażowała się w badania dążące do wynalezienia szczepionki oraz podjęcia skutecznej terapii przeciw COVID-19. Kampania szczepień została rozpoczęta na terenie UE dnia 27 grudnia 2020 roku. W ciągu 18 miesięcy, do czerwca 2022 roku, w pełni zaszczepiono dziewięć na dziesięć dorosłych, którzy mieszkali na terenie Unii (86%)³⁵⁸. Swobodę i bezpieczne przemieszczanie się miał zapewnić unijny cyfrowy certyfikat, który poświadczał zaszczepienie przeciw COVID-19, negatywny wynik testu lub fakt, że dana osoba jest ozdrowieńcem. Rozporządzenie UE w tej sprawie weszło w życie 1 lipca 2021 roku i obowiązywało do 30 czerwca 2022 roku³⁵⁹.

W ramach unijnego programu badawczego „Horyzont 2020” sfinansowano 18 projektów badawczych, w których pracowało ponad 150 eksperckich zespołów. Komisja Europejska otworzyła stronę internetową, która służyła zwalczaniu dezinformacji na temat pandemii. Jedno spójne źródło miało pomóc w ograniczeniu

³⁵⁵ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Reakcja UE na pandemię COVID-19*, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/coronavirus/> (dostęp: 24.10.2023).

³⁵⁶ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 188.

³⁵⁷ Por. A. Martofel, *Analysis Of Governmental And International Responses To The Sars-Cov-2 Pandemic*, „Almanach” vol. 15, nr 2 (2020), <https://www.urpl.gov.pl/sites/default/files/files/Analiza%20rządowych%20i%20międzynarodowych%20działań%20wobec%20pandemii%20SARS-CoV-2.pdf> (dostęp: 24.10.2023), s. 51.

³⁵⁸ Por. Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Reakcja UE na pandemię Covid-19*, dz. cyt.

³⁵⁹ Por. Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Reakcja UE na pandemię Covid-19*, dz. cyt.

niepokojącego i niebezpiecznego dla publicznego zdrowia procederu podawania fałszywych wiadomości³⁶⁰.

Prezydencja chorwacka w Unii Europejskiej 28 stycznia 2020 roku uruchomiła IPCR, czyli „unijny zintegrowany mechanizm reagowania na szczeblu politycznym w sytuacjach kryzysowych”³⁶¹. Działał on w trybie wymiany informacji. Oznaczało to, że wszystkie państwa członkowskie miały dostęp do portalu służącego wymianie wiadomości na temat choroby oraz do orientacyjnych sprawozdań i sytuacyjnej analizy przygotowywanych przez Europejską Służbę Działań Zewnętrznych oraz Komisję Europejską. 2 marca 2020 roku IPCR został aktywowany w pełni, co pozwoliło na organizację narad kryzysowych z udziałem wspomnianych wyżej instytucji oraz państw członkowskich, unijnych ekspertów i agencji, przedstawicieli oddelegowanych przez przewodniczącego Rady Europejskiej. Prezydencja szwedzka 2 maja 2023 roku odstąpiła od pełnej aktywacji systemu. Pozostawiono go w trybie monitorowania.

Przywódcy UE 23 kwietnia 2020 roku zobowiązali się do ustanowienia funduszu odbudowy, a 21 lipca tego samego roku uzgodnili, że budżet na lata 2021–2027 wyniesie 1824 miliardy euro. Istotnym wsparciem dla 130 krajów partnerskich były środki finansowe „zgrupowane w ramach Drużyny Europy – wspólnych działań UE, jej państw członkowskich i europejskich instytucji finansowych”³⁶². Było to 46 miliardów euro. Pomogły one w ulepszeniu krajowych systemów opieki zdrowotnej, odpowiednim reagowaniu na nadzwyczajne sytuacje w dziedzinie zdrowia, wprowadzeniu środków wodno-kanalizacyjnych oraz łagodzeniu społeczno-gospodarczych skutków pandemii. „Drużyna Europy” była jednym z głównych darczyńców wspierających program COVAX, który zaczął funkcjonować 15 lipca 2020 roku. Polegał na współpracy globalnej, mającej na celu zapewnienie równego dostępu do terapii, testów i szczepionek³⁶³. Inicjatywę tę prowadziły: „GAVI – Sojusz na rzecz Szczepionek, Światowa Organizacja Zdrowia i Koalicja na rzecz innowacji dotyczących gotowości na wypadek wystąpienia epidemii (CEPI) wraz z kluczowym partnerem dostaw –

³⁶⁰ Por. A. Martofel, *Analysis Of Governmental And International Responses To The Sars-Cov-2 Pandemic*, dz. cyt., s. 51.

³⁶¹ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Reakcja UE na pandemię Covid-19*, dz. cyt.

³⁶² Komisja Europejska, *Globalna reakcja na pandemię koronawirusa*, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/global-response-coronavirus_pl (dostęp: 24.10.2023).

³⁶³ Por. Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Reakcja UE na pandemię Covid-19*, dz. cyt.

UNICEF”³⁶⁴. Był to jeden z filarów ACT Accelerator, który został ustanowiony w kwietniu 2020 roku przez WHO, UE oraz organizacje działające na całym świecie w dziedzinie zdrowia. Jego celem było szybsze opracowywanie testów, terapii i szczepionek przeciw COVID-19, zapewnienie sprawiedliwego dostępu do tych narzędzi oraz udoskonalenie systemów ochrony zdrowia. Dzięki programowi COVAX do połowy czerwca 2022 roku dostarczono ponad 1,5 miliarda dawek szczepionek do 145 krajów³⁶⁵.

21 maja 2021 roku w Rzymie odbył się Globalny Szczyt Zdrowotny, w którym wzięli udział szefowie rządów i państw G20. Jego głównym celem było przyspieszenie zakończenia pandemii oraz lepsze przygotowanie się na epidemie w przyszłości. Podkreślono, że należy wszystkim ludziom zapewnić dostęp do szczepionek i szczególnie wspomagać w tej kwestii kraje o średnich i niskich dochodach. Przekazano 1 miliard euro, aby wesprzeć produkcję szczepionek w Afryce oraz zainicjowano, we współpracy z Hiszpanią, partnerstwo z krajami leżącymi w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach³⁶⁶.

Przedstawiliśmy najważniejsze światowe reakcje na zjawisko pandemii koronawirusa, ograniczając się do niektórych działań podjętych przez Światową Organizację Zdrowia, we współpracy z innymi instytucjami, oraz przez Unię Europejską. Zaprezentowaliśmy cele traktatu antypandemicznego. Prace nad jego przygotowaniem podjęto w czasie pandemii COVID-19, a został opublikowany już po jej zakończeniu. Podstawowym celem tego dokumentu jest umożliwienie szybszej reakcji w czasie przyszłych kataklizmów.

³⁶⁴ Komisja Europejska, *Globalna reakcja na pandemię koronawirusa*, dz. cyt.

³⁶⁵ Por. Komisja Europejska, *Globalna reakcja na pandemię koronawirusa*, dz. cyt.

³⁶⁶ Por. Komisja Europejska, *Globalna reakcja na pandemię koronawirusa*, dz. cyt.

3.2. Moralno-religijne skutki pandemii

Restrykcje pandemiczne, związane z ograniczeniem liczby osób, które mogły uczestniczyć w Mszach świętych i nabożeństwach w świątyniach, oddziaływały na życie religijne wiernych. Już w czerwcu 2020 roku CBOS opublikował komunikat z badań dotyczących wpływu pandemii na religijność Polaków. 75% respondentów odpowiedziało, że ich religijne zaangażowanie nie zmieniło się w czasie społecznej kwarantanny, 12% pytanych zadeklarowało, że więcej czasu poświęcali modlitwie, medytacji oraz innym praktykom religijnym, natomiast 10% stwierdziło, że ich religijna aktywność spadała. Pozostałe 3% nie było w stanie udzielić odpowiedzi³⁶⁷.

W 2021 roku Katolicka Agencja Informacyjna wydała raport o Kościele w Polsce, w którym zamieszczono krótki wniosek o wpływie epidemii na religijność. Podkreślono, że wzmocnił się proces słabnięcia więzi z parafią oraz zbiorowych praktyk religijnych. Zmniejszyło się też zaangażowanie w czasie uroczystości religijnych i pielgrzymek. Zaznaczono jednocześnie, że umocniły się więzi rodzinne, które są kluczowe dla katolicyzmu polskiego, a także proces dyferencjacji. „Epidemia dla części społeczeństwa stanowi doświadczenie teologizujące, które otwiera na szukanie transcendencji i znajdowania odpowiedzi na te duchowe potrzeby w katolicyzmie i w ten sposób może spotęgować proces różnicowania się postaw religijnych Polaków”³⁶⁸. W raporcie podkreślono, że cele pracy formacyjnej były realizowane, ale zmieniał się sposób posługi i kontaktowania się³⁶⁹.

W okresie pandemii COVID-19 nastąpiła wirtualizacja życia, która dotknęła również Kościoła. Było to związane z brakiem możliwości uczestniczenia w Eucharystii i innych celebracjach. Z tego powodu w mediach społecznościowych transmitowano liturgię i nabożeństwa. Wiele lokalnych wspólnot nadawało Mszę świętą, korzystając z internetowych kanałów. Rodziły się pytania o to, jak się zachować podczas takiej formy celebracji, by nie zbanalizować liturgii oraz nie zdegradować wiernych do roli widzów. W czasie transmisji brakowało realnego kontaktu z innymi wiernymi, a przede wszystkim przyjęcia Ciała Chrystusa w Komunii Świętej. Możliwe było zjednoczenie z Jezusem

³⁶⁷ Por. Centrum Badania Opinii Społecznej, *Komunikat z badań. Wpływ pandemii na religijność Polaków*, oprac. M. Bożewicz, czerwiec 2020.

³⁶⁸ W. Sadłoń, *Religijność Polaków*, w: Katolicka Agencja Informacyjna, *Kościół w Polsce. Raport*, Warszawa 2021, s. 20.

³⁶⁹ Por. A. Petrowa-Wasilewicz, *Świeccy w Kościele, ruchy i stowarzyszenia*, w: Katolicka Agencja Informacyjna, *Kościół w Polsce. Raport*, dz. cyt., s. 56.

jedynie przez Komunię duchową. W przestrzeni Internetu publikowano rekolekcje i konferencje, rozważania i medytacje, organizowano spotkania formacyjne i modlitewne. Była możliwość pobierania pomocy duszpasterskich i materiałów katechetycznych. „Dzielenie się doświadczeniem wiary z innymi i tworzenie przestrzeni do wspólnej modlitwy – to właściwe sposoby wykorzystania przestrzeni Internetu w dobie pandemii”³⁷⁰. Pomogła ona w dostrzeżeniu wielkiego potencjału Internetu w kwestii działalności ewangelizacyjnej. W jej czasie zaobserwowano narodziny nowego zjawiska, które nazwano „e-churchingiem”. Polega ono na wybieraniu Mszy świętej online na podstawie własnych upodobań i gustów³⁷¹. Kiedy ktoś pojmował Eucharystię w sposób indywidualny (jednostkowy), to o wyborze decydowały kwestie motywowane względami subiektywnymi i drugorzędne, np. estetyka miejsca, homilia, godzina Mszy. Osoby, które miały świadomość, że Najświętszy Sakrament jest celebracją wspólnotową, kierowały się swoją przynależnością do lokalnej wspólnoty, zazwyczaj parafialnej. „Uczestniczenie we Mszy z miejsca, które jest znakiem wspólnoty, z którą się identyfikujemy, może pomóc w głębszym duchowym przeżywaniu transmitowanej liturgii”³⁷². Czas kwarantanny i lockdownu odsłonił wielu wiernym, na ile byli związani z daną parafią. Najważniejszym elementem była aktywność i kreatywność duchownych, a nie posiadany sprzęt. Dzięki niej możliwe było podtrzymanie kontaktu między parafianami a duszpasterzami³⁷³. Należy podkreślić, że e-modlitwa była dobrym narzędziem ewangelizacyjnym, jednak trzeba pamiętać, że „stanowi ona jedynie środek pomocowy i zastępczy [...], gdyż nic nie zastępuje w życiu duchowym spotkania z realnym Jezusem pod postaciami chleba i wina”³⁷⁴.

W Nocie Komisji Nauki Wiary KEP *Jezus żyje i chce, abyś żył* przedstawiano i poddano krytyce niektóre postawy dotyczące sfery religijnej, które zaobserwowano na początku pandemii. Podkreślono, że nie należy przedstawiać Boga jako sędziego pozbawionego miłosierdzia, „mściwego tyrana”, „bezdusznego kontrolera” lub obserwatora świata, który jest obojętny na to, co się w nim dzieje i dystansuje się od

³⁷⁰ T. Drożyński, *Oblicza wspólnoty Kościoła w czasie pandemii COVID-19*, „Studia Paradyskie”, t. 30 (2020): *Kościół w dobie koronawirusa*, red. K. Jaworski, s. 72.

³⁷¹ Por. T. Drożyński, *Oblicza wspólnoty Kościoła w czasie pandemii COVID-19*, dz. cyt., s. 73.

³⁷² P. Sambor, *Wokół Mszy świętej online w czasie pandemii*, „Studia Paradyskie”, t. 30 (2020): *Kościół w dobie koronawirusa*, red. K. Jaworski, s. 143.

³⁷³ Por. J. Kloch, *Parafie online w Polsce w dobie pandemii COVID-19. Studium przypadku*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 37 (2021), s. 103.

³⁷⁴ Ł. Buksa, D. Nawara, *E-modlitwa w czasie pandemii SARS-CoV-2. Perspektywa Kościoła w Polsce*, w: *Kościół po pandemii. Wyzwania i zadania*, red. Ł. Buksa, D. Nawara, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2023, s. 166.

tragicznych wydarzeń. Za niebezpieczne uznano szukanie kozła ofiarnego oraz stygmatyzowanie, obwinianie i potępienie różnych grup za rozprzestrzenianie się wirusa. W związku z błędnymi postawami przyjmowanymi przez wiernych pojawił się opis religijności dojrzałej. Zaznaczono, że powinna ona być wolna od kwietyzmu, czyli oczekiwania na pomoc łaski Bożej bez jakichkolwiek działań własnych, oraz od pelagianizmu, który polega na tym, że człowiek samodzielnie jest w stanie rozwiązać problemy i osiągnąć zbawienie. Zwrócono uwagę na konieczność dowartościowania synergii, czyli połączenia działań ludzkich z otwarciem na łaskę, aktywności z modlitwą, wiedzy z wiarą, współpracy człowieka z Bogiem³⁷⁵.

Skutkiem pandemii w sferze religijnej było przypomnienie o możliwości przyjmowania Komunii świętej na rękę. Niektórzy wierni i duchowni zaczęli krytycznie odnosić się do tego sposobu. Prowadziło to do sporów i coraz większego podziału wśród wiernych. Toczyli oni dyskusje, zwłaszcza na forach i grupach na portalach społecznościowych (często niejawnych), o tym, czy przyjmowanie Komunii na rękę jest grzechem, czy nie³⁷⁶. Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP w komunikacie z 3 października 2020 roku za krzywdzące uznała stwierdzenie, że przyjmowanie Najświętszego Sakramentu na rękę jest brakiem szacunku wobec niego. Wyjaśniono znaczenie słowa „niegodny” – oznacza ono coś, czego nie godzi się robić, a tymczasem Kościół uznaje oba sposoby przyjmowania Eucharystii za godne. Wezwano, by nie nazywać przyjmowania Komunii na rękę profanacją samą w sobie. Sprofanowanie świętych postaci jest czynem o znamionach poważnej i dobrowolnej pogardy dla nich (odwołano się do RS 107 oraz KPK 1367), a tego nie wolno zarzucać osobom, które z czcią i wiarą przyjmują Komunię na rękę, zwłaszcza w czasie pandemii. Zaznaczono, że prawo zmieniania i oceniania liturgicznej praktyki jest prerogatywą Stolicy Apostolskiej, stąd nikt nie ma prawa do potępienia danego sposobu udzielania Komunii, dopóki będzie on uznawany przez władzę kościelną za godziwy. Szafarzy wezwano do szczególnej troski o Najświętszy Sakrament. Powinni oni pilnować, aby nie gubiono okruszyn Hostii. „Dlatego ci, którzy z uzasadnionych powodów proszą o Komunię na rękę, zaraz po spożyciu Ciała Pańskiego powinni uważnie obejrzeć dłonie oraz zebrać

³⁷⁵ Por. S. Budzik, *Jezus żyje i chce, abys żył. Nota Komisji Nauki Wiary Konferencji Episkopatu Polski w związku z pandemią koronawirusa*, 31 III 2020, pkt 3, dz. cyt.

³⁷⁶ Por. D. Sozińska, *Dylematy etyczne czasu pandemii*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii COVID-19*, dz. cyt., s. 279–280.

i spożyć ze czcią każdą widoczną okruszynę, która mogła oderwać się od Hostii”³⁷⁷. W dyskusji na temat formy rozdawania Ciała Pańskiego pojawiał się argument, że kapłan na swoich dłoniach nie może przenosić żadnych patogenów, gdyż są one namaszczone. Zapominano przy tym, że zwyczajnym szafarzem Eucharystii, który takiego namaszczenia nie przyjął, jest też diakon. Poza tym namaszczenie rąk jest obrzędem wyjaśniającym w czasie święceń prezbiteratu. Błędym poglądem, który rozpowszechniano, było uznawanie przestrzeni sakralnej za wolną od zagrożenia epidemicznego. Twierdzono, że takie miejsca ze swej natury nie mogą być siedliskiem wirusów, gdyż jest w nich obecny Najświętszy Sakrament³⁷⁸.

Jednym z ważniejszych skutków moralnych pandemii było nasilenie się stygmatyzacji społecznej. Już w lutym 2020 roku WHO opublikowała broszurę, w której zapisano, że zjawisko to „powstaje na skutek negatywnych skojarzeń łączących osoby lub grupy osób posiadających wspólne cechy charakterystyczne z konkretną chorobą”³⁷⁹. Wskazano, że niektórzy mogą być zdeprecjonowani poprzez potraktowane ich w odmienny sposób, posługiwanie się stereotypami, a nawet pozbawienie statutu społecznego ze względu na ich potencjalny związek z chorobą. Podkreślono trzy powody stygmatyzowania innych: strach przed nieznanym, wiązanie tego strachu z osobami spoza danej społeczności oraz nowość choroby. Jej skutkami mogło być: zniechęcenie do szukania natychmiastowej medycznej pomocy, zachęcenie do tego, by ukrywać pojawiające się objawy choroby oraz odwołanie od prozdrowotnych zachowań³⁸⁰. W broszurze przedstawiono zalecenia dla mediów. Wezwano osoby odpowiedzialne za przekazywanie informacji o pandemii do zapewnienia ludziom upodmiotowienia i szacunku. W tym kontekście wydano zalecenie, by nie mówić o osobach „podejrzanych o COVID” lub „podejrzanych przypadkach”, o zakażających innych, przenoszących wirusa, rozprzestrzeniających epidemię, gdyż takie komunikaty sugerują celową transmisję i prowadzą do przypisywania komuś winy. Praktykami, które uznano za antidotum, były: rozmawianie na temat koronawirusa; mówienie np. o „domniemanych osobach, które mogą być zarażone wirusem SARS-CoV-2”; informowanie o ryzyku

³⁷⁷ *Komunikat Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP ws. Komunii Świętej na rękę*, Warszawa 3 X 2020, dz. cyt.

³⁷⁸ Por. P. Sawa, *Duszpasterstwo w Polsce w czasie epidemii: mocne i słabe strony, wyzwania, nadzieje*, dz. cyt., s. 85.

³⁷⁹ Światowa Organizacja Zdrowia, *Stygmatyzacja społeczna związana z COVID-19*, https://covid.cmj.org.pl/wp-content/uploads/2020/04/COVID-19_Stygmatyzacja-spo%C5%82eczna-zalecenia-WHO.pdf (dostęp: 4.11.2023).

³⁸⁰ Por. Światowa Organizacja Zdrowia, *Stygmatyzacja społeczna związana z COVID-19*, dz. cyt.

wiążącym się z COVID-19; opieranie się na najnowszych badaniach i danych naukowych; podkreślanie skuteczności środków leczniczych, a także środków ochronnych, które zapobiegają zakażeniu; mówienie o ważności testów i badań przesiewowych; wdrażanie kampanii prezentującej pracowników ochrony zdrowia i wolontariuszy jako tych, którzy przyczyniali się do hamowania epidemii, a nie do jej rozprzestrzenienia się.

Zwrócono uwagę na zjawiska dezinformacji i pogłosek, które utrudniały działania mające na celu zwalczanie pandemii oraz przyczyniały się do nasilenia dyskryminacji. Wskazano, że można się im przeciwstawić przez: szybkie korygowanie błędów; używanie języka pełnego życzliwości; przekazywanie wyrazów wsparcia dla osób, które pracują na pierwszej linii frontu; dzielenie się faktami oraz rzetelnymi, dokładnymi informacjami na temat choroby; rzucenie wyzwania stereotypom i mitom; staranne dobieranie słów³⁸¹. Przy osądzie dziennikarzy istotne miało być sprawdzanie, z jakiego powodu została wyrządzona krzywda w publikowanych przez nich materiałach. Mogły to być: niewiedza i brak kompetencji, niezachowanie środków ostrożności, bezmyślność, niedopełnienie obowiązków i zniekształcenie faktów, wina nieumyślna lub umyślna, która była działaniem celowym i zamierzonym³⁸².

Internetowa fala hejtu była realnym problemem, który dotyczył szczególnie lekarzy i pielęgniarek. Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar w liście z 17 kwietnia 2020 roku sprecyzował, czego dotyczyła mowa nienawiści: „odmowa obsłużenia w sklepie, odmowa zapisania dziecka do szpitala, konieczność przeprowadzki czy oblanie drzwi mieszkania farbą”³⁸³. Zjawisko to przenosiło się do świata rzeczywistego, np. zniszczono samochód ratowniczej medycznej z Łochowa, której wybito szybę w aucie za pomocą płyty chodnikowej i wrzucono do środka kartę z napisem: „Wyp... z naszego osiedla. Roznosisz tylko zarazę. Następnym razem spalimy samochód i mieszkanie. Musisz się wyprowadzić z naszego bloku”³⁸⁴.

³⁸¹ Por. Światowa Organizacja Zdrowia, *Stygmatyzacja społeczna związana z COVID-19*, dz. cyt.

³⁸² Por. T. Kononiuk, *Pandemia COVID-19 a ochrona godności człowieka. „Źądło krzywdy” w mediach*, „Media Biznes Kultura”, nr 2 (11) 2021, s. 33.

³⁸³ List Rzecznika Praw Obywatelskich, VII.564.47.2020.MAW, 17 kwietnia 2020, <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Do%20Prezesa%20ORL%2C%2017.04.2020.pdf> (dostęp: 01.02.2023).

³⁸⁴ Por. I. Dąbrowska, *Internetowy hejt wobec chorych oraz pracowników służby zdrowia w czasach pandemii SARS CoV-2 w Polsce*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” 17 (2021), s. 98.

Hejt dotykał osoby zakażone wirusem SARS-CoV-2, zwłaszcza na początku pandemii. O bezmyślność oskarżano osoby powracające do Polski z zagranicy. Brutalnie zaatakowano w przestrzeni internetowej tzw. „pacjenta 0” i jego rodzinę. We wpisach pojawiało się słownictwo wulgarne. Były one nacechowane agresją i nienawiścią. Ilona Dąbrowska przeanalizowała komentarze, które zamieszczono pod trzema artykułami o pierwszym przypadku zakażenia koronawirusem w Polsce³⁸⁵. 96 spośród 237 wypowiedzi zaklasyfikowała jako hejterskie (51 spośród nich godziło w chorego i jego bliskich, 45 – w innych zakażonych, polityków i pozostałych komentujących). Było to niespełna 40% wszystkich wpisów. W niewielu komentarzach broniono atakowanego pacjenta, a w ogóle nie było reakcji na mowę nienawiści wymierzoną przeciw innym.

Hejtu doświadczali lekarze, którzy wzywali do szczepień przeciw COVID-19. Zarzucano im brak wiedzy, hipokryzję i współpracę z koncernami farmaceutycznymi. Prof. Krzysztofa Simona nazywano „drugim doktorem Mengele”. Polskie Stowarzyszenie Niezależnych Lekarzy i Naukowców, które powstało w czerwcu 2021 roku, stworzyło „Czarną listę donosicieli i prześladowców niezależnych lekarzy”. Pojawiły się na niej 52 nazwiska osób, które „próbują uciszyć” sprzeciwiających się szczepieniom³⁸⁶. Nazwano ich covidiańskimi mendami, sprzedajnymi szubrawcami, bandytami, konfidentami, ludobójcami i gadzinami. Nawoływano do oznaczenia ich domów, postawienia pod pręgierzem oraz wręczenia „wilczego biletu” wstępu do społeczeństwa. Antyszczepionkowcy atakowali osoby, które podejmowały decyzję o zaszczepieniu się przeciw COVID-19 oraz niszczyli punkty, w których dokonywano szczepień³⁸⁷.

Już w 2019 roku WHO uznała ruchy antyszczepionkowe za zagrożenie dla publicznego zdrowia³⁸⁸. Ich przedstawiciele korzystali z Internetu, co pozwalało na „wzmacnianie ich przekazu i docieranie do publiki niemal na zasadzie profilowania –

³⁸⁵ Por. I. Dąbrowska, *Internetowy hejt wobec chorych oraz pracowników służby zdrowia w czasach pandemii SARS CoV-2 w Polsce*, dz. cyt., s. 96–97. Artykuły ukazały się 11 marca 2020 roku: 1) „Dziennik Wschodni”, *Koronawirus w Lubelskiem. Nowe informacje o stanie zdrowia pacjenta z gminy Niedrzwica Duża*, 2) „Kurier Lubelski”, *Koronawirus w Niedrzwicy. Syn dzwoni do matki: „Nie wychodź z domu”*, 3) „Gazeta Wyborcza”, *Dotarliśmy do syna pacjenta zakażonego koronawirusem. „Polskie służby są kompletnie nieprzygotowane”*.

³⁸⁶ Por. M. Solecka, *Hejt za przekonywanie do szczepień przeciwko COVID-19*, <https://www.mp.pl/szczepienia/specjalne/255902,hejt-za-przekonywanie-do-szczepien-przeciwko-covid-19> (dostęp: 01.02.2023).

³⁸⁷ W Grodzisku Mazowieckim (w maju 2021) takiego aktu dokonała grupa antyszczepionkowców licząca 16 osób. W Zamościu w sierpniu 2021 dokonano podpalenia mobilnego punktu szczepień i stacji Sanepidu.

³⁸⁸ Por. World Health Organization, *Ten Threats to Global Health in 2019*, <https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019> (dostęp: 01.02.2023).

wybijane są grupy społeczne, które z różnych powodów mogą się czuć skonfundowane oraz niepewne co do szczepionek – odnosi się to zwłaszcza do ludzi, którzy są rodzicami”³⁸⁹. W 2020 roku uformował się ruch antycovidowy, najwcześniej w Stanach Zjednoczonych i Niemczech. Jego przedstawiciele organizowali demonstracje, w czasie których wzywali do zniesienia restrykcji pandemicznych oraz do bojkotu rozporządzeń rządowych. Za pośrednictwem mediów społecznościowych prezentowali spiskowe teorie dotyczące szczepień. Udowadniali na ich podstawie, że są one elementem planu depopulacji ludzkości, który został wymyślony przez międzynarodowe koncerny i rządy. W 2020 roku przeprowadzono badanie ogółouropejskie GLOBSEC. Ustalono dzięki niemu, że w Polsce 17% respondentów podaje w wątpliwość istnienie pandemii, 31% odczuwa strach przed szczepionkami, 32% uważa pandemię za kłamstwo mające na celu manipulowanie społeczeństwem, 32% uznaje ją za fałszywą informację stworzoną przez nieznane siły rządzące światem, a 20% wierzy, że w szczepionce znajdują się nanoczipy, które służą do inwigilacji. 18% ankietowanych odrzuciło istnienie wirusa i przyjęło, że fizyczne objawy choroby były spowodowane przez teleinformatyczne sieci bezprzewodowe piątej generacji (5G)³⁹⁰. Przyczyną chaosu informacyjnego był też fakt, że naukowcy często nie odnosili się do wyników badań, które publikowano w uznanych czasopiśmie. Korzystali z tzw. „zasady autorytetu”, czyli uznawali, że wypowiedzenie danego twierdzenia z pozycji eksperta wystarcza do uzasadnienia jego prawdziwości. Doprowadziło to do utraty zaufania względem osób, które zarządzały kryzysem, oraz do dezinformacji i dyskusji społecznej, a ostatecznie do prób bojkotowania reżimu sanitarnego³⁹¹.

Skutkiem moralnym pandemii było stosowanie mowy nienawiści wobec policjantów i innych funkcjonariuszy publicznych, którzy kontrolowali, czy dana osoba przebywa na kwarantannie i przestrzega jej zasad. Koordynowali również działania

³⁸⁹ K. Konopka, *Pandemia dezinformacji – prawno-psychologiczny punkt widzenia wobec internetowych ruchów antyszczepionkowych i altmedowych*, w: *Dezinformacja – Inspiracja – Społeczeństwo. Social CyberSecurity*, red. D. Boćkowski, E. Dąbrowska-Propokowska, P. Goryń, K. Goryń, Białystok 2022, s. 128.

³⁹⁰ Por. I. Olszak, *Ruch antycovidowy – cyberanarchizm informacji. Wprowadzenie do problematyki*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica” 12 (2020), vol. 2: *Psychospołeczne konsekwencje pandemii COVID-19*, red. P. Długosz, L. Kolisnyk, s. 73–74; D. Hajdu, K. Klingova, D. Milo, M. Saviris, *Central Europe, Eastern Europe and Western Balkans at the Times of Pandemic*, <https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2020/12/GLOBSEC-TRENDS20.pdf>, (dostęp 8.11.2023).

³⁹¹ Por. L. Świeca, *Makiawelizm medyczny – medialna dezinformacja w sprawie maseczek chroniących przed koronawirusem w Polsce*, w: *Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa. Media i komunikacja społeczna*, red. K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, Kraków-Wrocław 2020, s. 64.

prewencyjne podczas protestów i demonstracji, takich jak „Strajk Kobiet”, „Strajk przedsiębiorców”, „Marsz Niepodległości”. Zostały przeprowadzone badania, które miały na celu sprawdzenie, czy policjanci byli ofiarami hejtu, oraz dokonanie identyfikacji poziomu ich zaangażowania w organizację³⁹². Przystąpiło do nich 128 respondentów. Mowy nienawiści dotyczyły trzy pytania. Na pierwsze z nich: „Czy w trakcie trwającego stanu epidemii (od marca 2020 r. do chwili obecnej) doświadczyłeś zjawiska hejtu, w związku z podejmowanymi przez siebie lub przez innych policjantów czynnościami służbowymi?”, twierdząco odpowiedziało 120 osób (93,8%), a negatywnie – osiem (6,3%). Drugie pytanie brzmiało: „Czy we wcześniejszych latach służby (przed pandemią) doświadczyłeś hejtu, w związku z podejmowanymi przez siebie lub przez innych policjantów czynnościami służbowymi?”. Odpowiedź „tak” wskazało 85 osób (66,4%), natomiast „nie” – 43 osoby (33,6%). W podsumowaniu podkreślono: „Przeprowadzone badania wskazały, że w trakcie trwania pandemii COVID-19 nastąpił wzrost hejtu wobec funkcjonariuszy o 26% w stosunku do czasów sprzed pandemii”³⁹³. Do omawianego zjawiska nawiązywało też pytanie: „Czy uważasz, że hejt wobec Ciebie, policjantów lub całej formacji – Policji, wpłynął w jakikolwiek sposób na Twoje wybory w powyższych pytaniach?”. Aż 89 respondentów zdecydowało, że „nie” (69,5%), natomiast 20 spośród nich wybrało odpowiedź: „Tak – częściej zaznaczałem zdecydowanie się nie zgadzam” (15,6%). 19 funkcjonariuszy zaznaczyło: „Tak – częściej zaznaczałem zdecydowanie się zgadzam” (14,9%). Hejt, którego doświadczali policjanci, nie przełożył się na ich zaangażowanie w organizację.

Pozytywnym skutkiem moralnym pandemii było wzmocnienie solidarności międzyludzkiej. Sytuacja graniczna pokazała, że prawdziwa troska o życie i zdrowie człowieka jest możliwa tylko dzięki umiejętności złożenia daru z siebie. Bez tej zdolności pomoc byłaby jedynie formą bezobjawowej relacji i technicznej fachowości³⁹⁴.

³⁹² Do ich przeprowadzenia została wykorzystana Skala Przywiązania do Organizacji. Jest to polska wersja kwestionariusza stworzonego przez J. Meyera i N. Allen – *Affective, Continuance and Normative Commitment Scales*. Do każdego typu zaangażowania (afektywnego, trwania i normatywnego) podano sześć stwierdzeń, które respondenci musieli ocenić w skali od 0 (zdecydowanie się nie zgadzam) do 6 (zdecydowanie się zgadzam). Por. N. Andraszak, *Hejt wobec funkcjonariuszy Policji w dobie pandemii COVID-19. Jego wpływ na poziom zaangażowania w organizację policjantów*, „Policja” 2 (2021), s. 23.

³⁹³ N. Andraszak, *Hejt wobec funkcjonariuszy Policji w dobie pandemii COVID-19. Jego wpływ na poziom zaangażowania w organizację policjantów*, dz. cyt., s. 26.

³⁹⁴ Por. J. Gocko, *Moralno-społeczne aspekty troski o zdrowie w kontekście epidemii COVID-19*, „Roczniki Teologiczne”, t. 67, z. 3 (2020), s. 127.

Podsumowanie

Czas pandemii doprowadził do osłabienia związku wiernych z wspólnotą parafialną oraz ich zaangażowania w masowe praktyki religijne. Powstało zjawisko „e-churchingu”, co było związane z wprowadzeniem transmisji Mszy świętej i nabożeństw dla osób przebywających w kwarantannie, izolacji i korzystających z udzielonej dyspensy. Została przypomniana forma przyjmowania Komunii świętej na rękę, która była otwarcie potępiana przez niektórych świeckich i duchownych. W sferze moralnej nasiliło się zjawisko stygmatyzacji i dyskryminacji. Mowy nienawiści doświadczali przede wszystkim lekarze i inni pracownicy służby zdrowia, policjanci, osoby chorujące na COVID-19 oraz chcące się zaszczepić. Skutkiem pandemii było powstanie ruchu antycovidowego i nasilenie aktywności ruchów antyszczepionkowych. W mediach można było zaobserwować dezinformację, która polegała na podawaniu niesprawdzonych wiadomości i posługiwaniu się teoriami spiskowymi.

3.3. Problemy społeczno-gospodarcze

Pandemia stała się źródłem wielu problemów, z którymi musiało się zmagać społeczeństwo. Były one związane z obowiązkową kwarantanną lub izolacją. Edukacja dzieci i młodzieży oraz praca zawodowa były realizowane w domach. Kryzysu doświadczał sektor gospodarczy, przede wszystkim dlatego, że działanie większości firm było niemożliwe bądź poważnie utrudnione w trybie stacjonarnym.

Pojęcie kwarantanny po raz pierwszy pojawiło się w Rozporządzeniu Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 roku. Miały ją obowiązkowo odbywać osoby, które przekroczyły granicę państwa. Trwała 14 dni³⁹⁵. Pod patronatem rządu uruchomiono program „LOT do domu”. W ciągu dziesięciu dni trwania akcji zorganizowano 252 rejsy, dzięki czemu umożliwiono powrót 34 267 obywatelom polskim. Wszyscy zobowiązani zostali do odbycia kwarantanny. Złamanie tego obowiązku karano grzywną w wysokości od 5 do 30 tysięcy złotych. Udostępniono do pobrania specjalną aplikację, która pomagała w jej zachowaniu oraz stwarzała możliwość zgłaszania się do ośrodków pomocy społecznej, które dostarczały artykuły spożywcze lub leki. W kolejnych rozporządzeniach Ministerstwo Zdrowia nakazało ograniczenie przemieszczania się. Wyjątkiem było: podejmowanie zadań służbowych lub czynności zawodowych; prowadzenie prac w gospodarstwie rolnym i działalności rolniczej; zakup towarów; zaspokojenie potrzeb, które wiązały się ze sprawami bieżącymi, w tym uzyskanie opieki psychologicznej lub zdrowotnej; wykonywanie bez wynagrodzenia i dobrowolnie świadczeń, które miały na celu przeciwdziałanie skutkom pandemii; uczestniczenie w kulcie religijnym lub sprawowanie go³⁹⁶. Na początku pandemii obowiązywał zakaz spacerów po lesie i rekreacyjnych biegów po wytyczonych do tego ścieżkach. Zniesiono go 20 kwietnia 2020 roku.

Społecznym problemem czasu pandemii była kwestia zorganizowania nauki w szkołach. Ze względu na obowiązujące restrykcje sanitarno-epidemiologiczne lekcje w różnych okresach nie mogły się odbywać w placówkach oświatowych. Konieczne było

³⁹⁵ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 14 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz.U. poz. 433, § 2, ust. 2, pkt 2.

³⁹⁶ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 566, § 5.

wprowadzenie nauki zdalnej przy użyciu różnych narzędzi, które umożliwiały spotkanie nauczyciela z uczniami oraz realizację obowiązku kształcenia.

W Polsce decyzję o zamknięciu szkół, przedszkoli i uczelni wyższych podjęto po raz pierwszy 11 marca 2020 roku. Weszła ona w życie 16 marca, a następnie przedłużono ją do 24 maja 2020 roku. Dotyczyło to ok. 1393 tysięcy dzieci w wieku przedszkolnym oraz 4,9 miliona dzieci, młodzieży i dorosłych kształcących się w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych. Stanowiło to ok. 12,8% ludności całego kraju. Dodatkowo rozporządzenie objęło ok. 512,4 tysiąca nauczycieli we wszystkich typach placówek przedszkolnych i szkół. Zamknięcie wyższych uczelni dotknęło ok. 93,138 tysięcy wykładowców akademickich oraz ok. 1230,3 tysięcy studentów³⁹⁷.

1 września 2020 roku uczniowie powrócili do nauki w trybie stacjonarnym, jednak ze względu na wzrastającą liczbę zakażeń Minister Edukacji i Nauki zdecydował, że od 24 października do 8 listopada 2020 roku należy ograniczyć „funkcjonowanie publicznych i niepublicznych 1) szkół podstawowych dla dzieci i młodzieży w zakresie dotyczącym klas IV–VIII oraz szkół podstawowych dla dorosłych; 2) szkół ponadpodstawowych; 3) placówek kształcenia ustawicznego i centrów kształcenia zawodowego”³⁹⁸. Edukację zdalną rozpoczęło w ten sposób ok. 3,8 miliona osób. Lekcja mogła trwać od 30 do 60 minut, a nauczycielom nadano prawo do modyfikowania tygodniowego rozkładu zajęć.

W czasie pandemii Minister Edukacji i Nauki wprowadził ponad 30 rozporządzeń „w sprawie szczególnych rozwiązań w zakresie systemu informacji oświatowej w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19”³⁹⁹, a także rozporządzeń zmieniających. Wydał również kilka rozporządzeń „w sprawie czasowego

³⁹⁷ Por. J. Madalińska-Michalak, *Nauczanie zdalne i edukacja nauczyciela – wyzwania*, w: *Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19*, red. N.G. Pikula, K. Jagielska, J.M. Łukasik, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 13, Scriptum, Kraków 2020, s. 14; GUS, *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2019/2019*, Warszawa-Gdańsk 2019, s. 28–31, 64; GUS, *Szkolnictwo wyższe w roku akademickim 2018/2019*, Warszawa 2019, s. 1–2.

³⁹⁸ *Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 23 października 2020 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie tymczasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19*, Dz.U. poz. 1870, § 1.

³⁹⁹ *Przepisy oświatowe i ogólne dot. koronawirusa*, <https://oswiata.tychy.pl/akty-prawne/przepisy-oswiatowe-i-ogolne-dot.-koronawirusa.html> (dostęp: 21.11.2023).

ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19⁴⁰⁰. Były w nich podane dokładne zakresy dni, w jakich funkcjonowała edukacja zdalna, oraz wymieniono placówki oświatowe lub klasy, których ona dotyczyła. Opisany został również sposób organizacji zajęć oraz obowiązki dyrektorów, nauczycieli i uczniów.

Zajęcia były realizowane przez nauczycieli w różnych formach. Niektórzy prowadzili lekcje online przy użyciu platform internetowych, np. Microsoft Teams, Skype, Google Meet, Zoom i wiele innych. Pozwalały one nauczycielom widzieć uczniów na ekranie oraz słuchać ich wypowiedzi. Inni pedagodzy wysyłali zadania, które należało opracować w czasie rzeczywistym lub po zakończeniu zajęć. Uczniowie zwracali uwagę na to, że często lekcje w takich formach nie były skuteczne. Wielu spośród nich dbało tylko o to, by została odnotowana ich obecność, a później zajmowali się innymi rzeczami, które nie były związane z danym przedmiotem. Trudnością było wykonywanie zadań bez kontaktu z nauczycielem. Ta forma została oceniona przez uczniów najbardziej krytycznie, gdyż zmuszała do niesienia ciężaru edukacji samodzielnie. Było to szczególnym wyzwaniem dla tych, którzy nie byli przyzwyczajeni do pracy bez osoby motywującej do jej podejmowania. Często stosowaną formą nauczania w ramach edukacji zdalnej było wysyłanie prezentacji multimedialnych, którą następnie omawiano lub na podstawie której wykonywano quizy i testy. Taka forma przekazu była bardziej pomocna dla uczniów, ponieważ łatwiej było im wydobyć istotne treści i przyswajać je⁴⁰¹.

W czasie obowiązywania edukacji zdalnej pojawiały się postulaty, by zwolnić z niej osoby, które nie posiadały w domu odpowiedniego sprzętu. Rodzice sygnalizowali, że dzieci są przeciążone wysyłanymi przez nauczycieli zadaniami. Często nie były one w stanie poradzić sobie bez ich pomocy. Zwracano uwagę, że wprowadzone spontanicznie, ze względu na sytuację epidemiczną, nauczanie online jest okazją do zmiany dotychczasowego podejścia do edukacji. Wskazywano, że wirtualne spotkania uczniów mogą ich zachęcić do tworzenia własnych projektów w ramach podstawy programowej⁴⁰².

⁴⁰⁰ *Przepisy oświatowe i ogólne dot. koronawirusa*, <https://oswiata.tychy.pl/akty-prawne/przepisy-oswiatowe-i-ogolne-dot.-koronawirusa.html> (dostęp: 21.11.2023).

⁴⁰¹ Por. P. Długosz, *Blaski i cienie zdalnej edukacji wśród uczniów z obszarów wiejskich*, w: *Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19*, dz. cyt., s. 77–79.

⁴⁰² Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 197.

Sytuacja epidemiczna oddziaływała nie tylko na dzieci i młodzież, ale również na całe rodziny. Można było zaobserwować zmiany, które zaszły na poziomie relacji międzyosobowych, kulturowych zachowań, edukacji, pracy zawodowej, troski o starsze osoby oraz zewnętrznych czynności życia codziennego. Przebywanie wszystkich członków rodziny w jednej przestrzeni przyczyniało się do pogłębienia bliskości i zaufania, ale też prowadziło do nasilenia konfliktów. Było to spowodowane m.in. zmęczeniem, frustracją i stresem, spotęgowanymi przez pandemię oraz zwiększoną liczbę obowiązków.

Dzięki zachowaniom kulturowym ludzie mogą nawiązywać kontakt werbalny, współpracować ze sobą, porozumiewać się, tworzyć stosunki społeczne oraz umacniać więzi międzyosobowe. W okresie pandemii konieczne było zrezygnowanie z tradycyjnych powitań, które wyrażano przez podanie dłoni. Zastąpiono je innymi formami, np. skłonem lub dotykaniem się łokciami.

Podejmując pracę zawodową, człowiek zaspokaja swoje podstawowe potrzeby. Podczas trwania pandemii nastąpiła przede wszystkim zmiana miejsca, w którym była ona wykonywana. Czynności zawodowe realizowano zdalnie z domu rodzinnego. Trudne, a nawet niemożliwe było sprostanie temu zadaniu w przypadku, gdy rodzina liczyła wielu członków, wśród których przeważały małe dzieci. Często konieczne było łączenie przez rodziców pracy zawodowej z pomocą udzielaną dzieciom w ramach procesu edukacyjnego. Część społeczeństwa przeżywała lęk, który był związany z dalszymi losami ich pracy.

Do sfery wirtualnej przeniósł się kontakt wnuków z dziadkami. Rodzina funkcjonująca w nowej, pandemicznej rzeczywistości musiała przystosować się do troski o seniorów. Poza zrobieniem zakupów, często konieczne było zapewnienie dodatkowej opieki, informowanie o zagrożeniu i sposobach przeciwstawiania się mu, konkretne uświadamianie, jak należy stosować się do nowych zasad egzystencji.

Zagadnienie czynności życia implikowanych przez zewnętrzne czynniki znajdowało odzwierciedlenie w decyzjach o wychodzeniu z domu tylko po to, by zrobić zakupy lub podjąć pracę, której nie dało się wykonać zdalnie; w ograniczeniach w zakresie rekreacji oraz dostępu do różnych instytucji; w trudnościach związanych

z przemieszczaniem się środkami transportu; w obowiązku zakładania maseczek i korzystania z innych środków ochrony osobistej⁴⁰³.

Z badań przeprowadzonych online już na początku pandemii wynika, że 86% respondentów zaprzestało kontaktu z niektórymi kategoriami osób (67% z dalszymi znajomymi, 60% z sąsiadami, 52% z pracownikami obsługi klienta oraz sprzedawcami, 52% z członkami dalszej rodziny, 51% z bliższymi znajomymi, 51% z listonoszami i kurierami). Respondenci wyrazili swoje zaniepokojenie dotyczące: czasu trwania pandemii – 60%, zmęczenia spowodowanego kryzysem – 47,4%, środków finansowych potrzebnych do życia – 47%, braku możliwości wykonywania swoich obowiązków w normalnym trybie – 43%, poczucia utraty czasu i bezczynności – 28%⁴⁰⁴.

Pandemia doprowadziła do globalnego kryzysu gospodarczego. Problemy gospodarcze były związane z tym, że w kolejnych rozporządzeniach stopniowo wprowadzano ograniczenia funkcjonowania zakładów pracy i instytucji, np. zakładów kosmetycznych i fryzjerskich. Zakazywano organizowania zgromadzeń masowych, np. przedstawień w teatrze, seansów w kinach, meczów. Nakazano zamknięcie hoteli, restauracji i pensjonatów. Dla skutecznego prowadzenia działań przeciwko rozprzestrzenianiu się epidemii wprowadzono obowiązek udostępniania lokali i nieruchomości, a także dostarczenia środków transportu⁴⁰⁵.

Jak wynika z badań, ograniczenia związane z pandemią oddziaływały na polską gospodarkę wielokanałowo. „Popyt w gospodarce był ograniczony przez rekomendacje pozostawania w domach, redukcje wynagrodzeń i zatrudnienia oraz ograniczenia za granicą. Podaż z kolei była obniżona przez konieczność czasowego zawieszenia działalności niektórych firm, mniejszą dostępność dostaw z zagranicy oraz zwiększoną nieobecność pracowników”⁴⁰⁶. Spadek ekonomicznej aktywności określono jako głęboki. Był to jednak stan przejściowy. Gospodarka była zamrożona w największym stopniu w kwietniu 2020 roku. Wzrastała wtedy liczba bezrobotnych i poziom bezrobocia, odnotowywano spadek zatrudnienia, przejściowe ograniczanie wysokości wynagrodzeń

⁴⁰³ J. Młyński, *Rodzina w sytuacji pandemii koronawirusa COVID-19 jako wyzwanie dla polityki lokalnej*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, dz. cyt., s. 75–78.

⁴⁰⁴ Por. *Koronawirus. Życie codzienne w czasie pandemii*, <https://uniwersyteckie.pl/nauka/koronawirus-zycie-codzienne-w-czasie-pandemii> (dostęp: 22.11.2023).

⁴⁰⁵ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 188–189.

⁴⁰⁶ Departament Analiz Ekonomicznych, *Sytuacja społeczno-gospodarcza Polski w dobie pandemii*, 12 VIII 2020, https://odpowiedzialnybiznes.pl/wp-content/uploads/2020/12/FOB_Santander_Sytuacja_spoleczno-gospodarcza_Polski_w_dobie_pandemii.pdf (dostęp: 23.11.2023).

oraz zawodowej aktywności⁴⁰⁷. Od maja wskaźniki koniunktury zaczynały się stopniowo poprawiać. Skutki pandemii były najbardziej odczuwalne dla sektorów: zakwaterowania i gastronomii, rekreacji i rozrywki, kultury, turystyki, edukacji, transportu, produkcji towarów inwestycyjnych, eksportowych i konsumpcyjnych, a także detalicznego handlu dobrami trwałego użytku. Sektory, które zajmowały się produkcją i sprzedażą dóbr użytku codziennego, nie przeżywały załamania, natomiast te, które produkowały artykuły higieniczne, oferowały sprzedaż internetową i usługi kurierskie – z pandemii skorzystały. Różne były reakcje firm. Niektóre dokonywały cięć planów inwestycyjnych, a inne zwalniały pracowników, tymczasowo redukowały wymiar pracy lub ograniczały wynagrodzenia⁴⁰⁸.

Próby ratowania spowolnionej lub unieruchomionej przez epidemię gospodarki podjął rząd polski. Od końca marca 2020 roku zaczęto wprowadzać pakiet ratunkowy, na który składały się Tarcze Antykryzysowe. Zawarto w nich m.in. zwolnienie ze składek ZUS, obniżenie wymiaru czasu pracy oraz dofinansowanie wynagrodzeń i składek na ubezpieczenia społeczne. Dodatkowym pakietem, który stanowił uzupełnienie dla Tarczy Antykryzysowej, były tzw. Tarcze Finansowe Polskiego Funduszu Rozwoju (PFR). Adresatami pomocy były mikro-, małe, średnie i duże firmy. Otrzymywały ją w formie pożyczek zwrotnych lub, w niektórych przypadkach, subwencji bezzwrotnych⁴⁰⁹. PFR wyliczył, że dzięki tarczom finansowym uchroniono ok. 3 milionów miejsc pracy⁴¹⁰, natomiast rząd oszacował, że mogło ich być nawet 6 milionów⁴¹¹.

Narodowy Bank Polski dokonał obniżki referencyjnej stopy procentowej do 0,5%, przez co osiągnęła ona rekordowo niski poziom. Doprowadziło to do tego, że zmniejszyły się obciążenia płatnościami odsetkowymi, dzięki czemu gospodarstwa domowe mogły zyskać kwartalnie ok. 1 miliarda zł netto. NBP zobowiązał się też „do skupu nieograniczonej liczby obligacji emitowanych przez rządowy Polski Fundusz

⁴⁰⁷ Por. J.M. Nazarczuk, M. Cicha-Nazarczuk, K. Szczepańska, *Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19*, Instytut Badań Gospodarczych, Olsztyn 2022, s. 105.

⁴⁰⁸ Por. Departament Analiz Ekonomicznych, *Sytuacja społeczno-gospodarcza Polski w dobie pandemii*, dz. cyt.

⁴⁰⁹ Por. K. Dębkowska, U. Kłosiewicz-Górecka, A. Szymańska, P. Ważniewski, K. Zybertowicz, *Tarcza Antykryzysowa. Koło ratunkowe dla firm i gospodarki?*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2021, s. 6, 12.

⁴¹⁰ Por. *Tarcza finansowa PFR. Podsumowanie programu. Skuteczna ochrona bezpieczeństwa ekonomicznego pracowników i przedsiębiorstw podczas pandemii*, Polski Fundusz Rozwoju, Warszawa 2022.

⁴¹¹ Por. G. Uścińska, *Rozwiązania ukierunkowane na przeciwdziałanie skutkom pandemii COVID-19 w zakresie bezpieczeństwa socjalnego obywateli w wybranych programach rządowych*, „Zabezpieczenie Społeczne. Teoria, Prawo, Praktyka”, nr 13 (2021), s. 15.

Rozwoju”⁴¹². Działania te były kolejnym wsparciem finansowym dla przedsiębiorstw wartym ok. 3% PKB, ale doprowadziły również do dynamicznego wzrostu cen. Innymi projektami osłonowymi były m.in. Polski Bon Turystyczny, dodatek solidarnościowy, dodatkowy zasiłek opiekuńczy, dzięki czemu utrzymano znaczną część miejsc pracy. W okresie niestabilności nastąpiła poprawa sytuacji finansowej przedsiębiorstw. Z czasem odstąpiono od horyzontalnej formy pomocy, do której miały prawo wszystkie podmioty zmagające się z kryzysem finansowym. Wsparciem objęto podmioty z branż, których działalność najczęściej była ograniczana przez obostrzenia⁴¹³.

Inne kraje europejskie wdrażały podobne działania ratunkowe, np. w Czechach pakiet ratunkowy wyniósł ok. 3% PKB, w Rumunii – 4% PKB, na Węgrzech – 20% PKB. Na Ukrainie został wprowadzony stan nadzwyczajny na terytorium całego kraju. We Włoszech, w dekreście z dnia 23 marca 2020 roku, ustalono karę do 5 lat pozbawienia wolności za złamanie kwarantanny przez osobę, która była zakażona wirusem SARS-CoV-2. Wprowadzanie programów antykryzysowych i wyhamowanie działalności gospodarczej znalazło swoje odzwierciedlenie w ograniczeniu wskaźnika inflacji w UE. W styczniu 2020 roku wynosił on 1,7%, a w maju tego samego roku już 0,5%. Swoje minimum (tj. 0%), osiągnął w sierpniu 2020 roku. Od września do grudnia 2020 roku utrzymywał się na poziomie 0,2%⁴¹⁴.

Od II do IV kwartału 2020 roku w Polsce obserwowano spadek dynamiki PKB (największy odnotowano w kwartale II – o 8,4%). Było to związane z ograniczaniem aktywności gospodarczej oraz silnie malejącym popytem konsumpcyjnym. Wprowadzenie działań osłonowych oraz wzrost świadomości odnośnie do pandemicznego zagrożenia sprawił, że z czasem spadek ten był coraz łagodniejszy. W II kwartale 2021 roku nastąpił znaczny wzrost PKB, który wyniósł 11,2%. Przyczyniły się do tego przede wszystkim prywatna konsumpcja, podwyższenie ilości zapasów oraz znoszenie restrykcji, które stały się możliwe dzięki poprawie sytuacji epidemiologicznej. Podmioty gospodarcze przystosowały się do funkcjonowania w okresie kryzysu. W II połowie 2021 roku wskaźnik PKB w dalszym ciągu dynamicznie wzrastał dzięki utrzymywaniu się wysokiego popytu konsumpcyjnego. Poprawiła się sytuacja na rynku

⁴¹² A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 192.

⁴¹³ Por. J.M. Nazarczuk, M. Cicha-Nazarczuk, K. Szczepańska, *Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19*, dz. cyt., s. 106–107.

⁴¹⁴ Por. J.M. Nazarczuk, M. Cicha-Nazarczuk, K. Szczepańska, *Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19*, dz. cyt., s. 47.

pracy, gdyż ograniczono bezrobocie i coraz bardziej podnoszono wysokość wynagrodzeń⁴¹⁵.

Pozytywnymi skutkami pandemii był spadek produkcji i zużycia energii elektrycznej, zwłaszcza z nieodnawialnych źródeł. To doprowadziło do obniżenia emisji dwutlenku węgla. Zmniejszyła się też zachorowalność na zakaźne choroby i poziom ruchu samochodowego, przez co odnotowano mniejszą liczbę komunikacyjnych wypadków⁴¹⁶. Pandemia przyspieszyła postęp techniczny. Pracownicy w większym stopniu zaczęli dostrzegać potrzebę nabywania kompetencji cyfrowych i technicznych.

Podsumowanie

Ze względu na obowiązek odbywania kwarantanny oraz izolacji domowej w okresie trwania pandemii COVID-19 zmieniła się forma organizacji pracy zawodowej i prowadzenia nauki w szkole. Konieczne było odejście od formy stacjonarnej i przejście do zdalnej. Utrudniony lub niemożliwy był bezpośredni kontakt z innymi osobami. Rodziny mogły spędzać ze sobą więcej czasu i nawiązać bliższe relacje. Czasem prowadziło to do napięć, konfliktów, a nawet przemocy. Zostało zakłócone prawidłowe funkcjonowanie gospodarki. „Skala zmian w kontekście koniunktury gospodarczej była ogromna, natomiast zakres oddziaływania pandemii w zależności od branż gospodarki zróżnicowany”⁴¹⁷. Zwiększyło się zadłużenie krajów oraz dynamicznie wzrastała inflacja. Kluczowa była pomoc udzielana w różnych formach przez rządy państw. Negatywne skutki pandemii w większości były krótkotrwałe, dzięki czemu po jej ustaniu nie stanowiły bariery dla dalszego rozwoju gospodarczego.

⁴¹⁵ Por. J.M. Nazarczuk, M. Cicha-Nazarczuk, K. Szczepańska, *Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19*, dz. cyt., s. 54–55.

⁴¹⁶ Por. Departament Analiz Ekonomicznych, *Sytuacja społeczno-gospodarcza Polski w dobie pandemii*, dz. cyt.

⁴¹⁷ J.M. Nazarczuk, M. Cicha-Nazarczuk, K. Szczepańska, *Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19*, dz. cyt., s. 107.

3.4. Restrykcje sanitarno-epidemiologiczne

W niniejszym paragrafie zostaną dokonane analizy najważniejszych rozporządzeń sanitarno-epidemiologicznych wydawanych przez Ministra Zdrowia i Radę Ministrów. Odwołam się jedynie do punktów, które dotyczyły kościołów oraz sprawowania kultu religijnego.

Pierwsze rozporządzenie Ministra Zdrowia było związane z ogłoszeniem na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego. Zostało ono opublikowane w Dzienniku Ustaw dnia 13 marca 2020 roku. Ustanowiono wtedy czasowe ograniczenie dotyczące m.in. kultu religijnego w miejscach publicznych. Podczas jego sprawowania w danym obiekcie lub na danym terenie nie mogło się znajdować więcej niż 50 osób, łącznie z osobami prowadzącymi celebrację, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz pomieszczenia⁴¹⁸.

Powyższe rozporządzenie zmieniano trzy razy: 14, 16 i 18 marca, jednak nie było w nich odniesienia do kultu. 20 marca stan zagrożenia epidemicznego został odwołany. Tego dnia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej Minister Zdrowia ogłosił stan epidemii. Utrzymane zostało ograniczenie z wcześniejszego rozporządzenia – w sprawowaniu kultu religijnego mogło uczestniczyć tylko 50 osób⁴¹⁹. W rozporządzeniu zmieniającym z dnia 24 marca na obszarze Polski zakazano przemieszczania się w okresie od 25 marca do 11 kwietnia 2020 roku. Jednym z wyjątków było sprawowanie kultu religijnego lub uczestniczenie w nim, włączając w to obrzędy i czynności religijne⁴²⁰. W przypadku przemieszczania się pieszo należało zachować dystans 1,5 metra od siebie, natomiast w środkach publicznego transportu zbiorowego mogło być „w tym samym czasie, nie więcej osób niż wynosi połowa miejsc siedzących”⁴²¹. Dokonano też zmiany § 7 ust. 1, pkt 3. W czasie sprawowania obrzędów religijnych od 20 do 24 marca 2020 roku oraz od 12 kwietnia do odwołania w obiekcie (wewnątrz i na zewnątrz) lub na danym terenie mogło znajdować się 50 osób. W przypadku pogrzebu należało wliczyć do tej liczby ludzi zatrudnianych przez zakład pogrzebowy. W dniach od 25 marca do 11 kwietnia 2020 roku

⁴¹⁸ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz.U. poz. 433, § 5 ust. 1 pkt 4, § 6 ust. 1 pkt 3.

⁴¹⁹ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 491, § 7 ust. 1, pkt 3.

⁴²⁰ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 522, § 1 pkt 2.

⁴²¹ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 522, § 1 pkt 2.

dopuszczono obecność jedynie pięciu osób, oprócz przedstawicieli zakładu pogrzebowego lub sprawujących kult⁴²². W tych dniach wprowadzono zakaz zgromadzeń „w rozumieniu art. 3 ustawy z dnia 24 lipca 2015 r. – Prawo o zgromadzeniach”⁴²³, m.in. w ramach związków wyznaniowych i kościołów.

Kolejne rozporządzenia zmieniające, które dotyczyły stanu epidemii, wydano 25 i 31 marca. W drugim z dokumentów uchylone zostały rozdziały 2–6⁴²⁴, a więc także ten, który dotyczył kościołów (rozdział 4).

Rada Ministrów dnia 31 marca 2020 roku ogłosiła rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii. Zarządzenia dotyczące liczby osób w czasie sprawowania kultu religijnego były podobne do tych zawartych w rozporządzeniu Ministra Zdrowia. Zmienił się tylko przedział dni, w którym miały one obowiązywać: 50 osób mogło się gromadzić od 12 kwietnia do odwołania, natomiast pięciu uczestników, oprócz odpowiedzialnych za sprawowanie kultu lub za pochówki – zatrudnionych przez dom lub zakład pogrzebowy, mogło przebywać w danym obiekcie lub na danym terenie od 1 do 11 kwietnia 2020 roku⁴²⁵. Zapis ten był bardzo ważny ze względu na datę Wielkanocy w 2020 roku. Uroczystość Zmartwychwstania Pańskiego obchodzono wtedy 12 kwietnia. Limit osób, które mogły się modlić w świątyni, został zwiększony od tego dnia.

Powyższe rozporządzenie były zmieniane aktami z 1 i 7 kwietnia. Zmiany nie dotyczyły jednak kościołów i związków wyznaniowych.

Kolejne rozporządzenie ustanawiające ograniczenia, nakazy i zakazy wprowadzono 10 kwietnia. Ustanowiono czasowe ograniczenia obowiązujące do 19 kwietnia, które dotyczyły m.in. publicznego sprawowania kultu religijnego⁴²⁶. Łącznie na zewnątrz pomieszczeń i wewnątrz nich mogło się znajdować do pięciu uczestników, oprócz tych osób, które sprawowały kult lub dokonywały pochówku i były zatrudnione przez zakład pogrzebowy⁴²⁷. Zapis o 50 osobach mogących uczestniczyć

⁴²² Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 522, § 1 pkt 4.

⁴²³ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 522, § 1 pkt 6.

⁴²⁴ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 31 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 565, § 1.

⁴²⁵ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 566, § 9 ust. 1 pkt 3.

⁴²⁶ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 658, § 8 ust. 1 pkt 3.

⁴²⁷ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 658, § 9 ust. 1 pkt 3.

w sprawowaniu kultu miał obowiązywać od 20 kwietnia 2020 roku do odwołania⁴²⁸. Zgodnie z tymi postanowieniami zarówno w Wielkanoc, jak i Niedzielę Miłosierdzia Bożego, w Mszach świętych i nabożeństwach mogło wziąć udział w danym czasie i miejscu tylko pięć osób.

Powyższy dokument zmieniano aktami z 15 i 16 kwietnia. Nie było w nich zapisów dotyczących kościołów i sposobu sprawowania kultu.

Nowe rozporządzenie ustanawiające ograniczenia, nakazy i zakazy w związku z wystąpieniem stanu epidemii opublikowano 19 kwietnia. Wprowadzono zapis, że do 19 kwietnia w danym obiekcie sakralnym mogło przebywać do pięciu uczestników (wewnątrz i na zewnątrz, nie wliczając sprawujących kult), natomiast od 20 kwietnia w budynkach tych mogła się znajdować 1 osoba na 15 m². Nie należało wliczać tych, którzy byli odpowiedzialni za celebrację nabożeństw. Od tego samego dnia na cmentarzach mogło przebywać do 50 uczestników w czasie pogrzebu, oprócz zatrudnionych przez dom lub zakład pogrzebowy oraz sprawujących kult religijny⁴²⁹. Nałożono do odwołania „obowiązek zakrywania, przy pomocy odzieży lub jej części, maski, maseczki albo kasku ochronnego, o którym mowa w art. 40 ust. 1 ustawy z dnia 20 czerwca 1997 r. – Prawo o ruchu drogowym (Dz. U. z 2020 r. poz. 110, 284, 568 i 695), ust i nosa” m.in. w budynkach publicznej użyteczności przeznaczonych na potrzeby sprawowania kultu religijnego⁴³⁰. Z obowiązku tego zwolnieni byli duchowni, którzy sprawowali kult, w tym obrzędy i czynności religijne, lub w przypadku braku osoby duchownej – inni odpowiedzialni za sprawowanie kultu⁴³¹.

Powyższe rozporządzenie zmieniono raz, dnia 26 kwietnia, ale nie pojawiło się żadne odniesienie do kwestii sposobu sprawowania kultu.

Kolejny akt prawny Rada Ministrów wydała 2 maja. Podtrzymano zarządzenie, aby w czasie sprawowania kultu, w tym obrzędów lub czynności religijnych, w budynku znajdowała się jedna osoba na 15 m², oprócz tych, którzy prowadzili nabożeństwo. Wyjątkiem były obiekty o powierzchni mniejszej niż 75 m², w których pozwolono na jednoczesne przebywanie tylko pięciu osób poza sprawującymi kult. Na cmentarzu

⁴²⁸ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 658, § 9 ust. 2.

⁴²⁹ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 kwietnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 697 § 9 ust. 1 pkt 3.

⁴³⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 kwietnia 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 697 § 18 ust. 1 pkt 2b.

⁴³¹ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 kwietnia 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 697 § 18 ust. 2 pkt 6.

w dalszym ciągu mogło być 50 osób podczas pogrzebu⁴³². Utrzymano obowiązek zakrywania ust i nosa w obiektach przeznaczonych na potrzeby kultu religijnego, za wyjątkiem osoby sprawującej kult, ale tylko w czasie wykonywania czynności z tym związanych⁴³³.

Rozporządzenie zmieniające opublikowano 7 maja – nie było w nim odniesień do kościołów i związków wyznaniowych.

Dnia 7 sierpnia Rada Ministrów wprowadziła podział kraju na obszary zagrożone: żółty i czerwony. Nakazano, aby usta i nos zasłanianio podczas sprawowania kultu na cmentarzu oraz w budynkach sakralnych. Zwolniony z tego obowiązku był tylko sprawujący obrzędy i czynności religijne⁴³⁴. Zgromadzenia o charakterze religijnym mogły się odbywać, ale sposób ich organizacji był uzależniony od tego, w jakim obszarze znajdowała się dana miejscowość. W strefie czerwonej (powiaty: pszczyński, rybnicki, wodzisławski, ostrzeszowski, nowosądecki, wieluński, oraz miasta na prawach powiatu: Nowy Sącz, Ruda Śląska, Rybnik)⁴³⁵ wprowadzono następujący warunek: „w budynkach i innych obiektach kultu religijnego znajduje się nie więcej uczestników niż wynosi 50% obłożenia budynku lub innego obiektu kultu religijnego, oprócz osób sprawujących kult religijny lub osób dokonujących pochowania, lub osób zatrudnionych przez zakład lub dom pogrzebowy w przypadku pogrzebu”⁴³⁶. Wszyscy, zarówno przebywający wewnątrz obiektu, jak i znajdujący się poza nim (wyłączając sprawujących kult), bez względu na dystans między sobą, musieli mieć zasłonięte usta i nos. Na pozostałym obszarze Polski w przypadku zgromadzeń odbywających się w budynkach należało realizować obowiązek zakrywania nosa i ust, natomiast gdy zgromadzenie miało miejsce na zewnątrz, trzeba było przebywać w odległości większej niż 1,5 metra lub zakrywać nos i usta⁴³⁷.

⁴³² Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 792 § 8 ust. 1 pkt 3.

⁴³³ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 maja 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 792 § 18 ust. 1 pkt 2b i 7.

⁴³⁴ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1356 § 24 ust. 1 pkt 3; § 24 ust. 2 pkt 8.

⁴³⁵ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 1356 § 1 pkt 1.

⁴³⁶ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 1356 § 25 ust. 8 pkt 1.

⁴³⁷ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 2020 r. ..., dz. cyt., Dz.U. poz. 1356 § 25 ust. 8 pkt 1. § 25 ust. 8 pkt 2.

Kolejne ograniczenia, nakazy i zakazy przedstawiono w rozporządzeniu datowanym na 9 października. Podtrzymano w nim wszystkie przepisy odnoszące się do kościołów i związków wyznaniowych, które ogłoszono 7 sierpnia⁴³⁸. Można zauważyć tylko jedną różnicę. Określenie „na pozostałym obszarze Rzeczypospolitej” zostało zastąpione słowami: „na obszarze żółtym”.

Rozporządzenie zmieniono 16 października. Od tego dnia w kościołach mogła przebywać, z zachowaniem dystansu 1,5 metra, w obszarze czerwonym jedna osoba na 4 m², a w obszarze żółtym jedna osoba na 7 m² powierzchni. W dalszym ciągu osoby znajdujące się wewnątrz świątyni oraz na zewnątrz niej były zobowiązane do zakrywania ust i nosa⁴³⁹.

W rozporządzeniu z 23 października dodano w § 26 po ust. 2 dwa dodatkowe ustępy. Pierwszy z nich dotyczył osób, które ukończyły 70 lat. Miały one prawo do przemieszczania się m.in. w celu uczestniczenia w kulcie religijnym lub sprawowania go⁴⁴⁰. Rozporządzenie zmieniono jeszcze 2 listopada, jednak nie było w nim odniesienia do kościołów. Dnia 6 listopada dokonano zmiany liczby osób mogących przebywać w obiektach religijnego kultu: do 29 listopada była to jedna osoba na 15 m², a od 30 listopada jedna osoba na 7 m² powierzchni budynku, oprócz sprawujących kult lub dokonujących pochowania zmarłego; z obowiązkiem zakrywania nosa i ust⁴⁴¹.

W rozporządzeniu z 26 listopada określono, że obowiązek zakrywania ust i nosa przy pomocy maseczki, kasku ochronnego, przyłbicy, odzieży lub jej części będzie obowiązywał do 27 grudnia 2020 roku, również w budynkach przeznaczonych na potrzeby kultu, przy założeniu, że znajduje się w nim więcej niż jedna osoba, za wyjątkiem osoby sprawującej kult⁴⁴². Do tego dnia nakazano stosowanie się do limitu:

⁴³⁸ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 października 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 1758 § 27 ust. 1 pkt 2c i 3; § 27 ust. 3, pkt 8; § 28 ust. 8 pkt 1 i 2.

⁴³⁹ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 października 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 1829 § 1 pkt 6.

⁴⁴⁰ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 października 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 1871 § 1 pkt 14.

⁴⁴¹ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 1972 § 1 pkt 5.

⁴⁴² *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 listopada 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 2091 § 25 ust. 1 pkt 2c; § 25 ust. 3 pkt 7.

jedna osoba na 15 m² powierzchni. Po raz pierwszy nakazano informowanie o limicie osób przed wejściem do budynków sakralnych oraz do podjęcia środków zapewniających przestrzeganie go⁴⁴³.

Dokładnie takie same wytyczne, jeśli chodzi o obiekty sakralne i kult religijny, przedstawiono w rozporządzeniu z 1 grudnia⁴⁴⁴. Nakaz zakrywania ust i nosa m.in. na cmentarzu i podczas sprawowania religijnego kultu przedłużono do 17 stycznia 2021 roku rozporządzeniem z 21 grudnia 2020 roku⁴⁴⁵. Do tego samego dnia miał obowiązywać ustalony wcześniej limit jednej osoby na 15 m² powierzchni świątyni, z obowiązkiem sprawdzania go przy wejściu⁴⁴⁶.

To rozporządzenie zmieniano pięciokrotnie: 14 i 29 stycznia, 11 lutego, 10 i 11 marca 2021 roku. W dokumentach tych nie było odniesień do kultu religijnego.

19 marca Rada Ministrów ustanowiła nowe ograniczenia, nakazy i zakazy. Zakrywanie maseczką ust i nosa m.in. w budynkach przeznaczonych do kultu religijnego, w czasie sprawowania czynności religijnych oraz na cmentarzach nakazano do 9 kwietnia⁴⁴⁷. Zostały utrzymane rozporządzenia dotyczące liczby osób, które mogły uczestniczyć w zgromadzeniach religijnych⁴⁴⁸.

Powyższe rozporządzenie zmieniano w dniach 8, 15, 22 i 29 kwietnia. Żadne z nich nie dotyczyło kultu religijnego.

Nowe rozporządzenie weszło w życie 6 maja. Obowiązek zakrywania ust i nosa przedłużono do 5 czerwca⁴⁴⁹. Do dnia 14 maja utrzymano dotychczasowe przepisy odnoszące się do limitu osób w obiektach sakralnych, natomiast od 15 maja do 14

⁴⁴³ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 listopada 2020 r...*, dz. cyt., Dz.U. poz. 2091 § 26 ust. 8–9.

⁴⁴⁴ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 1 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz. U. poz. 2132 § 25 ust. 1 pkt 2–3; § 25 ust. 2 pkt 3; § 26 ust. 8–9.

⁴⁴⁵ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 2316 § 27 ust. 1 pkt 2–3.

⁴⁴⁶ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 r...*, dz. cyt., Dz.U. poz. 2316 § 28 ust. 8–9.

⁴⁴⁷ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 marca 2021 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 512 § 25 ust. 1 pkt 2–3.

⁴⁴⁸ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 marca 2021 r...*, Dz.U. poz. 512 § 26 ust. 8–9.

⁴⁴⁹ Por. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 2021 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii*, Dz.U. poz. 861 § 25 ust. 1 pkt 2–3.

czerwca pozwolono, aby uczestnicy zgromadzenia liturgicznego, którzy przebywali na zewnątrz, nie zakrywali ust i nosa, pod warunkiem, że będą się znajdowali w odległości nie mniejszej niż 1,5 metra od siebie. W odniesieniu do osób wewnątrz świątyni przepisy nie zmieniły się⁴⁵⁰.

Rozporządzenie zmieniano 25 maja, 4 i 11 czerwca, 27 sierpnia, 28 października, 29 listopada, 14 grudnia 2021 roku, 21 i 28 stycznia 2022 roku. Zmiany w odniesieniu do zgromadzeń religijnych wprowadzono tylko 11 czerwca. Od 13 do 25 czerwca w budynkach sakralnych mogło przebywać „nie więcej uczestników niż 50% obłożenia budynku”⁴⁵¹, które miały przestrzegać dystansu 1,5 metra oraz zakrywać nos i usta. Od 26 czerwca do 31 sierpnia limit podniesiono do 75% obłożenia świątyni. W obu przypadkach nie należało wliczać tych, którzy sprawowali kult religijny, byli zatrudnieni przez zakład pogrzebowy lub dokonywali pochowania.

Ostatnie rozporządzenie ustanawiające ograniczenia, nakazy i zakazy Rada Ministrów opublikowała 25 lutego 2022 roku. Nakazano zakrywanie ust i nosa przy pomocy maseczki do 31 marca, m.in. podczas sprawowania obrzędów i czynności religijnych w budynkach sakralnych i na cmentarzach⁴⁵².

Rozporządzenie to zmieniano aktami z dnia 25 marca oraz 13 i 27 maja. Nie pojawiło się w nich odniesienie do zgromadzeń religijnych, jednak dnia 13 maja słowo „epidemia” zastąpiono wyrażeniem „zagrożenie epidemiczne”⁴⁵³.

12 maja 2022 roku rozporządzeniem Ministra Zdrowia został odwołany na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stan epidemii, przez co utraciło moc rozporządzenie z dnia 20 marca 2020 roku wydane przez Ministra Zdrowia⁴⁵⁴. Tego samego dnia ogłoszono stan zagrożenia epidemicznego, który miał obowiązywać od 16 maja do odwołania. Zobowiązano do szczepień przeciw COVID-19 wszystkich realizujących

⁴⁵⁰ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 2021 r..., Dz.U. poz. 861 § 25 ust. 9–11.

⁴⁵¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 czerwca 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1054 § 1 pkt 8f.

⁴⁵² Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 lutego 2022 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 473 § 23 ust. 1 pkt 2–3 i 8.

⁴⁵³ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 maja 2022 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1025 § 1 pkt 1.

⁴⁵⁴ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 12 maja 2022 r. w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 1027 § 1–2.

usługi farmaceutyczne, wykonujących zawód medyczny oraz studentów kształcących się na kierunkach, które przygotowują do wykonywania takiego zawodu. Osoby te musiały posiadać unijne zaświadczenia cyfrowe COVID⁴⁵⁵.

Stan zagrożenia epidemicznego odwołano rozporządzeniem z 14 czerwca 2022 roku. Weszło ono w życie 1 lipca tego roku⁴⁵⁶. Było to ostatnie rozporządzenie Ministra Zdrowia.

Przedstawiliśmy rozporządzenia wydawane przez Ministra Zdrowia, w których ogłaszano na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stan zagrożenia epidemicznego oraz stan epidemii, a także rozporządzenia Rady Ministrów ustanawiające określone ograniczenia, nakazy i zakazy związane z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2. Ukazaliśmy, jakim obostrzeniom podlegały kościoły i związki wyznaniowe oraz jakie limity osób obowiązywały w budynkach sakralnych w poszczególnych okresach epidemii. Dzięki temu poznaliśmy trudności, z którymi musieli zmagać się duszpasterze, organizujący w czasie pandemii zgromadzenia o charakterze religijnym.

⁴⁵⁵ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 12 maja 2022 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz.U. poz. 1028 § 1–2.

⁴⁵⁶ Por. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 14 czerwca 2022 r. w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz. U. poz. 1118 § 1–2.

3.5. Działalność charytatywna

W okresie pandemii COVID-19 wiele osób charytatywnie angażowało się w udzielanie pomocy osobom potrzebującym, zakażonym wirusem SARS-CoV-2 oraz chorym. Szczególnie ważna była działalność tzw. trzeciego sektora.

Dokumentami, które stanowią o sposobie jego organizacji są: Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 roku, która gwarantuje wolność do zrzeszania się; Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie z 24 kwietnia 2003 roku, w której określono definicję organizacji pozarządowej oraz przedstawiono warunki, na mocy których możliwe jest prowadzenie działalności pożytku publicznego. „Organizacjami pozarządowymi są, niebędące jednostkami sektora finansów publicznych, w rozumieniu przepisów o finansach publicznych, i niedziałające w celu osiągnięcia zysku, osoby prawne lub jednostki nieposiadające osobowości prawnej utworzone na podstawie przepisów ustaw, w tym fundacje i stowarzyszenia”⁴⁵⁷.

Pozarządowymi organizacjami na podstawie powyższej ustawy mogą być organizacje, które:

- posiadają osobowość prawną: fundacje, stowarzyszenia, związki zawodowe, partie polityczne;
- nie posiadają osobowości prawnej: koła gospodyń wiejskich, uczelniane organizacje studenckie, stowarzyszenia zwykłe⁴⁵⁸.

Najważniejszymi formami prawnymi sektora pozarządowego są fundacje i stowarzyszenia. Przygotowano dla nich dwa oddzielne akty prawne. Są to: Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 roku o fundacjach (Dz.U. nr 21, poz. 97 z późniejszymi zmianami) oraz Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 roku Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. nr. 20, poz. 104 z późniejszymi zmianami).

Charakterystycznymi cechami pozarządowych organizacji są: dobrowolne członkostwo, strukturalna odrębność od aparatu państwa, trwałość,

⁴⁵⁷ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, Dz.U. nr 96, poz. 873 z późniejszymi zmianami.

⁴⁵⁸ *Elementarz III sektora*, red. A. Gałązka, Warszawa, Stowarzyszenie Klon/Jawor 2005, s. 37.

kolegialność/samorządność, zakaz dystrybuowania zysków między własnych pracowników lub członków oraz przekazanie na cele statutowe ewentualnej nadwyżki⁴⁵⁹.

W Polsce w 2018 roku było zarejestrowanych 26 tysięcy fundacji oraz 117 tysięcy stowarzyszeń. W kwietniu 2020 roku stowarzyszenie Klon/Jawor przeprowadziło badania, które dotyczyły wpływu pandemii COVID-19 na działanie trzeciego sektora. Zapytano o to, czy organizacje w dalszym ciągu podejmują swoje działania, czy też je ograniczyły, zmodyfikowały lub zawiesiły. 14% spośród nich realizowało wszystkie działania lub większość z nich; 25% musiało zawiesić część swoich działań, ale resztę prowadziło; 27% zawiesiło ponad połowę ze swoich aktywności; 33% zrezygnowało ze wszystkich działań. Przeanalizowano to, czy organizacje zaplanowały i przygotowały nowe działania jako odpowiedź na sytuację pandemiczną. 49% je podjęło lub planowało podjąć, natomiast 47% ani nie podjęło, ani nie miało tego w planach. W ramach wniosków dokonano podziału organizacji na następujące kategorie:

- zmobilizowane – prowadziły one ponad połowę swoich działań, a dodatkowo zaplanowały podjęcie nowych aktywności lub już je podjęły. Najczęściej takie organizacje dysponowały co najmniej 1 milionem złotych rocznie;
- walczące – pomimo pandemii prowadziły dotychczasowe działania, dokonały ich modyfikacji lub podjęły nowe aktywności. Takich organizacji było najwięcej. Dysponowały one rocznym budżetem 100–500 tysięcy złotych;
- zamrożone – zawiesiły większość lub całość dotychczasowych działań, a także nie planowały podjęcia nowych aktywności. Były to najczęściej organizacje ze wsi i małych miast do 50 tysięcy mieszkańców oraz z branży kulturalnej i sportowej. Dysponowały one budżetem rocznym do 100 tysięcy złotych i opierały się wyłącznie na pracy społecznej⁴⁶⁰.

Trzeci sektor w okresie pandemii ukierunkowywał swoje działania przede wszystkim na: działania pomocowe, które były adresowane do konkretnych grup społecznych, rozwiązania z zakresu zdrowia, zapewnienie poczucia bezpieczeństwa i ochrony oraz

⁴⁵⁹ E. Leś, *Rola trzeciego sektora w polityce społecznej*, w: *Polityka społeczna*, red. G. Firlit-Fresnak, M. Szyłko-Skoczny, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 362.

⁴⁶⁰ Por. M. Wilk, *Działalność organizacji pozarządowych w okresie pandemii koronawirusa*, w: *Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa. Media i komunikacja społeczna*, red. K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, Kraków-Wrocław 2020, s. 191–192.

dostarczanie posiłków osobom, które przebywały w izolacji, kwarantannie i nie mogły się o to zatroszczyć osobiście.

Inicjatyw podejmowanych przez organizacje pozarządowe, których celem było wsparcie chorych na COVID-19 oraz zagrożonych przez pandemię, było bardzo dużo, stąd ograniczymy się do przedstawienia kilku przykładów. Efektem rozporządzeń, wydanych przez Ministra Zdrowia, była kampania społeczna „ZOSTAŃ W DOMU”, z którą wiązała się konieczność udzielenia pomocy osobom starszym i samotnym, zwłaszcza w dostarczeniu posiłków i zakupów, oraz szycie dla nich maseczek ochronnych. Wiele organizacji zaangażowało się w pełni dobrowolnie, co było spowodowane tym, że „z natury organizacje pozarządowe działają dla dobra społeczeństwa, ale również dlatego, że ich bieżące działania zostały zablokowane”⁴⁶¹.

W Trójmieście zorganizowano lokalną akcję szycia maseczek pod nazwą #ngosySZYJAMASKI3city. Wzięło w tym udział wiele organizacji, m.in.: Fundacja 3maliny nagrywała filmiki, które prezentowały szycie masek krok po kroku; Fundacja Mewka i ZEROBAN koordynowały szycie i zakup materiałów; Fundacja Kobiety Wędrowne zbierała pieniądze na materiały i szyła maseczki; Fundacja Nie lada Historia odpowiadała za logistykę i komunikację, Fundacja AID Ratunek koordynowała komunikację pomiędzy szpitalami. We współpracy ze specjalistami opracowano i przygotowano wzory dwóch rodzajów masek: dla służb mundurowych i personelu opiekuńczego oraz dla pielęgniarek i personelu medycznego⁴⁶².

Fundacja Otwarty Dialog, Spontaniczny Sztab Obywatelski oraz Stowarzyszenie Niskie Składki zorganizowali akcję #PosilekDlaLekarza. Od 14 marca rozpoczęła się na ten cel zbiórka na portalu zrzutka.pl. Wsparło ją (do 14 maja 2020 roku) 11 925 osób i zebrano 681 012 zł. Do 14 kwietnia 2020 roku organizatorzy przekazali środki w wysokości 179 814,32 zł dla 269 restauracji. Dzięki temu mogli dostarczyć posiłki do ponad 200 placówek medycznych⁴⁶³. Centrum Handlowe Plejada w Sosnowcu we współpracy z partnerami również dostarczało posiłki do szpitali (w Sosnowcu, Chorzowie i Tychach) w ramach akcji #RAZEMMOŻEMYWIĘCEJ. Przygotowywała je

⁴⁶¹ B. Dzidzińska, *Wpływ pandemii COVID-19 na działalność organizacji pozarządowych w Polsce*, w: *Rachunkowość (Debiuty Studenckie)*, red. M. Biernacki, R. Kowalak, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 2021, s. 12.

⁴⁶² Por. M. Wilk, *Działalność organizacji pozarządowych w okresie pandemii koronawirusa*, dz. cyt., s. 193.

⁴⁶³ Por. *Akcje #PosilekDlaLekarza i #WzywamyPosilki łączą siły!*, <https://odfoundation.eu/a/27186,akcje-posilekdla lekarza-i-wzywamyposilki-lacza-sily/> (dostęp: 14.11.2023).

restauracja Thai Express, a przekazywano je bezkontaktowo, w bezpieczny sposób. Zajmowała się tym firma Eat Lovers⁴⁶⁴.

Zarówno w kwestii organizowania środków ochrony osobistej, jak i dostarczania żywności do osób potrzebujących, ważne było zaangażowanie pracowników socjalnych. „Dla nich chęć pomagania innym łączyła się ze sprawczością, dawaniem czegoś od siebie, dzieleniem się zasobami materialnymi (typu: maseczki, przyłbice, środki finansowe pozyskiwane z różnych zbiórek), bądź niematerialnymi (np. czas, zawodowe kompetencje)”⁴⁶⁵. Otaczali oni troską środowiska domowe, w których występowały wielochorobowość, niepełnosprawność lub przemoc. Organizowali gorące posiłki i lekarstwa dla osób samotnych i starszych. Często pełnili dodatkowe dyżury, przez co odpowiadali pozytywnie na prośbę wystosowaną przez Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej w piśmie wiceminister Iwony Michałek z dnia 17 marca 2020 roku. Pracownicy socjalni pomagali w kontaktach ze służbą zdrowia oraz we współpracy z grupami nieformalnymi – z sąsiadami, rodziną, wolontariuszami. Dbali również o udzielanie wsparcia psychologicznego poprzez przygotowanie formuły porad telefonicznych⁴⁶⁶.

Podobną inicjatywę podjęła Gdańska Fundacja „Otwarte Idee”, która w kwietniu 2020 roku uruchomiła „Telefon Pogadania”. Mogły z niego skorzystać osoby, które potrzebowały wsparcia, usłyszenia przyjaznego głosu lub życzliwej rozmowy. Była to propozycja bezpłatna i czynna każdego dnia od 15.00 do 20.00. Osobie dzwoniącej zapewniano anonimowość, pytając tylko o jej imię. Wśród organizatorów projektu byli redaktorzy, terapeuci i specjaliści od marketingu. Do 22 marca 2020 roku zgłosiło się ponad 800 wolontariuszy, a do drugiego etapu, w którym zorganizowano szkolenie przygotowujące do obsługi systemu *contact center*, zostało przyjętych 50 osób⁴⁶⁷.

Parafia św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze przygotowała akcję, która miała podobny cel, jednak funkcjonowała na poziomie lokalnym. Uruchomiono specjalny

⁴⁶⁴ Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 202.

⁴⁶⁵ K. Ornacka, E. Mirewska, *Pracownik socjalny w dobie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, red. N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 11, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 60.

⁴⁶⁶ Por. K. Ornacka, E. Mirewska, *Pracownik socjalny w dobie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, red. N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 11, Scriptum, Kraków 2020, s. 60.

⁴⁶⁷ Por. *Telefon Pogadania*, <https://www.telefonpogadania.pl/> (dostęp: 14.11.2023).

numer telefonu o nazwie TeleAmicus. Mogły z niego skorzystać osoby starsze, przebywające na kwarantannie lub w izolacji. Parafia zapewniła, że w razie potrzeby zorganizuje wsparcie w zakupach z apteki lub ze sklepu, i dostarczy produkty pod drzwi danego domu. Pomocy charytatywnie udzielały osoby, które były członkami wspólnot parafialnych⁴⁶⁸.

Z problemem dyskryminacji w czasie pandemii postanowiła zmierzyć się Fundacja Feminoteka. Na co dzień od 2005 roku zajmuje się ona podejmowaniem działań pomagających w zwalczaniu stygmatyzacji ze względu na płeć w różnych sferach życia publicznego, społecznego i kulturalnego. W okresie COVID-19 jej przedstawiciele przygotowali poradnik zatytułowany *Przemoc w domu a kwarantanna – przewodnik prawny*⁴⁶⁹, w którym załączono wzory pism do wykorzystania w razie potrzeby. Głównym celem akcji było udzielenie odpowiedniej formy wsparcia osobom, które doświadczały przemocy⁴⁷⁰. Najważniejszą przyczyną nasilenia tego zjawiska była izolacja – ofiary przez cały czas przebywały ze swoimi oprawcami. Dodatkowo respondenci, w ramach przeprowadzanych badań, wskazywali następujące powody stosowania przemocy: brak pracy, brak możliwości pozbywania się napięć, narastającą frustrację u sprawców oraz ich bezkarność, przy jednoczesnym osamotnieniu ofiar. Szczególnie narażone na stosowanie przemocy były dzieci, które przebywały w domowej izolacji i nie miały szansy poproszenia o pomoc. Przybierała ona różne formy: psychiczną, fizyczną, ekonomiczną, zaniedbywanie dzieci ze strony rodziców⁴⁷¹.

Do skutecznego leczenia pacjentów chorych na COVID-19 potrzebne były respiratory. Fundacja SMS Z NIEBA we współpracy z Caritas diecezjalnymi zbierała środki, który służyły na doposażenie w taki sprzęt szpitali zakaźnych i przekształconych na zakaźne. Przez zaledwie dwa tygodnie zostały zebrane pieniądze dla piętnastu szpitali. Do dyspozycji osób, które zostały poddane izolacji oraz lekarzy, by mogli odpocząć po

⁴⁶⁸ Por. *Numer telefonu dla potrzebujących pomocy (TeleAmicus)*, <https://parafiazator.pl/numer-telefonu-dla-potrzebujacych-pomocy-teleamicus/> (dostęp: 14.11.2023).

⁴⁶⁹ Por. *Przemoc w domu a kwarantanna*, <https://feminoteka.pl/przemoc-wdomu-a-kwarantanna-przewodnik-prawny/?fbclid=IwAR0LM> DuIp6TKp7ySMBKj-AiRykBT50KRUCwIBQxpCIRWxgk0RICT hY_V1p8 (dostęp: 14.11.2023).

⁴⁷⁰ Por. *Gdzie znajdziesz pomoc w przypadku przemocy w dobie pandemii*, <https://feminoteka.pl/gdzie-znajdziesz-pomoc-w-przypadkupremocy-w-dobie-pandemii/> (dostęp: 14.11.2023).

⁴⁷¹ Por. M. Iwińska, J. Matejek, *Pomoc i wsparcie rodziny z doświadczeniem przemocy w czasie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, dz. cyt., s. 102–105.

dyżurze, oddano domy pielgrzyma, m.in. na Górze Świętej Anny, na Jasnej Górze i w Kalwarii Pałacowskiej⁴⁷².

Organizacje pozarządowe pełniły ważną rolę w udzielaniu wsparcia osobom bezdomnym. Szczegółowe wytyczne dotyczące nadzoru nad osobami bezdomnymi w czasie pandemii wydawali wojewodowie. W udzielanie pomocy angażowały się różne instytucje oraz wolontariusze. Zabezpieczali oni schronienie dla bezdomnych. W miejscach, w których przebywali, obowiązywały regulaminy, które miały na celu zmniejszenie ryzyka rozprzestrzeniania się epidemii. Stowarzyszenie Postis wraz z Centralnym Zarządem Służby Więziennej podjęło się organizacji akcji „Nowa Droga – wsparcie osób młodych opuszczających zakłady karne lub areszty śledcze”. Adresatem projektu były osoby bezdomne do lat trzydziestu, które opuszczały jednostki penitencjarne. W jego ramach zapewniano im tymczasowe miejsce pobytu, by uchronić przed zakażeniem się koronawirusem. Organizowane były placówki, gdzie bezdomni mogli odbywać zbiorową kwarantannę, np. w Warszawie przy ul. Wóycickiego utworzono buforową placówkę, w której znajdowały się trzydzieści dwa miejsca dla mężczyzn i kobiet. Udzielano bezdomnym wsparcia żywnościowego. Caritas Polska dostarczał im artykuły, które pozyskiwano z hipermarketów. Podobnego wsparcia udzielał Polski Komitet Pomocy Społecznej oraz Federacja Polskich Banków Żywności. W niektórych miejscach, np. Czerwionce-Leszczynach, posiłki do bezdomnych dostarczali pracownicy socjalni we współpracy ze strażą miejską, dzięki czemu udało się ograniczyć gromadzenie się w większych grupach oraz migrację. Bezdomnym przekazywano środki ochrony osobistej. W Sopocie zajmowali się tym przedstawiciele miejscowego MOPS, a pomagali im harcerze, opiekunki środowiskowe i wolontariusze. W Gliwicach maseczki rozdawali strażnicy miejscy i pracownicy socjalni. Na bieżąco monitorowano sytuację osób bezdomnych oraz reagowano na ich potrzeby. W niektórych miastach działali tzw. streetworkerzy, którzy dystrybuowali sprzęt przedmedyczny (m.in. witaminy, opatrunki, krople do oczu, maść w saszetkach), rozdawali maseczki i środki higieniczne, prezentowali, jak samodzielnie wykonać opatrunek, oraz instruowali, co zrobić, gdy zauważy się objawy infekcji⁴⁷³.

⁴⁷² Por. A. Zwoliński, *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, dz. cyt., s. 201.

⁴⁷³ Por. P.T. Nowakowski, *Działania władz publicznych w Polsce na rzecz osób bezdomnych w trakcie pandemii COVID-19*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii COVID-19*, dz. cyt., s. 96–99.

W okresie pandemii w działalność wolontaryjną angażowali się też seniorzy. Osoby starsze oferowały swoim rówieśnikom różne typy wsparcia. Można wyróżnić cztery dominujące:

- instrumentalne – polegające m.in. na szyciu maseczek oraz dostarczaniu ich do DPS i innych placówek;
- emocjonalne – tworzenie na portalach społecznościowych wpisów, które wspierały pozytywne nastawienie do życia, zamieszczanie budujących sentencji, prowadzenie na prywatnych profilach i grupach dyskusji napawających optymizmem, układanie wierszy, publikowanie humorystycznych zdjęć celem nabrania dystansu do kryzysowej sytuacji pandemicznej, przesyłanie do innych pozytywnych komentarzy;
- informacyjne – na swoich profilach seniorzy dzielili się numerami telefonów, pod którymi można było uzyskać wiadomości na temat COVID-19, odnośnie do pomocy ze strony wolontariuszy i profesjonalistów oraz dotyczące różnych form aktywności: edukacyjnej (logiczne łamigłówki, kursy online); prozdrowotnej (konsultacje i porady medyczne, sposoby leczenia się, odżywiania, regenerowania sił); wykorzystania czasu wolnego (podawanie linków i adresów stron, dzięki którym można było wirtualnie odwiedzić galerię, muzeum, wysłuchać koncertu); ostrzegania przed oszustwami wobec seniorów;
- duchowe – prowadzenie telefonicznych rozmów o sensie życia, na tematy egzystencjalne, angażowanie się w grupy modlitewne, rozmowy duchowe, nabożeństwa dostępne w przestrzeni Internetu⁴⁷⁴.

Dzięki podejmowaniu powyższych działań seniorzy przebywający w izolacji mogli utrzymywać dobrą jakość życia. Zaspokajane w ten sposób były potrzeby akceptacji, przynależności i użyteczności. Udzielali oni jednocześnie konkretnego wsparcia swoim rówieśnikom, którzy znajdowali się w podobnych warunkach. Działalność charytatywna podejmowana przez osoby starsze w przestrzeni wirtualnej motywowała do zaangażowania się z uwzględnieniem osobistych zdolności i predyspozycji oraz utwierdzała w samodzielności. Sfera ta stała się nowym środowiskiem, w którym zaczęli funkcjonować seniorzy. Dzięki temu mogli oni czerpać radość z nawiązywania relacji

⁴⁷⁴ Por. N.G. Piкуła, *Aktywność osób starszych w sytuacji pandemii koronawirusa*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, dz. cyt., s. 146–147.

z innymi ludźmi oraz nie wycofali się z życia, lecz dzielili się swoim doświadczeniem zarówno z rówieśnikami, jak i z młodym pokoleniem.

Pandemia COVID-19 obudziła w wielu osobach pragnienia niesienia dobrowolnej pomocy. Przez podejmowanie prostych czynności, takich jak robienie zakupów, szycie maseczek i dyżurowanie przy telefonie, duża rzesza seniorów, chorych i innych potrzebujących mogła z powodzeniem pokonać trudności związane z nałożonymi restrykcjami i obostrzeniami epidemicznymi. Przedstawiciele tzw. trzeciego sektora i wolontariusze wspierali dodatkowo bezdomnych i ofiary przemocy. Seniorzy docierali do swoich rówieśników przede wszystkim za pośrednictwem Internetu. Wspierali ich instrumentalnie, emocjonalnie, informacyjnie i duchowo, dzięki czemu możliwe stało się przejście kryzysowego czasu bez poczucia osamotnienia i opuszczenia.

Podsumowanie

Czas pandemii doprowadził do tego, że społeczeństwo musiało się zmagać z wieloma trudnościami. Na początku reakcje władz państwowych, przedstawicieli WHO i UE były spontaniczne. Dzięki stopniowo wzrastającej świadomości zagrożenia oraz wynikom kolejnych badań naukowych dotyczących wirusa SARS-CoV-2, zaczęto wprowadzać bardziej przemyślane rozwiązania, które skutecznie hamowały rozprzestrzenianie się pandemii. Jej skutkami religijnymi były przede wszystkim mediatyzacja, pojawienie się zjawiska e-churchingu oraz przypomnienie o możliwości przyjmowania Komunii świętej na rękę, a także nauczania Kościoła o Komunii duchowej i żalu doskonałym. W sferze moralnej nasiliła się stygmatyzacja wobec lekarzy, pielęgniarek, służb mundurowych i chorych na COVID-19. Zmagano się z wieloma problemami społeczno-gospodarczymi, co było wynikiem obowiązkowej kwarantanny i innych restrykcji. Z czasem gospodarka została „zamrożona” przez wprowadzenie lockdownu. Praca i nauka były podejmowane w formie zdalnej. Nastąpił znaczny wzrost inflacji oraz przejściowy spadek wskaźnika PKB. Po odwołaniu niektórych obostrzeń gospodarka powoli zaczęła wychodzić z kryzysu. Istotną rolę w tym odegrała działalność charytatywna podejmowana przez tzw. trzeci sektor oraz przez wolontariuszy. Jej adresatami byli przede wszystkim seniorzy, chorzy i osoby bezdomne.

ROZDZIAŁ IV

METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH

Niniejszy rozdział stanowi bezpośrednie wprowadzenie do analizy badań własnych, które dotyczą organizacji życia religijnego w parafiach na terenie miasta i gminy Zator. Jego celem jest szczegółowe przedstawienie celu i przedmiotu badań, problemu i hipotez badawczych, a także zastosowanych technik, narzędzi i metod badawczych. Zostanie w nim zaprezentowany sposób doboru próby badawczej oraz opisany teren, na którym przeprowadzono badania.

4.1. Cel i przedmiot badań własnych

Głównym celem badań było poznanie i opis praktyk religijnych oraz charakterystyka typów aktywności religijnej zrealizowanych w parafiach funkcjonujących na terenie miasta i gminy Zator w latach 2019–2022.

Istnieje wiele źródeł dotyczących parafii oraz praktyk religijnych i działań duszpasterskich realizowanych w czasie pandemii. Są to m.in. kroniki, wpisy, rozważania i homilie na stronach internetowych i profilach na Facebooku, modlitwa odmawiana przed błogosławieństwem na każdej Eucharystii oraz codzienna modlitwa wspólnoty Rochitów, relacje w lokalnych portalach informacyjnych i gazetach katolickich, prace plastyczne i literackie z konkursu o św. Rochu, autorskie pieśni o tym patronie, instrukcja gry planszowej „Pielgrzym”, broszura „Św. Roch. Patron Miasta i Gminy Zator”, scenariusz przedstawienia o życiu i działalności św. Rocha, regulamin Rochiady – Zatorskich Igrzysk o Puchar św. Rocha, kazania roratnie z 2019 roku wygłoszone w parafii w Zatorze, regulamin Wielkiego Testu o św. Rochu, dokumentacja zdjęciowa.

Przedmiotem badań są praktyki religijne i działania duszpasterskie. Klasycy socjologii (m.in. J. Wach i E. Durkheim) postrzegali rytuały religijne jako ważną

składową religijności. Z czasem wraz z obyczajami i wyznaniem wiary stworzyły one triadę, bez której nie można mówić o prawdziwym katolicyzmie (G. Le Bras)⁴⁷⁵.

Synonimami rytuału są następujące terminy: zaangażowanie religijne, działania religijne, zachowania religijne, zaangażowanie kościelne, praktyki religijne. Jest „wyrazem istoty treści wiary, a także najgłębszym przejawem religijności, bo pozwala określić stosunek do wiary, a nawet oceniać go w kategoriach pobożności czy żywotności religijnej. W praktykach religijnych najpełniej wyraża się wspólnota w wierze”⁴⁷⁶.

Praktyki religijne to działania, czynności i akty, przy pomocy których „ludzie dają wyraz swemu zaangażowaniu religijnemu”⁴⁷⁷. Obok wymiaru praktyk można wyróżnić wymiary: intelektualny (podstawowa wiedza o tradycjach, świętych księgach, obrzędach i dogmatach wiary); ideologiczny (światopogląd zgodny z religijną doktryną); konsekwencji (sposób postępowania osoby religijnej); doświadczeń (kontakt ze sferą nadprzyrodzoną)⁴⁷⁸.

W ramach praktyk religijnych wyróżnia się następujące wskaźniki: uczestnictwo w Eucharystii, potrzeba modlitwy w jedności ze wspólnotą Kościoła, przystępowanie do sakramentu pokuty i pojednania, przestrzeganie nakazanych postów, potrzeba zawarcia związku sakramentalnego, pogrzeb katolicki, odmawianie pacierza codziennego, dostrzeganie sensu codziennej modlitwy, czytanie Pisma Świętego, czasopism i książek religijnych, udział w nadobowiązkowych nabożeństwach, przyjmowanie wizyty duszpasterskiej, zamawianie intencji mszalnych, zachowywanie i przestrzeganie religijnych zwyczajów⁴⁷⁹. Praktykami religijnymi są zatem akty kultu, czyli „to, co ludzie czynią dając wyraz swemu zaangażowaniu religijnemu. Jest to ten rodzaj religijnych zachowań, jakie Kościół oczekuje od swoich członków”⁴⁸⁰.

Patrząc z perspektywy teologicznej, podejmowanie religijnych praktyk jest wyrazem spełniania misji kapłańskiej oraz prowadzi do uświęcenia. Zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II wierni powinni być wdrażani do świadomego,

⁴⁷⁵ Por. G. Le Bras, *Etudes de sociologie religieuse*, Paris 1956, t. 2, s. 14.

⁴⁷⁶ S.H. Zaręba, *Praktyki religijne jako jeden z głównych wymiarów polskiej religijności*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne”, 2 (2008), s. 5.

⁴⁷⁷ R. Stark, Ch.Y. Glock, *Wymiary zaangażowania religijnego*, w: *Socjologia religii. Antologia tekstów*, red. W. Piwowski, Nomos, Kraków 2012, s. 209.

⁴⁷⁸ Por. R. Stark, Ch.Y. Glock, *Wymiary zaangażowania religijnego*, w: *Socjologia religii. Antologia tekstów*, red. W. Piwowski, Nomos, Kraków 2012, s. 209–210.

⁴⁷⁹ Por. W. Piwowski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 65.

⁴⁸⁰ S.H. Zaręba, *Praktyki religijne jako jeden z głównych wymiarów polskiej religijności*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne”, 2 (2008), s. 5.

pełnego i czynnego udziału w liturgicznych obrzędach, gdyż są oni uprawnieni i jednocześnie zobowiązani do uczestnictwa w nich⁴⁸¹.

Różnie określić można cele praktyk religijnych: chęć kontaktu z bóstwem, zapewnienie sobie jego przychylności i przebłaganie go⁴⁸²; danie dowodu uznania względem majestatu Boga oraz swojej zależności od Niego⁴⁸³; tworzenie i integrowanie wspólnoty, uczynienie człowieka silniejszym i umożliwienie mu życia. G. Le Bras podkreśla, że spełnianie praktyk religijnych wiąże się z pokorą wobec Boga, który wyraża swoją wolę w różnych nakazach oraz dlatego, że posiada skłonność psychiczną i społeczną do religijnych zachowań⁴⁸⁴.

Działalność duszpasterska polega natomiast na „służbie wobec człowieka poprzez głoszenie Słowa Bożego, sprawowanie ofiary i sakramentów oraz interpersonalne kontakty religijne, a także na chrześcijańskim świadectwie życia”⁴⁸⁵. Prowadzi się ją w następujących trzech formach:

- liturgia (sakramenty święte),
- przepowiadanie (kazania, homilie, katecheza),
- caritas (działalność dobroczynna i charytatywna)⁴⁸⁶.

Praktyki religijne można podzielić według różnych kryteriów. Pierwsze wyróżnia dwie grupy:

- praktyki o charakterze obrzędowym – ich spełnianie jest powinnością wyznawców danej religii, np. przystępowanie do Komunii świętej, Msza św. niedzielna, chrzest, udział w nabożeństwach;
- praktyki o charakterze dewocyjnym – mniej sformalizowane, cechujące się prywatnością i intymnością, np. modlitwa, śpiew pieśni religijnych, czytanie Biblii⁴⁸⁷.

⁴⁸¹ Por. KL 14.

⁴⁸² E. Ciupak, *Religia i religijność*, Warszawa 1982, s. 169 i następne.

⁴⁸³ W. Urmanowicz, *Religia a praktyki religijne*, „Ateneum Kapłańskie” 1960, t. 60, z. 1, s. 62.

⁴⁸⁴ J. Majka, *Socjologia religii w ujęciu profesora Le Bras a socjologia duszpasterstwa*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1960, nr 1.

⁴⁸⁵ *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, Lublin 1985, kol. 394.

⁴⁸⁶ Por. *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, Lublin 1985, kol. 394 i następne.

⁴⁸⁷ Por. R. Stark, Ch.Y. Glock, *Wymiary zaangażowania religijnego*, w: *Socjologia religii. Antologia tekstów*, red. W. Piwowarski, Nomos, Kraków 2012, s. 209.

Inne kryterium podziału praktyk religijnych odnosi się do ich podmiotu. Jest nim albo jednostka, albo wspólnota, do której ktoś przynależy. W takim przypadku wyróżniamy:

- praktyki indywidualne (prywatne), nawet kiedy odbywają się w grupie – np. modlitwa osobista, sakrament pokuty i pojednania, Komunia święta, bierzmowanie, sakrament małżeństwa, namaszczenie chorych;
- praktyki kolektywne (publiczne), które mają wspólny cel dla wszystkich uczestników, ale nie określa się stopnia intensywności zaangażowania w dany obrzęd – np. nabożeństwa, pielgrzymki, pogrzeby, procesje, modlitwy w ogólnych intencjach.

Praktyki indywidualne przeplatają się z kolektywnymi, ale jedne i drugie często posiadają charakter samodzielny, np. podczas Mszy św. wierni przyjmują odpowiednie postawy, wykonują takie same gesty, wspólnie śpiewają pieśni (charakter kolektywny), ale niektórzy z nich modlą się w ciszy (charakter indywidualny).

Praktyki religijne możemy również podzielić na:

- zinstytucjonalizowane – są określone przez Kościół, instytucję, np. nabożeństwa, pogrzeby, pielgrzymki, misje;
- nieformalne – nie są uregulowane ogólnie, ale podejmowane osobiście i spontanicznie, np. ślubowania, dni skupienia, ofiary, wyrzeczenia, ciche modlitwy.

Kolejny podział wyróżnia⁴⁸⁸:

- praktyki religijne obowiązkowe jednorazowe – spełniane tylko raz w życiu;
- praktyki obowiązkowe powtarzane – Msza św. niedzielna i świąteczna oraz spowiedź i Komunia wielkanocna;
- praktyki pobożne.

Inny podział dokonuje rozróżnienia na⁴⁸⁹:

⁴⁸⁸ J. Baniak, *Obowiązkowe praktyki religijne licealistów w Kaliszu i studentów w Poznaniu*, „Opuscula Sociologica” 1 (2016), s. 30.

⁴⁸⁹ Por. Ch.P. Loomis, J.A Beegle, *Rural Sociology. The Strategy of Change*, Englewood Cliffs 1967, s. 205 i 207.

- obrzędy przejścia⁴⁹⁰ – są one związane z ważnymi momentami życia, które celebruje się w sposób uroczysty, np. chrzest, Komunia św., bierzmowanie, ślub, prymicie. Inne rytury tego typu służą zaspokojeniu potrzeby „złagodzenia osobistego cierpienia poprzez nadanie mu bardziej publicznego charakteru, a więc dopuszczenia do udziału w smutku i rozpacz również innych członków społeczności”⁴⁹¹. Tak dzieje się m.in. w przypadku klęski żywiołowej i zarazy. Pierwsza grupa rytów ma charakter społeczny, natomiast druga – bardziej psychologiczny i osobisty. Obie pomagają w utrzymaniu stanu równowagi;
- obrzędy intensyfikacji – przywracają zachwianą równowagę po klęskach i kryzysach kolektywnych lub indywidualnych, które zostały spowodowane przez suszę, powódź, wojnę, masowe pijaństwo, epidemię. Taką rolę może spełniać nawet zaśpiewanie pieśni lub odmówienie modlitwy w gronie rodzinnym. Praktyki w ramach tej grupy mogą mieć charakter jednorazowy lub cykliczny. Zalicza się do nich: misje parafialne, pielgrzymki, odpusty parafialne, kult maryjny i związane z nim peregrynacje obrazów, modlitwa różańcowa, procesje. Obrzędy intensyfikacji dzielą się na obowiązkowe i nadobowiązkowe. Te drugie cieszą się większą popularnością, gdy połączy się je z okresową lub okazjonalną uroczystością oraz nada się konkretną intencję, np. prośba o ustanie zarazy lub zakończenie działań wojennych;
- obrzędy błagalno-dziękczynne. Charakter błagalny mają np. dni krzyżowe, czyli nabożeństwo o dobre urodzaje oraz Msze święte w różnych intencjach – z okazji rocznicy ślubu, za zmarłych, o uzdrowienie, o błogosławieństwo itp. Charakter dziękczynny mają np. Eucharystie, w których dziękuje się za otrzymane łaski.

Kwantyfikacji cyklicznych praktyk religijnych dokonuje się przez zliczenie wiernych, którzy uczestniczą w Mszach świętych niedzielnych (*dominantes*) oraz przystępują do Komunii świętej (*communicantes*). Systematyczne badania są organizowane w Polsce od 1979 roku. Pierwszy wskaźnik pokazuje, jaka część katolików zobligowanych do uczestnictwa w Eucharystii niedzielnej i świątecznej wypełnia ten obowiązek. Ustala się go według wzoru: $D = U_c/Z_o \cdot 100$. Zwolnieni z obowiązku są

⁴⁹⁰ Przez termin „obrzęd” rozumiemy praktykę, dzięki której człowiek wchodzi w kontakt z bytami nadprzyrodzonymi.

⁴⁹¹ Z.T. Wierzbicki, *Obrzędy i praktyki religijne ludności wiejskiej i ich regulacyjne funkcje: na przykładzie wsi Zacisze*, „Przegląd Socjologiczny / Sociological Review”, 32/1 (1980), s. 136.

chorzy, ludzie starsi, którzy mają ograniczone możliwości poruszania się oraz dzieci do lat siedmiu. Po przeanalizowaniu demograficznej struktury przeciętnej parafii miejskiej i wiejskiej określono, że jest to 18% populacji. Drugi wskaźnik informuje, jaka część wiernych przyjmuje Komunię świętą⁴⁹². W badaniu parafia jest jednostką operacyjną, a diecezja – jednostką analityczną, w ramach której zlicza się dane przesłane z wszystkich parafii.

Następująco prezentują się dane dotyczące parafii w 2018 roku⁴⁹³:

- *Dominicantes* – 38,2%
- *Communicantes* – 17,3%

Rok 2019⁴⁹⁴:

- *Dominicantes* – 36,9 %
- *Communicantes* – 16,7%

Rok 2020⁴⁹⁵:

- Nie zostało przeprowadzone badanie *dominantes* i *communicantes*

W podsumowaniu zaznaczono, że sytuacja pandemii „znaczaco wpłynęła na praktyki niedzielne oraz życie sakramentalne polskich katolików”. Sakramentu chrztu w 2020 roku udzielono 312,1 tys. osób, co oznaczało spadek o 16,3% w stosunku do poprzedniego roku. Bierzmowanie przyjęło 252,3 tys. osób, czyli mniej o 34% niż w 2019 roku. Sakrament małżeństwa zawarło 91,5 tys. osób, czyli mniej o 26,8% w stosunku do 2019 roku. Wzrosła jedynie liczba osób, które przystąpiły do pierwszej Komunii Świętej. Było ich 298 tys., czyli więcej o 49 tys. niż w poprzednim roku (wzrost o 20%).

⁴⁹² Por. P. Śleszyński, W. Sadłoń, M. Kowalski, P. Łysoń, T. Żukowski, Ł. Prażmo, *Rola terytorialnego zakorzenienia historycznego w kształtowaniu praktyk religijnych w parafiach katolickich w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, 2023, 95, 4, s. 370; Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, *Dominantes metodologia*, <https://www.iskk.pl/badania/religijnosc/47-uncategorised/63-dominantes> (dostęp: 15.02.2024).

⁴⁹³ Por. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2020*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, Warszawa 2020, s. 4.

⁴⁹⁴ Por. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za 2019 r.*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, Warszawa 2020, s. 4.

⁴⁹⁵ Por. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za rok 2020*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, Warszawa 2020, s. 4–5.

Rok 2021⁴⁹⁶:

- *Dominicantes* – 28,3 %
- *Communicantes* – 12,9%

W podsumowaniu tego roku również pojawiła się adnotacja o znaczącym wpływie pandemii na życie sakramentalne. Chrztu świętego udzielono 315 tys. osób. Był to niewielki wzrost w porównaniu z rokiem 2020 – o ponad 1%. Do pierwszej Komunii Świętej przystąpiło 331,7 tys. osób, czyli więcej o 11,3% niż w roku poprzednim. Bierzmowanie przyjęło 265,7 tys. osób, a sakrament małżeństwa zawarło 103,9 tys. par. W przypadku obu tych sakramentów odnotowano wzrost.

Rok 2022⁴⁹⁷:

- *Dominicantes* – 29,5 %
- *Communicantes* – 13,9%

W tym roku o 4,2% mniej było chrztów (302,2 tys.) oraz zawartych związków małżeńskich (87,9 tys.), natomiast więcej osób przystąpiło do pierwszej Komunii św. (337,2 tys.) i do bierzmowania (304,7 tys.).

⁴⁹⁶ Por. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2021*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, K. Kamiński, Warszawa 2022, s. 4–5.

⁴⁹⁷ Por. Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, 2022. *Kościół w liczbach. Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia*, red. M. Jewdokimow, L. Organek, W. Sadłoń, Warszawa 2023, s. 4.

4.2. Problemy i hipotezy badawcze

Problem badawczy, który został podjęty w niniejszej dysertacji, jest następujący: Jakie znaczenie miały praktyki religijne i działania duszpasterskie w czasie pandemii koronawirusa (COVID-19) w okresie 2019–2022 dla wiernych w parafiach na terenie miasta i gminy Zator?

Dzięki wielu badaniom socjologicznym przeprowadzonym w okresie pandemii i po jej zakończeniu istnieje możliwość zestawienia ich wyników z wynikami badań własnych, a w konsekwencji możliwe będzie rozwiązanie powyższego problemu.

Pomimo tego, że praktyki religijne stanowią zewnętrzny przejaw religijności, to brak uczestnictwa w nich często pociąga za sobą ważne konsekwencje. Przede wszystkim następuje osłabienie więzi z wspólnotą Kościoła, a to prowadzi do obniżenia poziomu religijności. „Wskazuje to na ścisły związek kościelności z religijnością. Praktyki religijne są uznawane za wskaźniki religijności kościelnej oraz przejaw partycypacji kościelnej”⁴⁹⁸.

Wyróżnia się dwa kryteria religijności:

- negatywne – brak praktyk religijnych świadczy o tym, że w życiu religijnym dokonują się daleko idące zmiany;
- pozytywne – spełnianie praktyk z pobudek religijnych jest odzwierciedleniem religijności wewnętrznej.

Społeczeństwa pluralistyczne i ponowoczesne cechują się tym, że człowiek nie spotyka się z presją i ścisłą kontrolą, stąd spełnianie praktyk religijnych wymaga zaangażowania osobistego i przez to staje się znakiem religijnej żywotności. Źródłem dla aktywności religijnej może być wiara i miłość względem Boga, a także rutyna, przyzwyczajenie, naciski środowiska społecznego. W ten sposób łączą się czynniki zewnętrzne z wewnętrznymi, obiektywne z subiektywnymi⁴⁹⁹.

⁴⁹⁸ S.H. Zaręba, J. Mariański, *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, „Journal of Modern Science”, t. 1/46/2021, s. 29; por. Th. Luckmann, *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym świecie*, tł. L. Bluszcz, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 1996, s. 63.

⁴⁹⁹ J. Mariański, *Praktyki religijne w Polsce w procesie przemian. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2014, s. 8–22.

„W drugiej dekadzie XXI w. zaznaczył się wyraźny spadek praktyk religijnych w społeczeństwie polskim, a zwłaszcza w środowiskach młodzieżowych”⁵⁰⁰. Stan ten nasilił się w okresie pandemii COVID-19, kiedy obowiązywały liczne restrykcje związane z organizowaniem życia religijnego w parafiach.

W tej rozprawie skupiliśmy się na analizie praktyk religijnych i działań duszpasterskich oraz ich znaczenia dla wiernych w trzech parafiach: św. Jakuba Mniejszego w Palczowicach, św. Andrzeja Apostoła w Graboszycach oraz św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, które znajdują się na terenie gminy Zator w województwie małopolskim, w powiatach oświęcimskim i wadowickim.

Istotnym elementem w czasie przygotowywania rozprawy było postawienie pytań badawczych. Odwołano się do klasyfikacji pytań autorstwa K. Ajdukiewicza, który wyróżnił pytania rozstrzygnięcia (rozpoczynają się od partykuły „czy”) oraz pytania dopełnienia (rozpoczynają się zwrotem „jak”, „jak jest” itp.)⁵⁰¹. Zostały zadane następujące pytania:

1. Jakie formy duszpasterskie podjęto w czasie pandemii koronawirusa (COVID-19) w parafiach funkcjonujących na terenie miasta i gminy Zator wobec wiernych?
2. Jakie znaczenie miały praktyki religijne i aktywności duszpasterskie w czasie pandemii koronawirusa (COVID-19) dla wspólnoty parafialnej i życia duszpasterskiego?
3. Jakie są podobieństwa i różnice między praktykami religijnymi w czasie epidemii w starożytności, średniowieczu, nowożytności a działaniami współczesnymi?

Ważną częścią rozprawy są hipotezy badawcze. Są to „wszelkie twierdzenia częściowo tylko uzasadnione, przeto także wszelki domysł, za pomocą którego tłumaczymy dane fatyczne, a więc także domysł w postaci uogólnienia, osiągniętego (...) na podstawie danych wyjściowych”⁵⁰². Postawiono następujące hipotezy badawcze:

⁵⁰⁰ S.H. Zaręba, J. Mariański, *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, „Journal of Modern Science”, t. 1/46/2021, s. 31.

⁵⁰¹ Por. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, do druku przygotowali H. Mortimer i K. Szaniawski, PWN, Warszawa 1965, s. 86–94.

⁵⁰² T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań socjologicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001, s. 46.

H1: Praktyki religijne w czasie pandemii koronawirusa (COVID-19) w okresie 2019–2022 mogły funkcjonować w dalszym ciągu dzięki propozycjom duszpasterskim podjętym w parafiach na terenie miasta i gminy Zator.

H2: Działania i formy duszpasterskie podjęte przez duszpasterzy skutecznie odpowiadały na potrzeby większości wiernych w parafiach funkcjonujących na terenie miasta i gminy Zator.

H3: Dokumenty Stolicy Apostolskiej i Konferencji Episkopatu Polski odpowiadały na wyzwania duszpasterskie czasu pandemii.

4.3. Metody, techniki i narzędzia badań

Metoda badań to „zespół teoretycznie uzasadnionych zabiegów koncepcyjnych i instrumentalnych obejmujących najogólniej całość postępowania badacza, zmierzającego do rozwiązania określonego problemu naukowego”⁵⁰³.

Terminem technika badań określa się natomiast „czynności praktyczne, regulowane starannie wypracowanymi dyrektywami, pozwalającymi na uzyskanie optymalnie sprawdzalnych informacji, opinii, faktów”⁵⁰⁴.

Narzędzie badawcze to przedmiot, który służy do zrealizowania wybranej techniki badań⁵⁰⁵.

Technika badawcza oznacza wykonywaną czynność, np. prowadzenie wywiadu, obserwowanie, przeprowadzanie ankiety, natomiast narzędzie badawcze służy do tego, by możliwe było zgromadzenie danych z badań. Narzędziami w takim rozumieniu mogą być: arkusz obserwacyjny, kwestionariusz wywiadu, rejestrator dźwięku.

Metoda jest pojęciem nadrzędnym w stosunku do technik i narzędzi badawczych. Technika jest terminem nadrzędnym wobec narzędzia badawczego, a podrzędnym wobec metody.

W celu dotarcia do jak największej grupy respondentów w niniejszej dysertacji zastosowano metodę sondażu przy wykorzystaniu kwestionariusza ankiety jako głównego narzędzia badawczego. Dzięki niemu możliwe było zebranie informacji i faktów dotyczących badanych zjawisk, co umożliwiło zgromadzenie wiedzy o atrybutach strukturalnych i funkcjonalnych, dynamice zjawisk społecznych, opiniach i poglądach reprezentatywnych grup, a także nasileniu i kierunkach rozwoju⁵⁰⁶.

W ankiecie znalazły się pytania dotyczące poszczególnych praktyk religijnych i działań duszpasterskich podjętych w okresie pandemii. Respondenci mogli wypowiedzieć się na temat częstotliwości partycypacji w Mszach świętych niedzielnych i świątecznych, a także częstotliwości spowiedzi świętej i modlitwy, zarówno przed

⁵⁰³ T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Wrocław-Warszawa 1998, s. 41.

⁵⁰⁴ A. Kamiński, *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, w: *Metodologia pedagogiki społecznej*, red. R. Wroczyński, T. Pilch, Wrocław 1974, s. 56.

⁵⁰⁵ Por. T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań socjologicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001, s. 71.

⁵⁰⁶ E. Babbie, *Badanie społeczne w praktyce*, Warszawa 2019, s. 290.

pandemią, jak i w czasie jej trwania. Zostali zapytani o to, w jaki sposób najczęściej uczestniczyli w Eucharystii w okresie pandemii, jak przyjmowali Komunię świętą, a także o to, z jakich transmisji o tematyce religijnej korzystali oraz jakie znaczenie miały dla nich rozważania publikowane na stronach internetowych parafii.

W ankiecie pojawiło się pięć pytań dotyczących różańca świętego i jego znaczenia dla życia duchowego respondentów. Dwa pytania nawiązywały do nadania patronatu św. Rocha miastu i gminie Zator. Dotyczyły znaczenia praktyk duszpasterskich, które były związane z tym świętym.

Badania zostały przeprowadzone wśród wiernych parafii funkcjonujących na terenie miasta i gminy Zator. Na podstawie uzyskanych odpowiedzi przeanalizowano znaczenie podjętych praktyk i działań dla wiernych, a zebrany materiał został przedstawiony w postaci tabel zawierających dane statystyczne oraz wykresów.

W rozprawie posłużono się również metodą analityczno-syntetyczną. Dokonano krytycznej analizy dostępnych badań oraz treści związanych z tematem, m.in. danych z Kurii Metropolitalnej w Krakowie dotyczących uczestnictwa w Mszach św. niedzielnych oraz przyjmowania Komunii św., na podstawie których wyliczono wskaźniki *dominantes* i *communicantes* dla wszystkich parafii objętych badaniem; kronik parafialnych; broszury o patronie miasta i gminy Zator; rozważań i homilii zamieszczonych na stronach internetowych i profilach na Facebooku; artykułów dotyczących parafii; rozporządzeń pandemicznych wydawanych przez władze państwowe i kościelne. Wykorzystano również statystyki wyświetleń transmisji z zatorskich kanałów parafialnych na YouTube i Facebooku. Wyniki zostały przedstawione w formie tabel i wykresów.

4.4. Dobór próby i teren badań

Badanie zostało przeprowadzone w okresie od 5 marca do 30 kwietnia 2022 roku w parafiach św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze, św. Jakuba w Palczowicach oraz św. Andrzeja w Graboszycach.

Parafie w Palczowicach i Graboszycach to wspólnoty wiejskie. Do pierwszej z nich poza wsią o tej nazwie (ok. 460 mieszkańców) należą dodatkowo Grodzisko (ok. 400) i Smolice (ok. 660). Sprawuje ona opiekę duszpasterską w sumie nad ok. 1520 wiernymi. Liczba wiernych w Graboszycach to ok. 660.

Ostatnia z parafii objętych badaniem jest wspólnotą, która obejmuje małe miasto Zator (ok. 3730 mieszkańców) i cztery wsie – Laskową (ok. 430), Trzebieńczyce (ok. 310), Rudze (ok. 440) i Podolsze (ok. 1350). Razem na terenie parafii jest ok. 6260 wiernych⁵⁰⁷.

Uzyskano odpowiedzi od 721 respondentów spełniających kryteria. Były to osoby pełnoletnie, które uczestniczyły w Mszach świętych w kościołach, które znajdują się w parafiach objętych badaniem. Każdy wierny, który był na Eucharystii, otrzymywał po jej zakończeniu kwestionariusz i miał siedem dni na wypełnienie go oraz przyniesienie do zakrystii lub kancelarii. W Zatorze 6 marca 2022 roku rozdano 1237 formularzy, w Graboszycach 10 kwietnia 2022 roku – 210 formularzy, a w Palczowicach 1 maja 2022 – 638. W sumie przekazano 2085 formularzy, z czego zwrócono prawidłowo wypełnionych 721, z tego w Zatorze 564, w Graboszycach 37, a w Palczowicach 120. Oznacza to, że poprawnie wypełniony kwestionariusz zwróciło 35% badanych.

W pierwszej kolejności dokonano charakterystyki grupy badawczej. Badanie zostało przeprowadzone na grupie 721 respondentów, którzy uczestniczyli w praktykach religijnych w trzech odrębnych parafiach. Następująco przedstawia się rozkład uczestników badania w poszczególnych parafiach: Graboszyce – 5%, Palczowice – 17% i Zator – 78%.

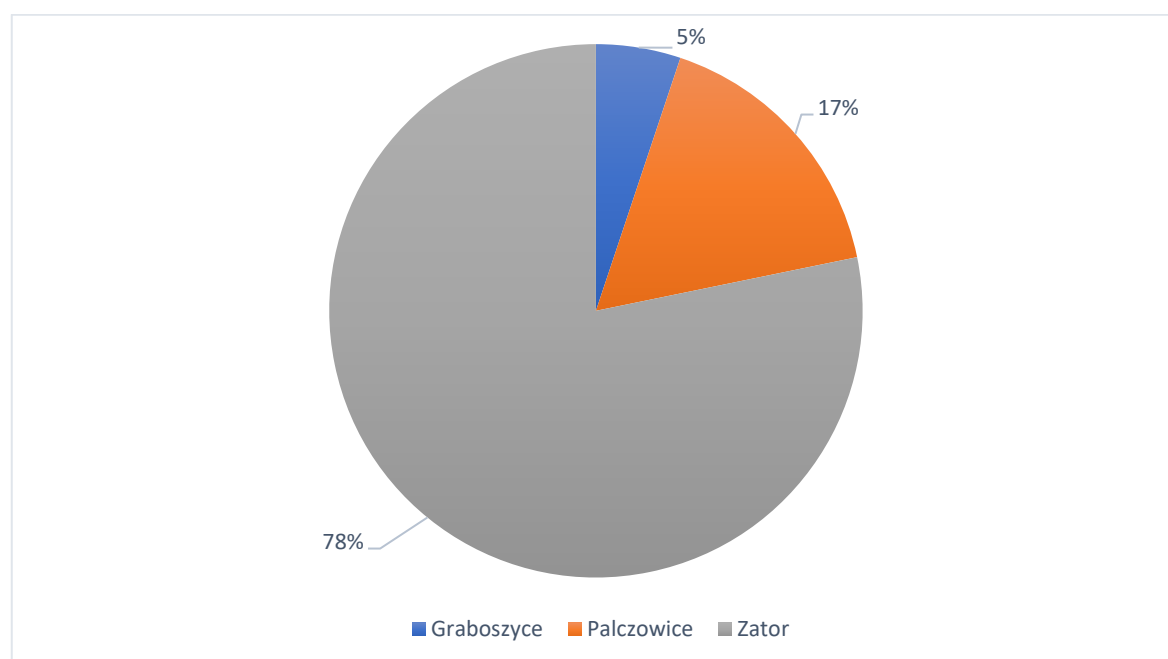
⁵⁰⁷ Dane na podstawie *Informator Archidiecezji Krakowskiej 2021*, Wydawnictwo św. Stanisława BM, Kraków 2021.

Tabela 1. Podział respondentów według parafii

	<i>N</i>	%
Graboszyce	37	5
Palczowice	120	17
Zator	564	78

Źródło: badania własne.

Wykres 1. Podział procentowy respondentów wg parafii

Źródło: badania własne.

4.5. Charakterystyka społeczno-demograficzna respondentów

Na początku kwestionariusza ankiety zostały zadane pytania, dzięki którym możliwe było ustalenie, kim są respondenci. Pierwsze z nich dotyczyło płci, a następnie kolejno: wieku, stanu cywilnego, wykształcenia, miejsca zamieszkania – wieś, małe miasto (do 25 tys. mieszkańców), średnie miasto (25–100 tys. mieszkańców), duże miasto (powyżej 100 tys. mieszkańców). W badaniu uwzględniono również parafię, na terenie której zamieszkują respondenci – parafia p.w. św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze, parafia p.w. św. Andrzeja w Graboszycach, parafia p.w. św. Jakuba w Palczowicach lub parafia poza gminą Zator.

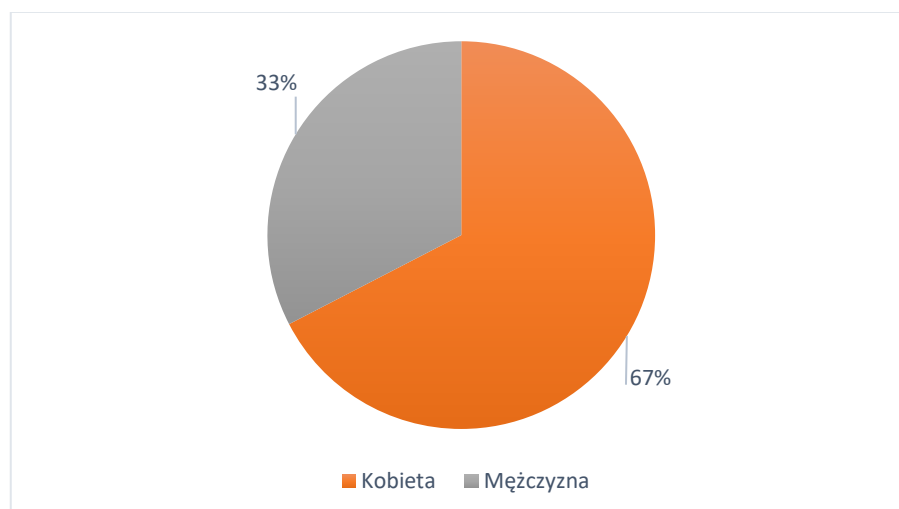
W badaniu dominowała obecność kobiet, których udział wyniósł 67%, natomiast mężczyźni stanowili 33% próby, zgodnie z przedstawionymi danymi w tabeli i na wykresie nr 2.

Tabela 2. Rozkład odpowiedzi w pytaniu o płeć

	<i>N</i>	%
Kobieta	486	67
Mężczyzna	235	33

Źródło: badania własne.

Wykres 2. Rozkład płci badanych (w %)

Źródło: badania własne.

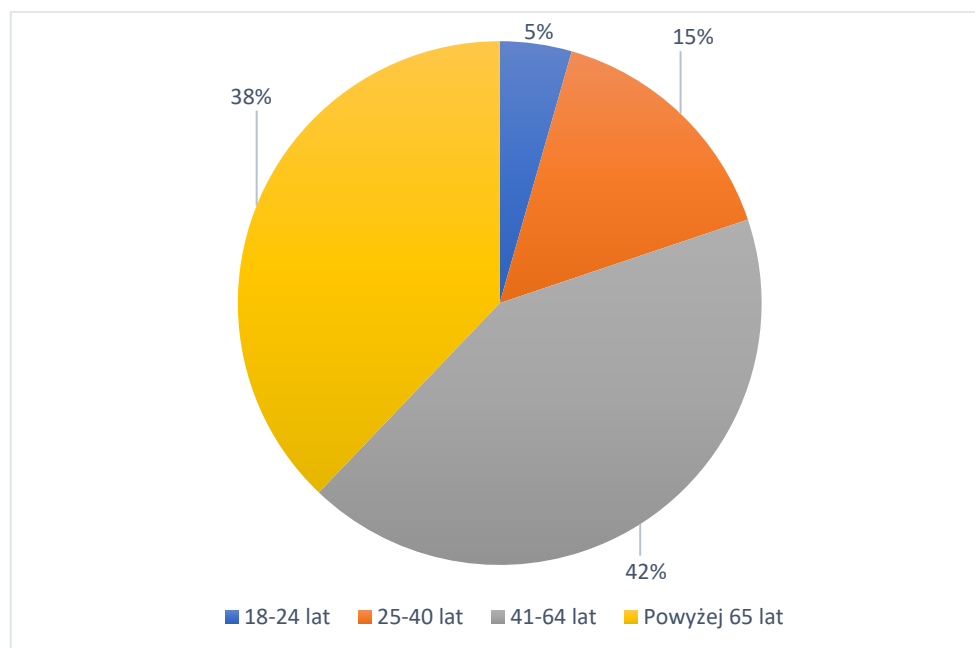
Wiek badanych, biorących udział w badaniu, rozkładał się w następujący sposób: 38% respondentów stanowiły osoby powyżej 65. roku życia; 42% było w wieku 41–65 lat; 15% w przedziale wiekowym 25–40 lat i 5% osób w wieku 18–24.

Tabela 3. Rozkład częstości w pytaniu o wiek

	<i>N</i>	<i>%</i>
18–24	32	5
25–40	111	15
41–64	305	38
Powyżej 65 lat	273	42

Źródło: badania własne.

Wykres 3. Wiek badanych

Źródło: badania własne.

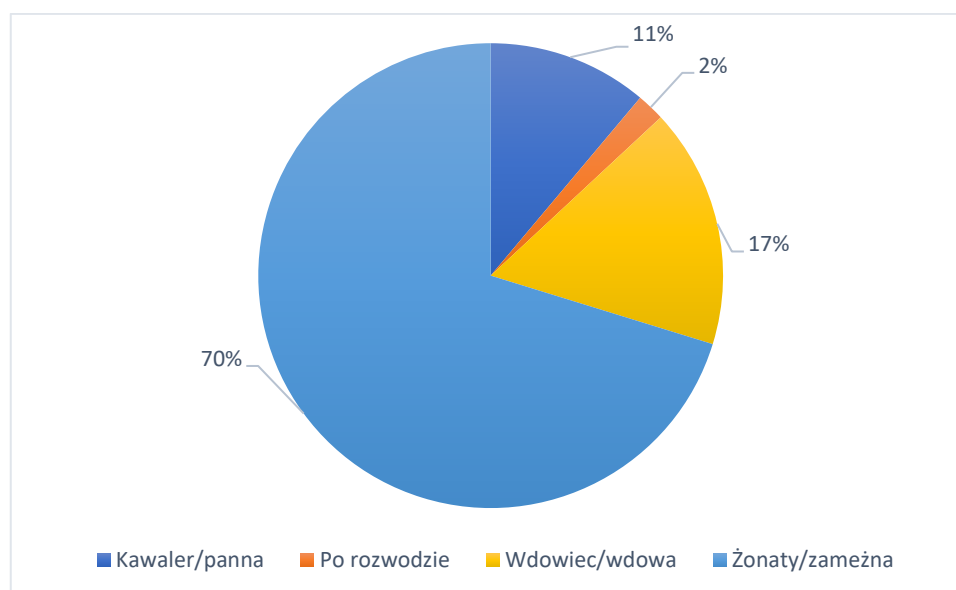
Respondenci zostali dodatkowo sklasyfikowani ze względu na ich stan cywilny. 70% ankietowanych zadeklarowało, że są w związku małżeńskim (żonaty/zamężna); 17% odpowiedziało, że są wdowami/wdowcami, 11% określiło się jako kawalerzy/panny; 2% jako osoby rozwiedzione.

Tabela 4. Rozkład częstości dla pytania o stan cywilny

	<i>N</i>	%
Kawaler/panna	80	11
Po rozwodzie	14	2
Wdowiec/wdowa	120	17
Żonaty/zamężna	505	70

Źródło: badania własne.

Wykres 4. Stan cywilny

Źródło: badania własne.

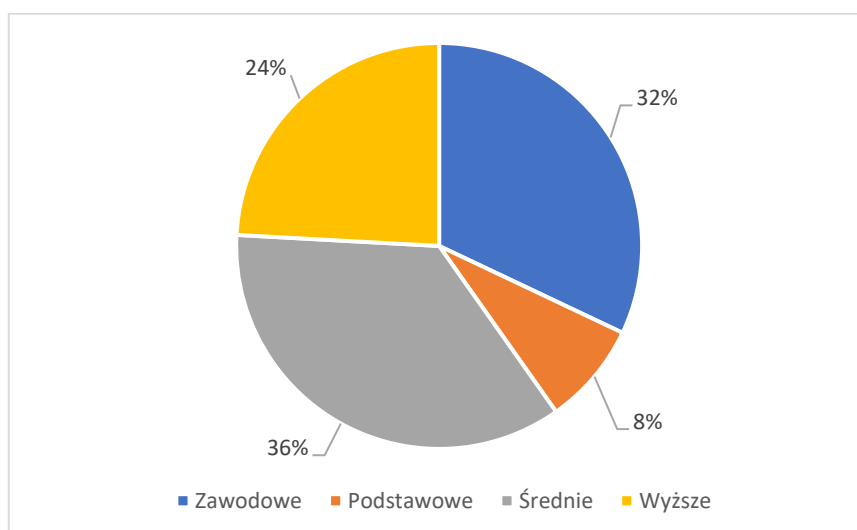
Struktura poziomu wykształcenia respondentów przedstawia się następująco: 36% badanych posiadało wykształcenie średnie; 32% wykształcenie zawodowe; 24% wykształcenie wyższe; 8% ankietowanych wykształcenie podstawowe.

Tabela 5. Rozkład częstości w pytaniu o wykształcenie .

	<i>N</i>	%
Zawodowe	231	32
Podstawowe	59	8
Średnie	257	36
Wyższe	174	24

Źródło: badania własne.

Wykres 5. Podział wykształcenia respondentów

Źródło: badania własne.

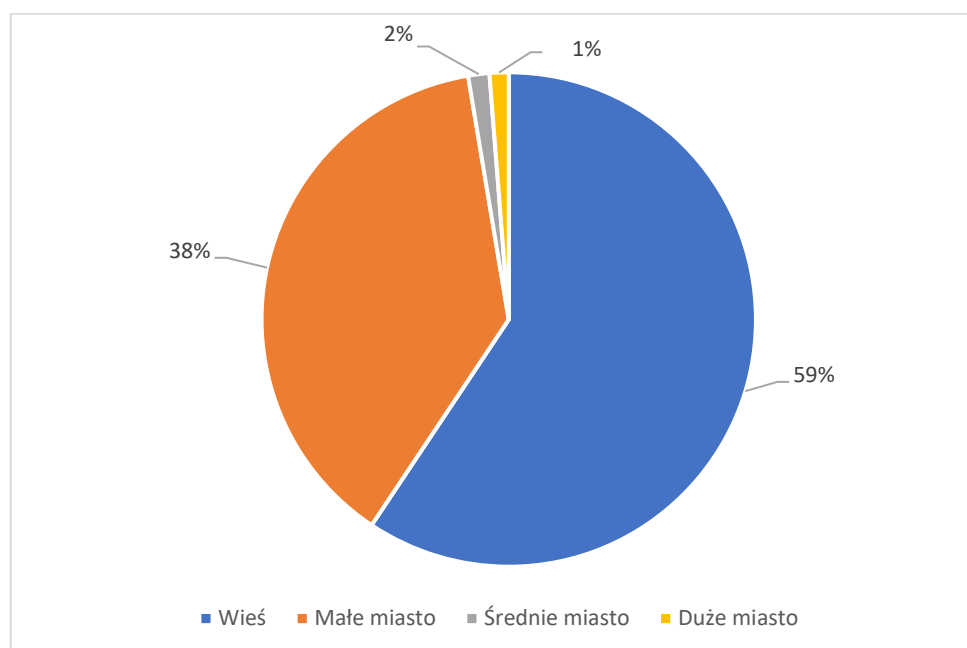
Struktura miejsc zamieszkania uczestników badania prezentowała się w następujących proporcjach: 59% to mieszkańcy obszarów wiejskich; 38% mieszkańcy małych miast; 2% mieszkańcy średnich miast; 1% osób zamieszkiwało duże miasta.

Tabela 6. Rozkład częstości w pytaniu o miejsce zamieszkania

	<i>N</i>	%
Wieś	428	59
Małe miasto (do 25 tys. mieszkańców)	274	38
Średnie miasto (25-100 tys. mieszkańców)	10	2
Duże miasto (powyżej 100 tys. mieszkańców)	9	1

Źródło: badania własne.

Wykres 6. Miejsce zamieszkania

Źródło: badania własne.

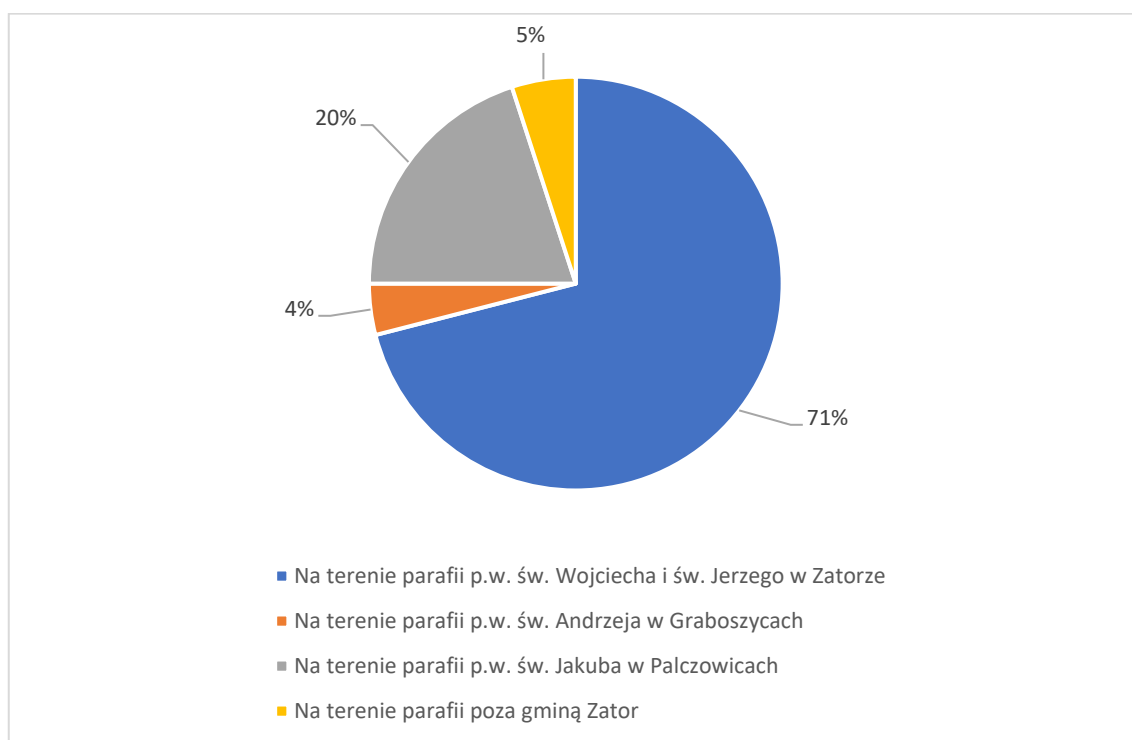
W badaniu zapytano również o parafię, na terenie której mieszkają respondenci. Rozkład prezentuje się następująco: 71% zamieszkuje teren parafii pod wezwaniem św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze; 20% mieszka na terenie parafii św. Jakuba w Palczowicach; 4% na terenie parafii św. Andrzeja w Graboszycach, a 5% na terenie parafii, która znajduje się poza gminą Zator.

Tabela 7. Rozkład częstości miejsca zamieszkania – parafia

	<i>N</i>	%
Na terenie parafii p.w. św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze	513	71
Na terenie parafii p.w. św. Andrzeja w Graboszycach	29	4
Na terenie parafii p.w. św. Jakuba w Palczowicach	143	20
Na terenie parafii poza gminą Zator	36	5

Źródło: badania własne.

Wykres 7. Miejsce zamieszkania – parafia

Źródło: badania własne.

Podsumowanie

W niniejszym rozdziale zaprezentowano główny cel przeprowadzonych badań, jakim było zebranie materiału naukowego o znaczeniu praktyk religijnych i działań duszpasterskich w czasie pandemii COVID-19 w trzech parafiach znajdujących się na terenie miasta i gminy Zator. Opisano dokładnie przedmiot badań, a także sformułowano problem badawczy, hipotezy i pytania badawcze.

Został przedstawiony sposób doboru próby oraz teren badań, na którym uzyskano 721 odpowiedzi w kwestionariuszach ankietowych. Wśród respondentów większość stanowiły kobiety (67%), osoby w wieku 41–65 lat (42%), będące w związkach małżeńskich (70%). Największe zróżnicowanie było widoczne w kwestii wykształcenia (najwięcej zadeklarowało, że posiada średnie – 36%). Jeśli chodzi o miejsce zamieszkania, to większość mieszkała na wsi (59%) oraz na terenie parafii p.w. św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze (71%).

ROZDZIAŁ V

ORGANIZACJA ŻYCIA RELIGIJNEGO W CZASIE PANDEMII NA PRZYKŁADZIE PARAFII NA TERENIE MIASTA I GMINY ZATOR – ANALIZA BADAŃ WŁASNYCH

5.1. Realizacja postanowień sanitarno-epidemiologicznych

Na stronie internetowej parafii w Zatorze od początku pandemii zamieszczano informacje dotyczące dyspensy i Komunii duchowej. Pierwsze wyjaśnienie odnośnie do dyspensy od uczestnictwa w niedzielnej Eucharystii pojawiło się od razu po wydaniu dekretu przez biskupa diecezjalnego, tj. 20 marca 2020 roku. Oprócz wymienienia grup wiernych, którym to prawo przysługiwało, duszpasterze zachęcali do tego, by w zamian spełnić inny akt religijny, np. uczestniczyć w transmisji Eucharystii, czytać Biblię przez minimum pół godziny lub odmówić jedną część różańca.

Zatorscy duszpasterze w pierwszym wpisie podali też instrukcję, jak dobrze przeżywać Mszę św. za pośrednictwem środków społecznego przekazu. Skupili się na przedstawieniu kwestii praktycznych: ustawienie na stole nakrytym białym obrusem krzyża i zapalonych świec, przygotowanie modlitewnika i księgi Pisma Świętego, zaproszenie, by równolegle nie wykonywać innych czynności i odpowiadać na głos na kolejne wezwania kapłana, przyjmowanie postawy ciała właściwej dla danej części liturgii.

W wytycznych można było również znaleźć informację o tym, jak przyjąć Komunię św. duchowo, co było istotne dla osób, które skorzystały z dyspensy. Podkreślono, że taka forma jest dopuszczalna wtedy, gdy nie ma możliwości przystąpienia do Komunii sakramentalnej. Pozostałe warunki, jakie zostały wymienione, to: stan łaski uświęcającej, pragnienie zjednoczenia się z Chrystusem (podano przykładową modlitwę do odmówienia), dziękczynienie za otrzymane łaski (przytoczono modlitwę św. Ignacego z Loyoli). Zaznaczono wreszcie, że „wzbudzenie w sobie aktu Komunii duchowej może mieć skutki takie same, jak podczas przyjmowania Komunii

św. sakramentalnej (np. postępowanie w miłości Bożej, zdobycie umocnienia w cierpieniu, pomnożenie wiary i miłości)”⁵⁰⁸.

Tego samego dnia, w oddzielnym wpisie, opisano, jak właściwie przyjąć Komunię św. na rękę. Zrobiono to w dziewięciu punktach, skupiając się na tym, aby zrobić to jak najdokładniej. Szczególnie zwrócono uwagę na to, by spożyć pozostałe na dłoni okruchy Chleba Eucharystycznego⁵⁰⁹.

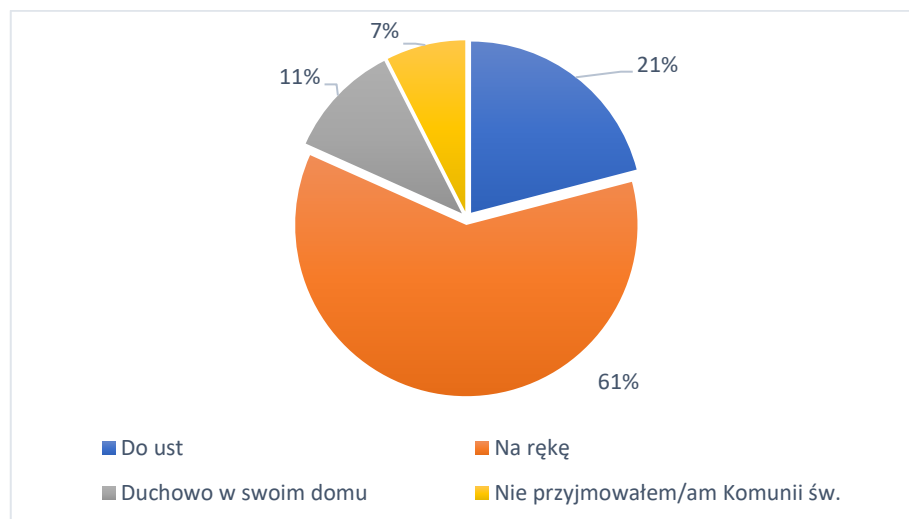
W przeprowadzonym badaniu sprawdzono sposób przyjmowania Komunii św. w czasie pandemii. 61% ankietowanych przyjmowało ją na rękę; 21% do ust; 11% duchowo w swoim domu; 7% nie przyjmowało jej wcale.

Tabela 8. Rozkład częstości formy przyjmowanej Komunii św. w czasie pandemii

	<i>N</i>	%
Do ust	151	21
Na rękę	438	61
Duchowo w swoim domu	78	11
Nie przyjmowałem/am Komunii św.	54	7

Źródło: badania własne.

Wykres 8. Najczęstsza forma przyjmowania Komunii św. w czasie pandemii

Źródło: badania własne.

⁵⁰⁸ Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Informacje dotyczące dyspensy i Komunii duchowej*, <https://parafiazator.pl/informacje-dotyczace-dyspensy-i-komunii-duchowej/> (dostęp: 25.04.2024).

⁵⁰⁹ Całość instrukcji dostępna jest pod adresem: <https://parafiazator.pl/jak-wlasciwie-przyjac-komunie-swieta-na-reke/> (dostęp: 25.04.2024).

Nowe informacje na temat zachowania bezpieczeństwa i ostrożności w czasie liturgii zamieszczono 6 kwietnia, ze względu na wprowadzenie limitu 50 osób w świątyni od świąt wielkanocnych. Duszpasterze parafii w Zatorze podjęli decyzję o zwiększeniu liczby Mszy św. w Niedzielę Zmartwychwstania. Dokonano podziału parafii zgodnie z rejonami kolędowymi i określono precyzyjnie, kiedy jest możliwe uczestnictwo we Mszy św. Zwrócono uwagę, że stan osób, które są w kościele, będzie monitorowany przez przedstawicieli Ochotniczej Straży Pożarnej. Dokładnie opisano, w jaki sposób należy przestrzegać zasad bezpieczeństwa, które wynikają z rozporządzeń. Zwrócono uwagę na dezynfekcję rąk, odpowiednią odległość od innych osób, możliwość przyjmowania Komunii św. na rękę, zakaz przekazywania znaku pokoju przez podanie dłoni. Przypomniano, że w kropielnicach nie ma wody święconej. Parafia zobowiązała się do tego, że po każdej Eucharystii zostaną zdezynfekowane ławki. Poproszono o wchodzenie do kościoła i wychodzenie z niego pojedynczo, a także o przybycie na Mszę najwcześniej 10 minut przed ustaloną godziną.

Zamieszczono instrukcję bezpiecznego korzystania ze spowiedzi świętej. Na kratkach konfesjonału umieszczono ochronną folię. Każdy penitent został zobowiązany do zdezynfekowania jej po zakończeniu spowiedzi. Można było skorzystać z przygotowanych ręczników i specjalnego płynu. Przypomniano o dystansie społecznym⁵¹⁰.

Ze względu na ogłoszenie nowych restrykcji 9 kwietnia 2020 roku i utrzymanie limitu pięciu osób (poza sprawującymi liturgię i usługującymi) do 19 kwietnia, parafia musiała wycofać się ze swojego pomysłu. Odwołano Msze św., które miały być odprawiane co godzinę w Wielkanoc oraz Poniedziałek Wielkanocny. Powrócono do normalnego porządku niedzielnego. Zapewniono, że jedna Msza św. (o godz. 9.00) będzie transmitowana na kanałach parafialnych na Facebooku i na Kanale Parafia Zator TV⁵¹¹.

Duszpasterze parafii na terenie gminy Zator zapoznawali się z kolejnymi rozporządzeniami państwowymi i kościelnymi, które wprowadzały obostrzenia i zawierały zalecenia dotyczące postępowania w czasie pandemii. Pilnowano szczególnie

⁵¹⁰ Wszystkie zalecenia wydane przez parafię w Zatorze odnośnie Świąt Wielkanocnych w 2020 roku znajdują się pod adresem: <https://parafiazator.pl/informacje-o-zachowaniu-bezpieczenstwa-i-ostroznosci-podczas-liturgii/> (dostęp: 15.04.2024).

⁵¹¹ Wszystkie zalecenia obowiązujące w parafii zatorskiej od Wielkiej Soboty do Niedzieli Miłosierdzia są pod adresem: <https://parafiazator.pl/nowe-informacje-od-wielkiej-soboty-do-niedzieli-milosierdzia-bozego/> (dostęp: 25.04.2024).

limitów wiernych w świątyniach oraz bezpieczeństwa w czasie sprawowania sakramentu pokuty i w momencie rozdawania Komunii św. Wyjaśniano, w jaki sposób przyjmować Komunię duchową, jak wzbudzać akt żalu doskonałego oraz przeżywać Eucharystię za pośrednictwem mediów.

5.2. Sposób spełniania praktyk duszpasterskich w czasie pandemii (modlitwa, Eucharystia, spowiedź, nabożeństwa)

Ankietowani zostali zapytani o częstotliwość modlitwy. Jest ona praktyką trudną do empirycznego zbadania. Pomimo że jest nadobowiązkowa, to wielu katolików uznaje jej zaniechanie za grzech ciężki. „Przestrzeganie modlitwy codziennej lub jej zaniechanie jest znakiem żywotności lub osłabienia życia chrześcijańskiego”⁵¹². We wszystkich religiach modlitwa jest sposobem komunikacji człowieka z Bogiem. Może mieć charakter dziękczynienia, uwielbienia, błagania, przebłagania.

Respondenci odpowiedzieli najpierw na pytanie o to, jak często modlili się przed pandemią. 68% zadeklarowało modlitwę codzienną, 16% kilka razy w tygodniu, 10% raz w tygodniu, 2% kilka razy w miesiącu i 1% kolejno: raz w miesiącu, raz na kilka miesięcy, kilka razy w roku, również 1% respondentów zadeklarował zupełny brak modlitwy.

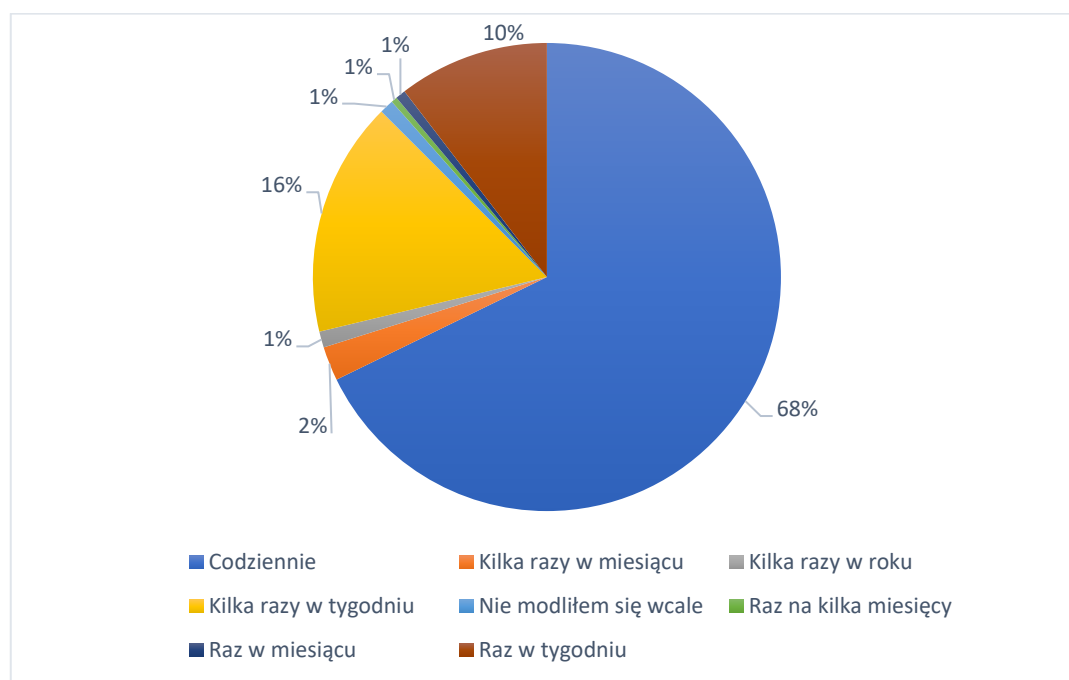
Tabela 9. Rozkład częstości modlitwy przed pandemią

	<i>N</i>	%
Codziennie	488	68
Kilka razy w miesiącu	17	2
Kilka razy w roku	8	1
Kilka razy w tygodniu	117	16
Nie modliłem się wcale	7	1
Raz na kilka miesięcy	3	1
Raz w miesiącu	5	1
Raz w tygodniu	75	10

Źródło: badania własne.

⁵¹² S.H. Zaręba, J. Mariański, *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, „Journal of Modern Science”, t. 1/46/2021, s. 29.

Wykres 9. Częstotliwość modlitwy przed pandemią

Źródło: badania własne.

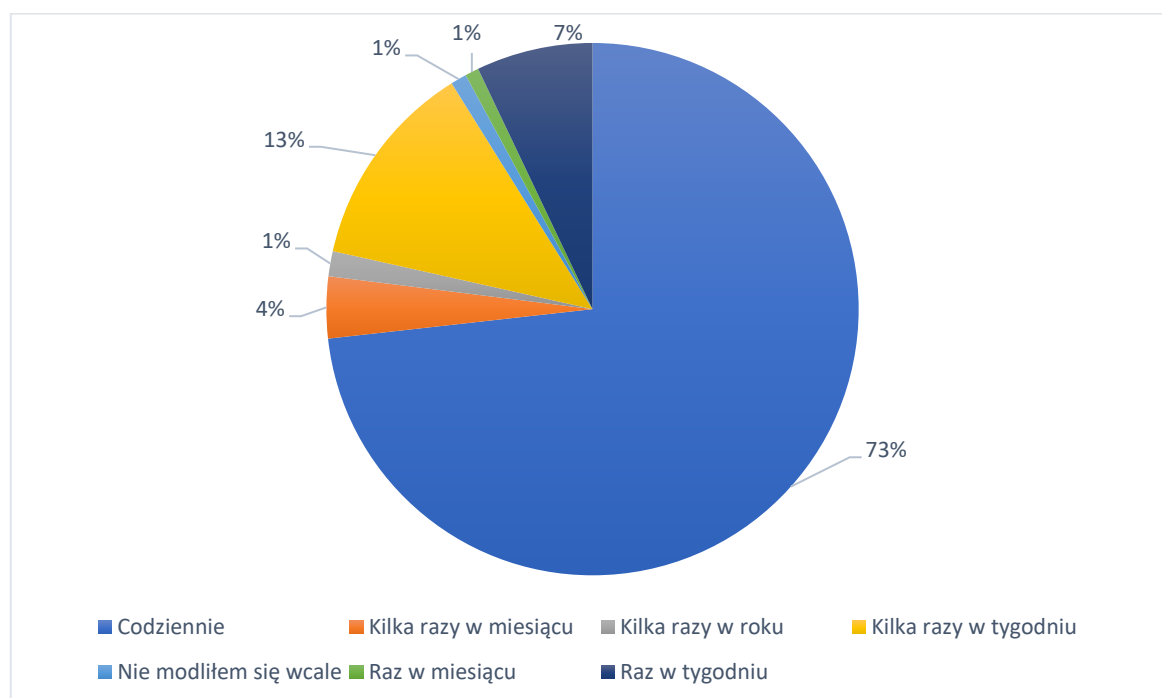
Podobne pytanie o częstotliwość modlitwy dotyczyło czasu pandemii COVID-19. 73% badanych odpowiedziało, iż modliło się codziennie (stanowi to wzrost 5% w porównaniu z modlitwą przed wybuchem epidemii). 13% zadeklarowało, że modliło się kilka razy w tygodniu (spadek o 4%), 7% raz w tygodniu (spadek o 3%), 4% raz na kilka miesięcy (wzrost o 2%), 1% kilka razy w roku, 1% nie modliła się wcale i 1% tylko raz w miesiącu.

Tabela 10. Rozkład częstości modlitwy w czasie pandemii

	N	%
Codziennie	528	73
Kilka razy w miesiącu	27	4
Kilka razy w roku	11	1
Kilka razy w tygodniu	91	13
Nie modliłem się wcale	7	1
Raz w miesiącu	6	1
Raz w tygodniu	51	7

Źródło: badania własne.

Wykres 10. Częstotliwość modlitwy w czasie pandemii

Źródło: badania własne.

Jeśli chodzi o sakrament pokuty i pojednania, to najpierw zapytano ankietowanych, jak często korzystali z niego przed pandemią. KKK podkreśla, że spowiedź „wyzwała nas i ułatwia nasze pojednanie z innymi. Przez spowiedź człowiek patrzy w prawdzie na popełnione grzechy, bierze za nie odpowiedzialność, a przez to na nowo otwiera się na Boga i na komunie Kościoła, by umożliwić nową przyszłość”⁵¹³. Sakrament ten, zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II zawartym w Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*, prowadzi do przebaczenia zniewag wyrządzonych Bogu oraz sprawia, że człowiek może pojednać się z Kościołem, któremu zadał ranę⁵¹⁴. Jan Paweł II zaznaczył natomiast w adhortacji apostolskiej *Reconciliatio et paenitentia*, że jednając się z Bogiem, człowiek jedna się także z samym sobą, z braćmi, z wspólnotą Kościoła oraz z całym stworzeniem⁵¹⁵.

Najliczniejszą grupą, która przystępowała do tego sakramentu wśród respondentów, były osoby spowiadające się raz na kilka miesięcy – stanowiły one 74% ogółu. Natomiast 15% spowiadało się raz w miesiącu, 3% raz w roku, 3% nie korzystało

⁵¹³ KKK 1455.

⁵¹⁴ Por. LG 11.

⁵¹⁵ Por. RP 31.

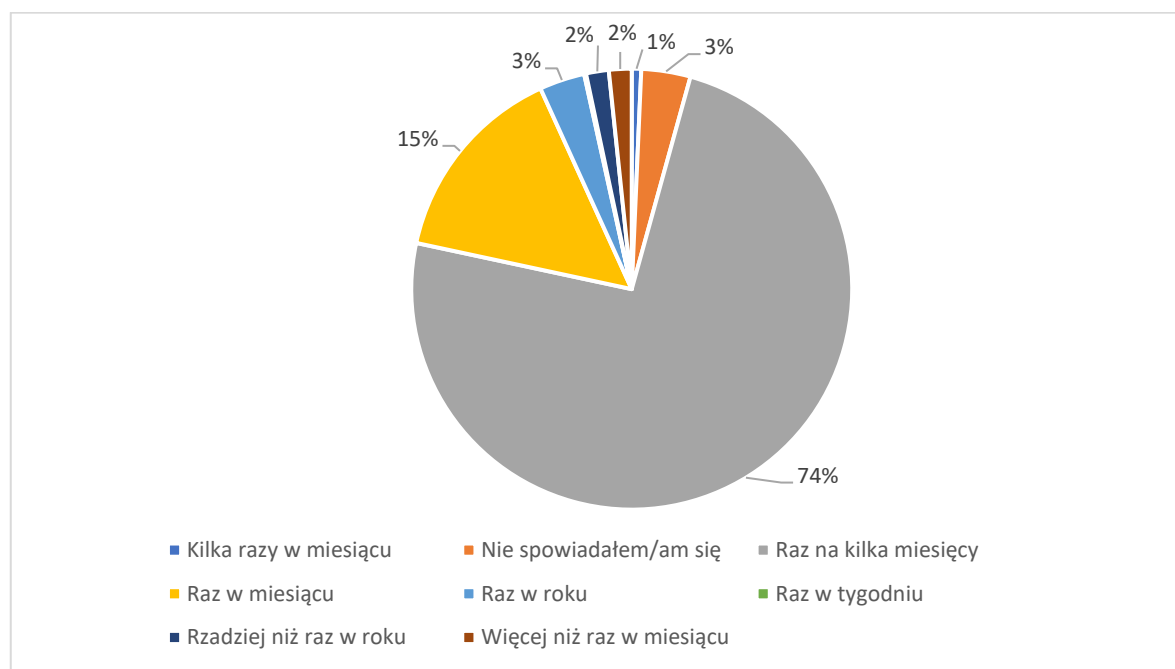
z sakramentu spowiedzi, 2% spowiadało się więcej niż raz w miesiącu, 2% rzadziej niż raz w roku, a 1% kilka razy w miesiącu.

Tabela 11. Rozkład częstości spowiedzi przed pandemią

	<i>N</i>	<i>%</i>
Kilka razy w miesiącu	5	1
Nie spowiadałem/am się	26	3
Raz na kilka miesięcy	534	74
Raz w miesiącu	107	15
Raz w roku	24	3
Rzadziej niż raz w roku	12	2
Więcej niż raz w miesiącu	12	2

Źródło: badania własne.

Wykres 11. Częstotliwość spowiedzi przed pandemią

Źródło: badania własne.

Te wyniki można zestawzić z odpowiedzią na pytanie o częstotliwość spowiedzi w czasie pandemii. Dla większości badanych (68%) spowiedź święta była praktyką wykonywaną raz na kilka miesięcy, co stanowi spadek o 6% w stosunku do czasu przed wybuchem epidemii. 10% respondentów spowiadało się raz na miesiąc – to spadek o 5%. 9% ankietowanych zadeklarowało spowiedź raz w roku; 8% nie spowiadało się podczas

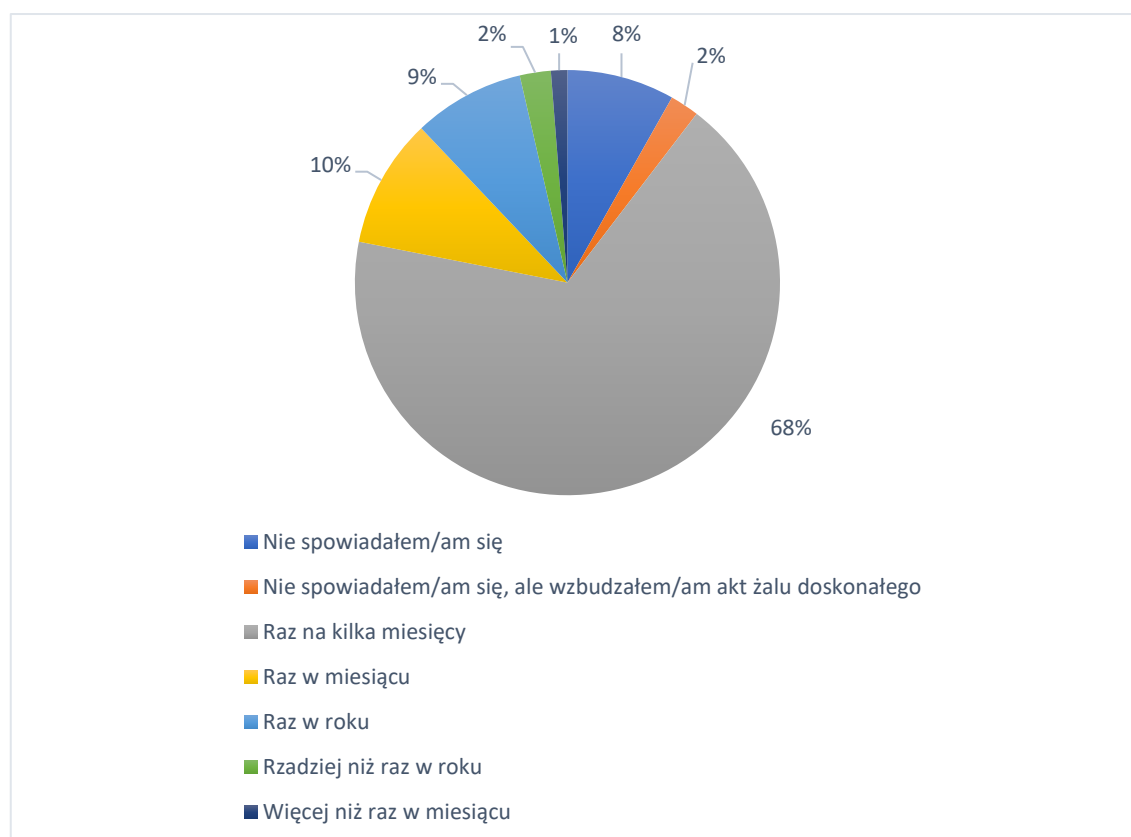
pandemii; 2% próby badawczej nie spowiadało się, ale wzbudzało w sobie akt żalu doskonałego; 2% deklaroowało spowiedź rzadziej niż raz w roku i 1% nie spowiadał się wcale w trakcie pandemii.

Tabela 12. Rozkład częstości spowiedzi w czasie pandemii

	N	%
Nie spowiadałem/am się	59	8
Nie spowiadałem/am się, ale wzbudzałem/am akt żalu doskonałego	16	2
Raz na kilka miesięcy	488	68
Raz w miesiącu	71	10
Raz w roku	61	9
Rzadziej niż raz w roku	17	2
Więcej niż raz w miesiącu	9	1

Źródło: badania własne.

Wykres 12. Częstość spowiedzi w czasie pandemii

Źródło: badania własne.

W kwestionariuszu sprawdzono również kwestię uczestnictwa w Mszy św. Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium* Soboru Watykańskiego II podkreśliła, że liturgia jest „szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i zarazem jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc”⁵¹⁶. Jan Paweł II w encyklice *Ecclesia de Eucharistia* zaznaczył natomiast, że Kościół żyje dzięki sprawowaniu Mszy św., stąd sakrament ten „stanowi centrum życia eklezjalnego”⁵¹⁷. Wierni mają obowiązek uczestnictwa w Eucharystii w niedziele i święta nakazane, co wynika z pierwszego przykazania kościelnego⁵¹⁸. W przytoczonej powyżej encyklice Jan Paweł II, odwołując się do swojego Listu apostolskiego o świętowaniu niedzieli *Dies Domini*, przypomniał, że obowiązek ten należy wypełnić, jeśli nie ma jakiejś poważnej przeszkody⁵¹⁹. Jest to ważne wskazanie w kontekście zagrożenia pandemicznego.

91% respondentów przed pandemią uczestniczyło w Mszy św. w każdą niedzielę i święta nakazane; 6% kilka razy w miesiącu; 1% raz w miesiącu; 1% tylko w najważniejsze święta; 1% kilka razy w roku; niespełna 0,5% nie uczestniczyło w Eucharystii w ogóle.

Tabela 13. Rozkład częstości uczestnictwa w Mszy św. niedzielnej i świątecznej przed pandemią

	N	%
Jeden raz w miesiącu	8	1
Kilka razy w miesiącu	47	6
Kilka razy w roku	7	1
Nie uczestniczyłem/am w Mszach św.	2	0,27
Uczestniczyłem/am tylko w najważniejsze święta	4	1
W każdą niedzielę i święto nakazane	653	91

Źródło: badania własne.

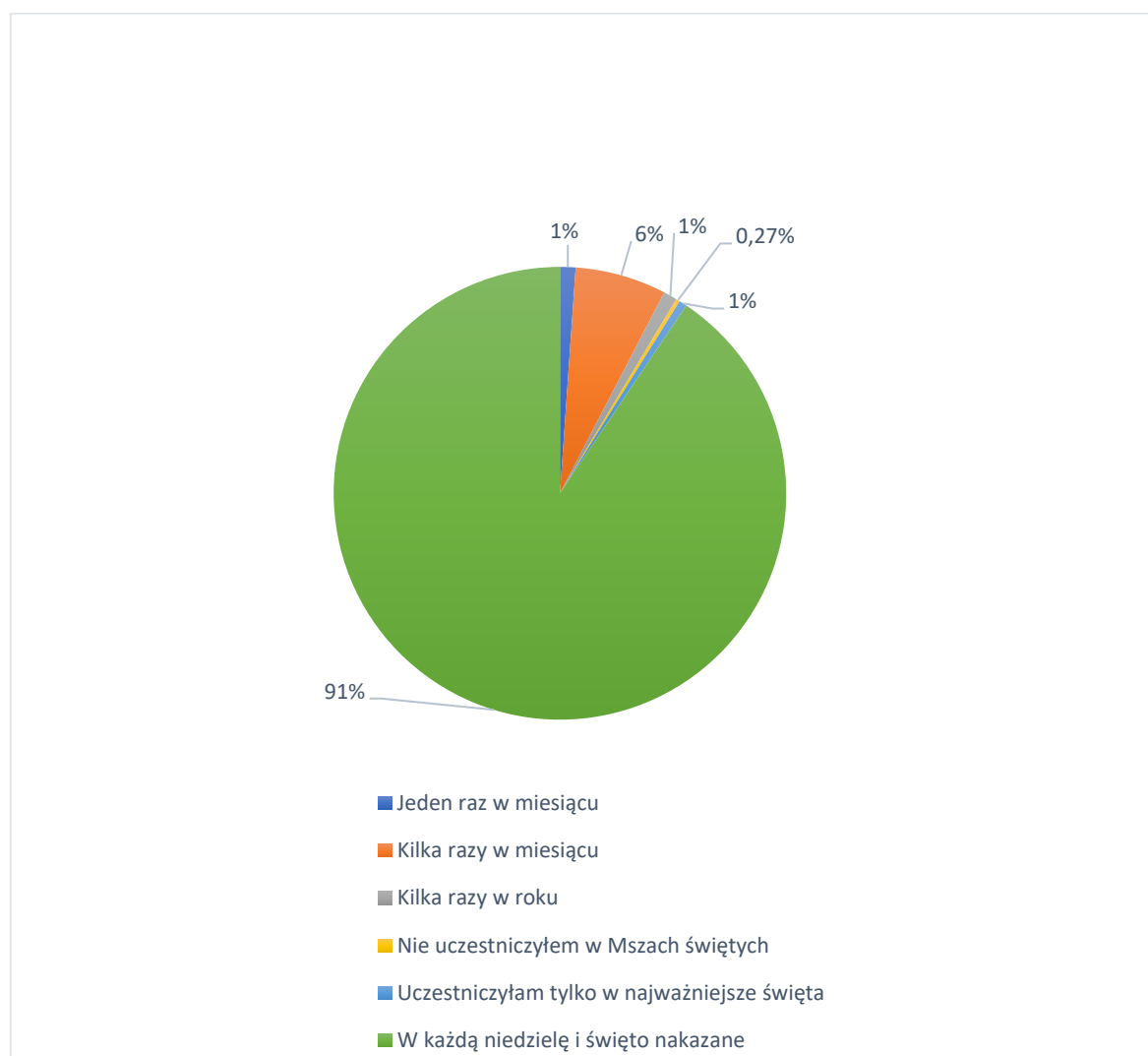
⁵¹⁶ KL 10.

⁵¹⁷ EdE 1, 3.

⁵¹⁸ Por. KKK 2042.

⁵¹⁹ Por. EdE 41; DD 34.

Wykres 13. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej i świątecznej przed pandemią

Źródło: badania własne.

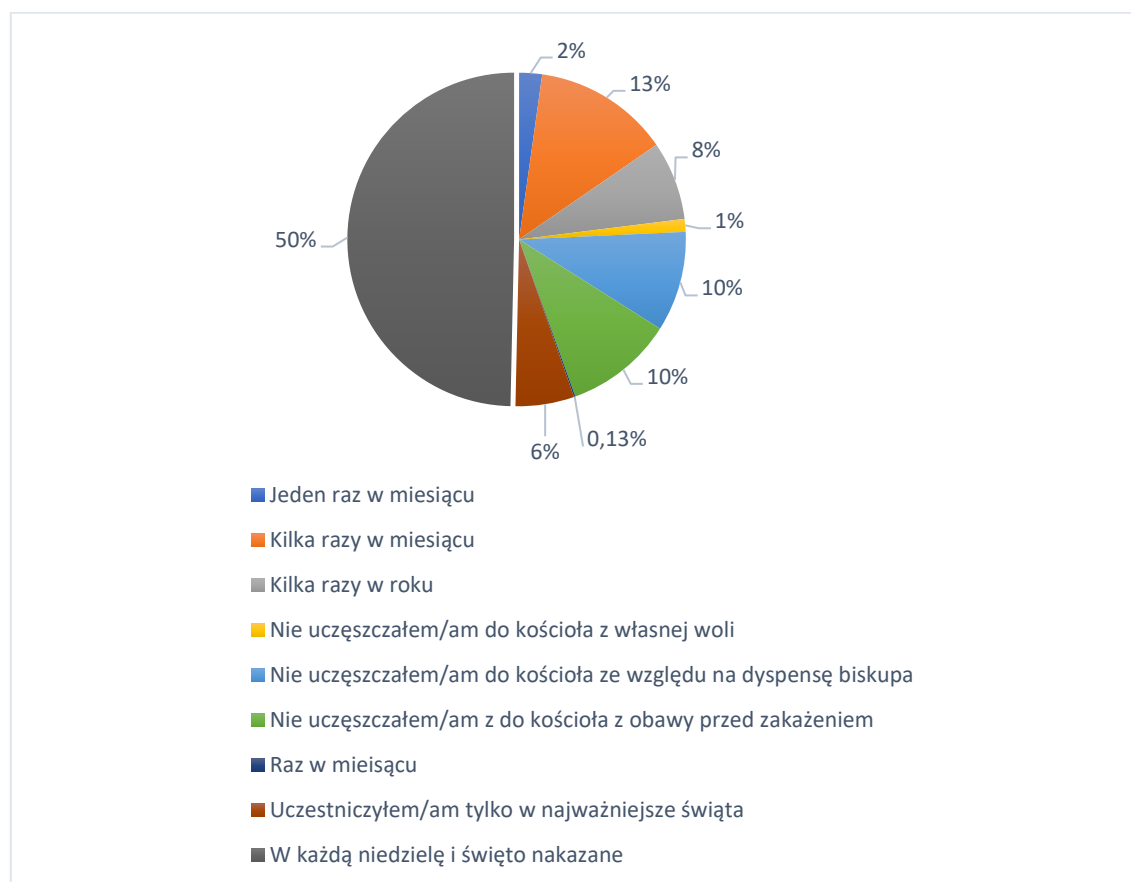
Badani zostali zapytani o częstotliwość uczestnictwa we Mszy św. niedzielnej i świątecznej w kościele w czasie pandemii. Wyniki przedstawiają się następująco: równo połowa badanych (50%) zadeklarowała uczestnictwo w każdą niedzielę i święto nakazane (jest to spadek aż o 41%), 13% uczestniczyło kilka razy w miesiącu, 10% nie uczestniczyło z powodu dyspensy udzielonej przez biskupa, 10% z obawy przed zakażeniem, 8% uczestniczyło kilka razy w roku, 6% uczestniczyło tylko w najważniejszych świątach, 2% raz w miesiącu, 1% nie uczestniczyło w liturgii w kościele z własnej woli, a 0,13% uczestniczyło raz w miesiącu.

Tabela 14. Rozkład częstości uczestnictwa w Mszy św. niedzielnej i świątecznej w kościele w czasie pandemii

	N	%
Jeden raz w miesiącu	16	2
Kilka razy w miesiącu	95	13
Kilka razy w roku	55	8
Nie uczęszczałem/am do kościoła z własnej woli	9	1
Nie uczęszczałem/am do kościoła ze względu na dyspensę biskupa	70	10
Nie uczęszczałem/am z do kościoła z obawy przed zakażeniem	76	10
Raz w miesiącu	1	0,13
Uczestniczyłem/am tylko w najważniejsze święta	41	6
W każdą niedzielę i święto nakazane	358	50

Źródło: badania własne.

Wykres 14. Częstość uczestnictwa w Mszy św. niedzielnej i świątecznej w kościele w czasie pandemii

Źródło: badania własne.

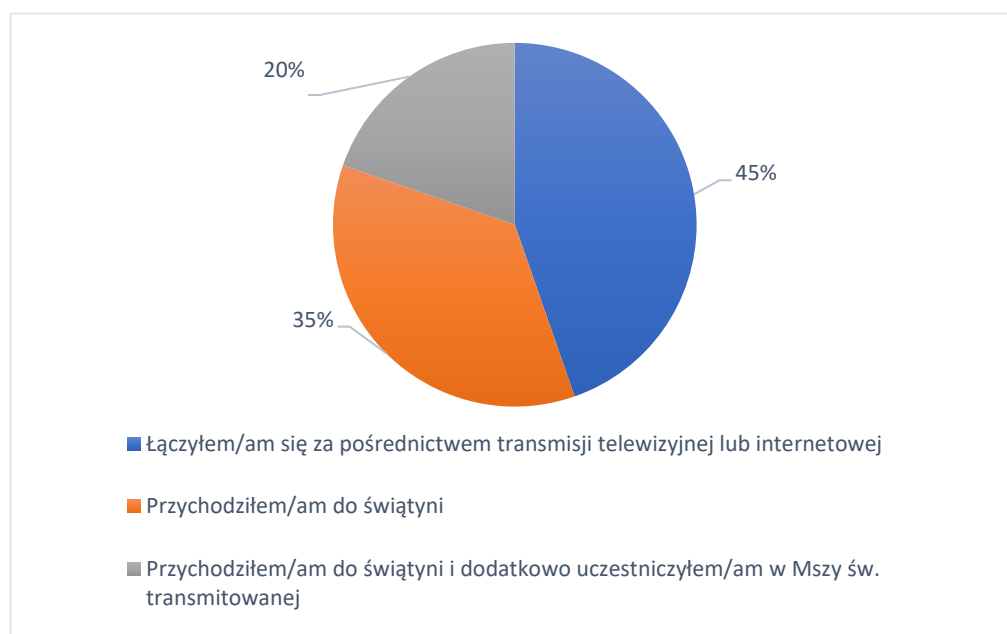
Respondenci, zapytani o sposób uczestnictwa we Mszy św. w czasie pandemii, wskazali na: transmisję internetową/telewizyjną (45%); fizyczną obecność w kościele (35%). 20% ankietowanych przychodziło do świątyni i dodatkowo uczestniczyło we Mszy transmitowanej (20%).

Tabela 15. Rozkład sposobów uczestnictwa we Mszy św. w trakcie pandemii

	N	%
Łączyłem/am się za pośrednictwem transmisji telewizyjnej lub internetowej	322	45
Przychodziłem/am do świątyni	257	35
Przychodziłem/am do świątyni i dodatkowo uczestniczyłem/am w Mszy św. transmitowanej	142	20

Źródło: badania własne.

Wykres 15. Sposób najczęstszego uczestnictwa we Mszy św. w czasie pandemii

Źródło: badania własne.

Respondenci częściej modlili się codziennie w czasie pandemii. Zmniejszył się odsetek wiernych przystępujących do spowiedzi św., zarówno raz w miesiącu, jak i raz na kilka miesięcy. Znacznie spadła liczba osób, które uczestniczyły w Mszy św. niedzielnej i świątecznej w kościele w czasie pandemii. Niektórzy korzystali z dyspensy biskupa, inni obawiali się zakażenia, a jeszcze inni korzystali z transmisji Eucharystii.

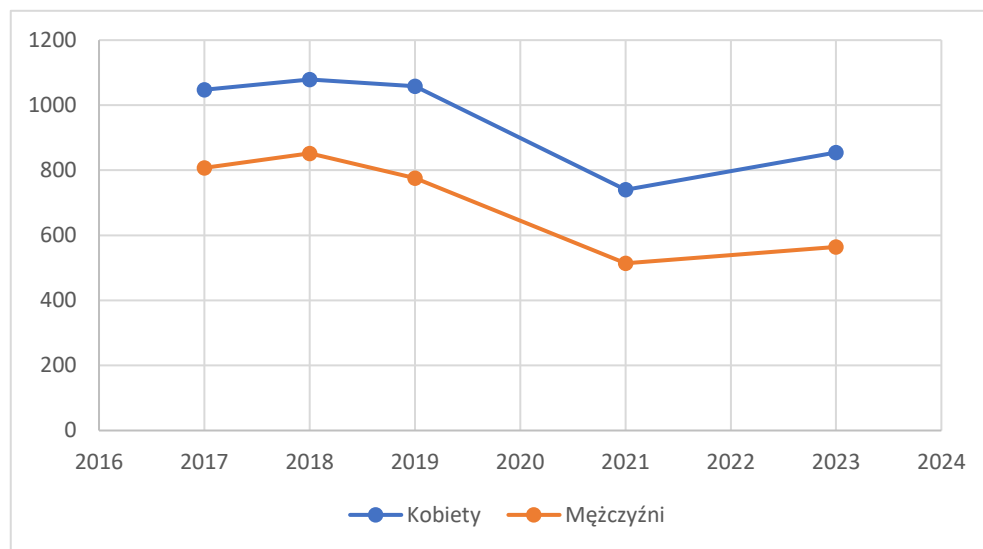
Ważnym uzupełnieniem dla przeprowadzonych badań jest przedstawienie częstotliwości uczestnictwa w Mszy św. oraz przyjmowania Komunii św. w trzech różnych parafiach: Zator, Palczowice i Graboszyce. Dane zostały zebrane poprzez liczenie osób uczestniczących w niedzielnych Mszach św. oraz przyjmujących Komunię św. w latach 2017–2023⁵²⁰.

Tabela 16. Uczestnictwo we Mszy św. niedzielnej w parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017–2023

Rok	Kobiety	Mężczyźni	Suma	<i>Dominicantes</i> (w %)	Średnia krajowa (w %)
2017	1047	807	1854	36	38,3
2018	1079	852	1931	38	38,2
2019	1058	776	1834	36	36,9
2021	740	514	1254	24	28,3
2023	855	564	1419	28	brak danych

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Wykres 16. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017–2023

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

⁵²⁰ Wszystkie dane, które dotyczą uczestnictwa w Mszy św. niedzielnej oraz przyjmowania Komunii św. w niedzielę w parafiach w Zatorze, Palczowicach i Graboszycach, zostały udostępnione przez Kurie Metropolitalną w Krakowie. Parafia w Zatorze nie przesłała stosownego formularza w 2022 roku, a parafia w Graboszycach nie uczyniła tego w latach 2017–2018.

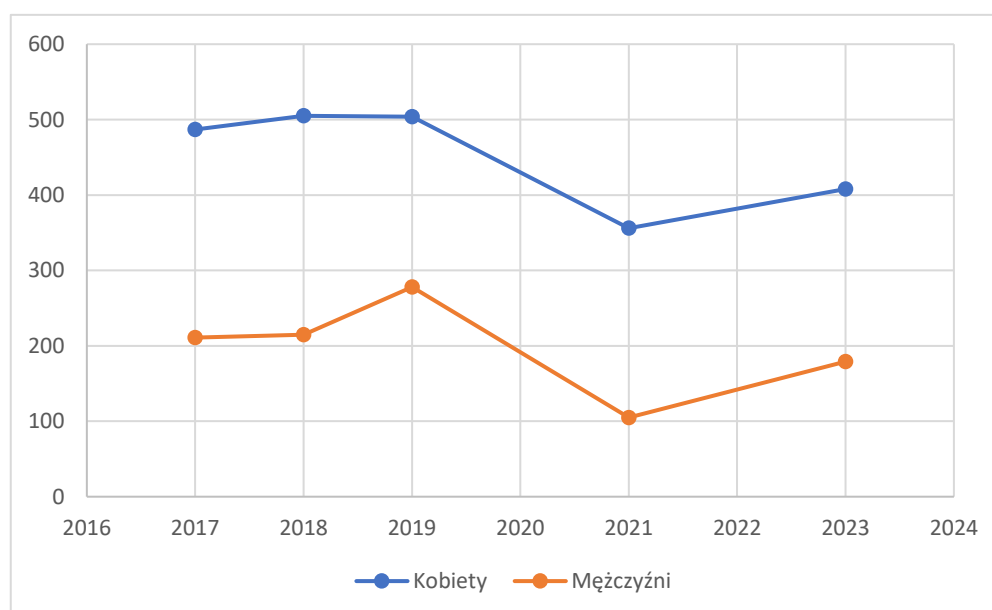
Liczba uczestniczących w Eucharystii spadała, szczególnie w roku 2021. W 2023 roku liczba wiernych zaczęła nieznacznie rosnąć. Kobiety były bardziej zaangażowane w spełnianie tej praktyki niż mężczyźni. Wskaźnik *dominantes* w 2017 roku był o 2,3% niższy od średniej krajowej, a w latach 2018–2019 o niespełna 1%. W 2021 roku różnica wynosiła aż 4,3%, co było spowodowane obostrzeniami pandemicznymi, które były ściśle przestrzegane przez duszpasterzy. Poza tym wiele osób korzystało z dyspensy biskupa diecezjalnego oraz transmisji Mszy św.

Tabela 17. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017–2023

Rok	Kobiety	Mężczyźni	Suma	<i>Communicantes</i> (w %)	Średnia krajowa (w %)
2017	487	211	698	14	17
2018	505	215	720	14	17,3
2019	504	278	782	15	16,7
2021	356	105	461	9	12,9
2023	408	179	587	11	brak danych

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Wykres 17. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017–2023

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

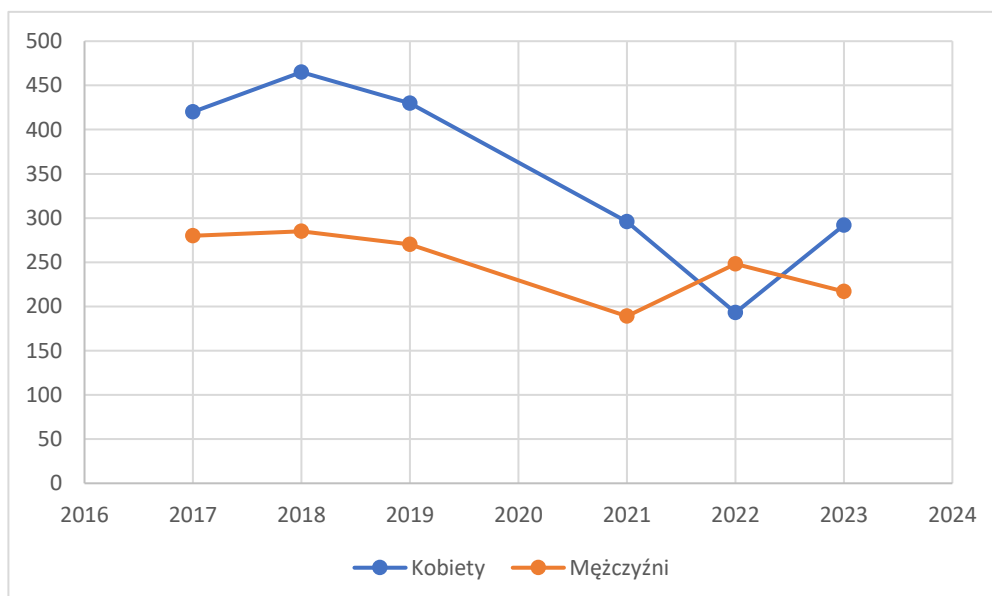
Można zaobserwować stabilność w przyjmowaniu Komunii św. w latach 2017–2019, natomiast w latach 2020–2021 następuje spadek. W 2023 roku liczba zaczyna powoli wzrastać. Kobiety częściej przystępowały do Komunii św. niż mężczyźni. Wskaźnik *communicantes* był konsekwentnie niższy od średniej krajowej: w roku 2017 o 3%, w roku 2018 o 3,3%, w roku 2019 o 1,7%, a w pandemicznym 2021 roku o 3,9%. Było to spowodowane prawdopodobnie restrykcjami oraz przyjmowaniem Komunii św. duchowej podczas transmisji Eucharystii,

Tabela 18. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Jakuba w Palczowicach

Rok	Kobiety	Mężczyźni	Suma	<i>Dominantes</i> (w %)	Średnia krajowa (w %)
2017	420	280	700	56	38,3
2018	465	285	750	60	38,2
2019	430	270	700	56	36,9
2021	296	189	485	39	28,3
2022	193	248	441	35	29,5
2023	292	217	509	41	brak danych

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Wykres 18. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Jakuba w Palczowicach w latach 2017–2023

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

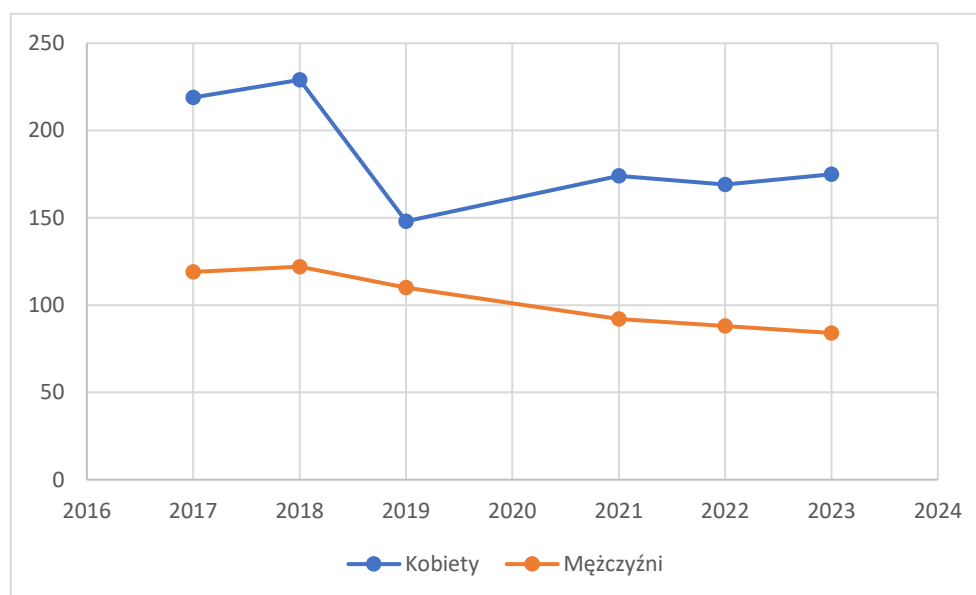
Widoczna jest stabilność w partycypacji w niedzielnej Eucharystii w latach 2017–2019. Znaczny spadek nastąpił w latach 2020–2022, a wzrost w roku 2023. Zwraca uwagę wskaźnik *dominantes*, który zawsze był zdecydowanie wyższy od średniej w kraju: w roku 2017 o 17,7%, w 2018 o 21,8%, w pandemicznym 2021 o 19,1% o 10,7%, a w 2022 o 5,5%. Tendencja ta mogła być związana z tym, że parafia w Palczowicach nie zorganizowała transmisji Eucharystii w czasie pandemii. Nie wzywano też do przestrzegania restrykcji sanitarnych tak zdecydowanie, jak w parafii zatorskiej.

Tabela 19. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Jakuba w Palczowicach w latach 2017–2023

Rok	Kobiety	Mężczyźni	Suma	<i>Communicantes</i> (w %)	Średnia krajowa (w %)
2017	219	119	338	27	17
2018	229	122	351	28	17,3
2019	148	110	258	21	16,7
2021	174	92	266	21	12,9
2022	169	88	257	21	13,9
2023	175	84	259	21	brak danych

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Wykres 19. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Jakuba w Palczowicach w latach 2017–2023

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

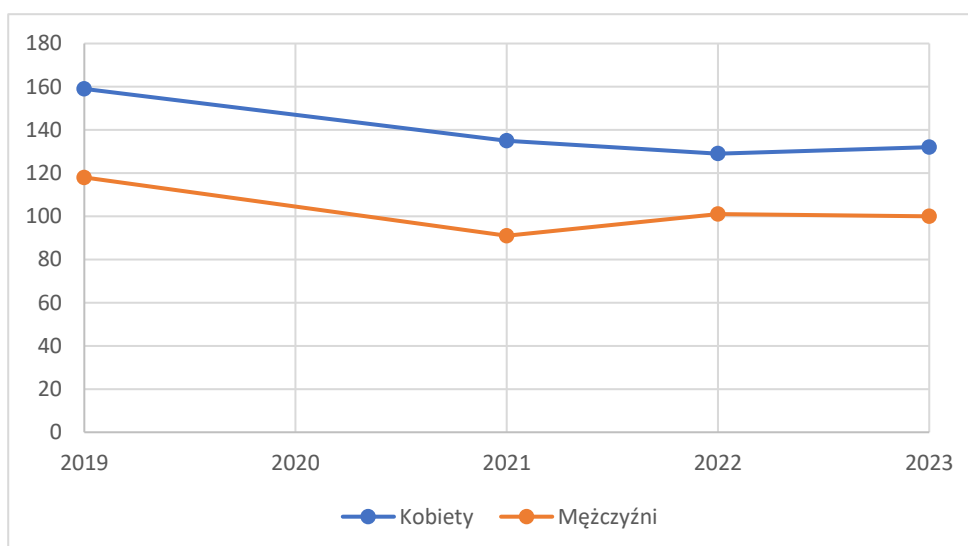
Zmniejszenie liczby wiernych przystępujących do Komunii św. nastąpiło w latach 2017–2019. W 2021 można zaobserwować nieznaczny wzrost w przypadku kobiet i dalszy spadek w przypadku mężczyzn. W kolejnych latach widoczna jest stabilizacja. Kobiety były bardziej zaangażowane w tę praktykę niż mężczyźni. Wskaźnik *communicantes* w tej parafii, podobnie jak wskaźnik *dominantes*, był zdecydowanie wyższy niż średnia krajowa: w roku 2017 o 10%, w 2018 o 11,3%, w 2019 o 5,7%, w pandemicznym 2021 o 8,1%, a w 2022 o 7,1%. Należy podkreślić wysoką liczbę przyjmujących Komunię św. w czasie pandemii COVID-19, co świadczy o tym, że wierni dbali o stan łaski uświęcającej, który uzyskuje się dzięki sakramentalnemu rozgrzeszeniu.

Tabela 20. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Andrzeja w Graboszycach

Rok	Kobiety	Mężczyźni	Suma	<i>Dominantes</i> (w %)	Średnia krajowa (w %)
2019	159	118	277	51	36,9
2021	135	91	226	42	28,3
2022	129	101	230	43	29,5
2023	132	100	232	43	brak danych

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Wykres 20. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Andrzeja w Graboszycach

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Zauważalny był spadek uczestnictwa w Eucharystii niedzielnej w latach 2019–2021 oraz stabilizacja w 2022 i 2023 roku. Wskaźnik *dominantes* w tej parafii, podobnie

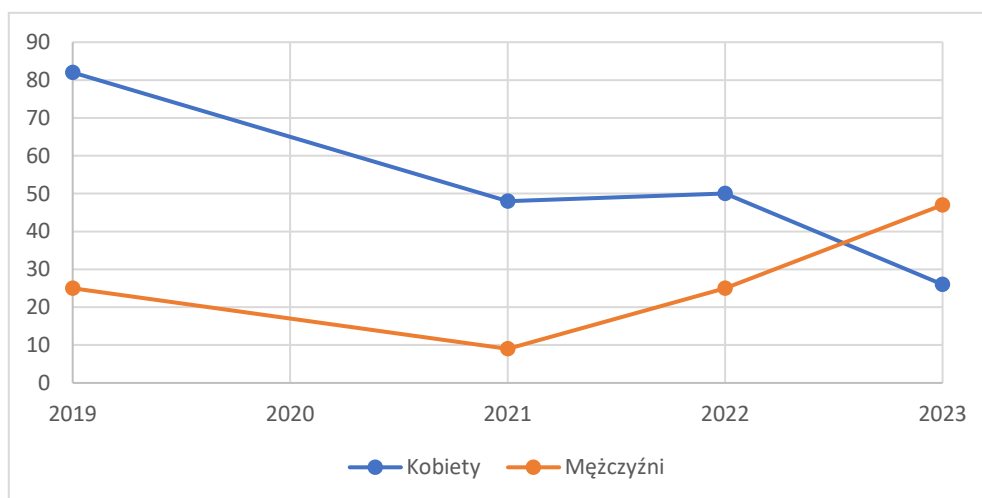
jak w Palczowicach, był zdecydowanie wyższy od średniej w kraju: o 14,1% w 2019 roku, aż o 13,7% w pandemicznym 2021 roku oraz o 13,5% w 2022 roku. Parafia ta jest niewielką wspólnotą, stąd osoby, które uczestniczyły w Eucharystii przed pandemią, nie zrezygnowały z tej praktyki również w chwili zagrożenia epidemiologicznego.

Tabela 21. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Andrzeja w Graboszycach w latach 2019, 2021, 2022 i 2023

Rok	Kobiety	Mężczyźni	Suma	<i>Communicantes</i> (w %)	Średnia krajowa (w %)
2019	82	25	107	20	16,7
2021	48	9	57	11	12,9
2022	50	25	75	14	13,9
2023	26	47	73	14	brak danych

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Wykres 21. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Andrzeja w Graboszycach w latach 2019, 2021, 2022 i 2023

Źródło: Kuria Metropolitalna w Krakowie.

Duży spadek przyjmujących Komunię św. nastąpił w 2021 roku. W kolejnych latach wzrastała liczba mężczyzn, natomiast liczba kobiet w dalszym ciągu się zmniejszała. Wskaźnik *communicantes* w 2019 roku był wyższy o 4,7% od średniej krajowej, w pandemicznym 2021 roku niższy o 1,9%, a w 2022 był niemal taki sam, jak średnia w kraju. Jego spadek mógł się wiązać z nieregularnym przystępowaniem do spowiedzi św. lub brakiem możliwości korzystania z tego sakramentu w czasie pandemii.

5.3. Parafialna aktywność religijna online

W czasie pandemii była możliwość korzystania z transmisji internetowych o tematyce religijnej. Wśród nich najważniejsze miejsce zajmowały Msze św., w których można było uczestniczyć online w okresie obowiązywania dyspensy biskupów, a także kwarantanny lub izolacji, uniemożliwiającej udział w Eucharystii w kościele. Dodatkowo wiele parafii transmitowało w Wielkim Poście (zwłaszcza w 2020 roku) nabożeństwa Drogi Krzyżowej, Gorzkich Żali, a później liturgię Triduum Paschalnego. Duszpasterze umieszczali w przestrzeni Internetu konferencje, katechezy oraz rekolekcje. Ważne miejsce na kanałach internetowych zajmowały transmisje różańca świętego, którego intencją była prośba o zakończenie epidemii.

22 marca 2020 roku duszpasterze z parafii w Zatorze zamieścili na stronie internetowej „List do parafian”. Wyrazili w nim swój smutek z powodu braku możliwości spotkania się na Eucharystii oraz w ramach wspólnot parafialnych. Zapewnili jednocześnie o tym, że na parafialnym kanale będą transmitować różaniec codziennie o 20.30, Gorzkie Żale w niedzielę o 17.00 oraz Drogi Krzyżowe w piątki o 17.00. Podkreślili, że taka modlitwa będzie podtrzymywała duchową więź: „Nie widzimy Was wprawdzie, ale czujemy Waszą wiarę i wyobrażamy sobie, jak w domach siedzicie lub klęczycie, i jednym głosem z nami przyzywacie troskliwej opieki Maryi. Parafia żyje, gdy się modli. Nie kiedy biegamy od akcji do akcji. Siłę mamy, gdy w lęku i słabości potrafimy zwrócić się do Boga”⁵²¹. Kapłani z Zatora poinformowali, że każdego dnia będą publikować rozważanie nawiązujące do liturgii słowa lub nauczania Kościoła. Zachęcili do tego, by je czytać, ale też, w ramach działalności ewangelizacyjnej, przysyłać do swoich znajomych: „Wyślij rozważanie koledze, którzy od dawna nie chodzi do kościoła. Porozmawiaj o Słowie, które trafiło do Ciebie i zmieniło Twoje nastawienie do życia. Teraz jest czas, by zawalczyć o tych ludzi, o ich zbawienie”⁵²².

Ci sami duszpasterze zorganizowali transmisje liturgii Triduum Paschalnego oraz nabożeństw m.in. Drogi Krzyżowej, Koronki do Miłosierdzia Bożego oraz czuwania przy kaplicy adoracji w Wielki Czwartek oraz przy Grobie Pańskim w Wielki Piątek⁵²³. Liczba

⁵²¹ Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *List do parafian*, <https://parafiazator.pl/list-do-parafian/> (dostęp: 17.09.2024).

⁵²² Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *List do parafian*, dz. cyt.

⁵²³ Szczegółowy plan przebiegu Wielkiego Tygodnia, Triduum Paschalnego i Oktawy Wielkanocnej, a także wszystkich zaplanowanych transmisji jest dostępny na stronie Urzędu Miejskiego w Zatorze:

wyświetleń, którą obrazują poniższe tabele, wskazuje, ile razy treść z danej strony pojawiła się na ekranie odbiorców.

Tabela 22. Wyświetlenia transmisji liturgii Triduum Paschalnego oraz Mszy świętych w Wielkanoc i Poniedziałek Wielkanocny na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze

Liturgia	Data	YouTube	Facebook
Msza Wieczery Pańskiej	9 kwietnia 2020	1134	587
Liturgia Męki Pańskiej	10 kwietnia 2020	678	389
Wigilia Paschalna	11 kwietnia 2020	2985	1512
Niedziela Zmartwychwstania	12 kwietnia 2020	6268	2978
Poniedziałek Wielkanocny	13 kwietnia 2020	977	487

Źródło: statystyki na profilach parafialnych na YouTube i Facebook.

Tabela 23. Wyświetlenia transmisji nabożeństwa Drogi Krzyżowej na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze

Data	YouTube	Facebook
27 marca 2020	645	318
3 kwietnia 2020	1679	682
26 lutego 2021	333	156
5 marca 2021	516	185
12 marca 2021	4089	1520
19 marca 2021	542	248
26 marca 2021	1078	569
2 kwietnia 2021	370	153

Źródło: statystyki na profilach parafialnych na YouTube i Facebook.

W Wielką Sobotę odbyło się tradycyjne poświęcenie pokarmów na stół wielkanocny, ale za pośrednictwem Internetu. Kapłani modlili się o 9.00, 10.00 i 11.00 w pustym kościele, a wierni gromadzili się w domach całymi rodzinami. Po odmówieniu modlitwy błogosławieństwa jedna z osób miała pokropić wodą święconą przygotowane

produkty spożywcze. Poniżej w tabeli znajduje się liczba wyświetleń nabożeństwa w poszczególnych godzinach.

Tabela 24. Wyświetlenia transmisji poświęcenia pokarmów na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze

Godzina	YouTube	Facebook
9.00	2443	1526
10.00	1601	896
11.00	1337	754

Źródło: statystyki na profilach parafialnych na YouTube i Facebook.

Zatorscy duszpasterze w okresie Bożego Narodzenia zaproponowali nową formę błogosławieństwa dla domu i rodziny. Z powodu obostrzeń epidemicznych niemożliwe było zorganizowanie tradycyjnej wizyty duszpasterskiej, dlatego w niedziele i dni świąteczne kapłani odprawiali Mszę św. w intencji mieszkańców miejscowości, które należą do parafii. Modlitwa ta była transmitowana. W liście, który został przesłany do każdego domu, zapisano: „Prosimy, abyście tego dnia na stole przykrytym białym obrusem przygotowali krzyż, zapaloną świecę Caritas oraz pojemnik z wodą święconą. Na zakończenie Eucharystii odbędzie się obrzęd błogosławieństwa, w czasie którego poprosimy, by jeden z członków Waszej rodziny pokropił mieszkanie wodą święconą”⁵²⁴.

Tabela 25. Wyświetlenia transmisji błogosławieństwa kolędowego na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze

Miejscowość	Data	YouTube	Facebook
<i>Zator</i>	<i>26 grudnia 2020</i>	269	182
<i>Podolsze</i>	<i>27 grudnia 2020</i>	357	169
<i>Laskowa</i>	<i>1 stycznia 2021</i>	183	125
<i>Trzebieńczyce</i>	<i>3 stycznia 2021</i>	122	136
<i>Rudze</i>	<i>6 stycznia 2021</i>	165	189

Źródło: statystyki na profilach parafialnych na YouTube i Facebook.

⁵²⁴ Archiwum parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze.

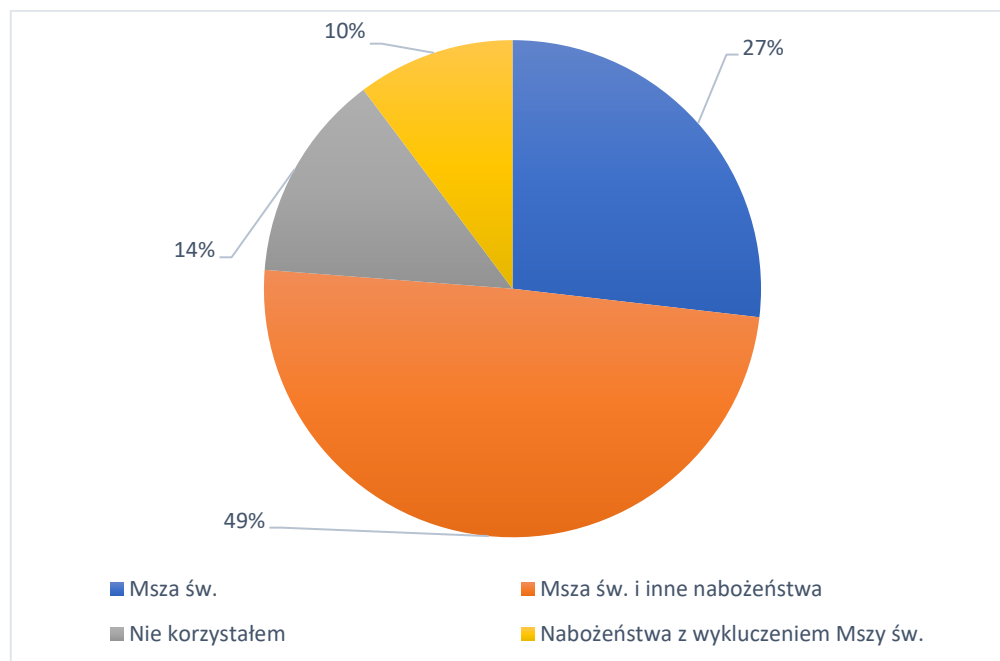
Spośród respondentów 49% oglądało transmisje Mszy św. oraz innych nabożeństw (róžaniec, Droga Krzyżowa, Gorzkie Żale, liturgia Triduum Paschalnego, rekolekcje itp.). Najwięcej respondentów tj. 114 łączyło udział w Eucharystii i różańcu online. 27% ankietowanych zadeklarowało oglądanie wyłącznie Mszy św. za pośrednictwem Internetu. 10% uczestniczyło w nabożeństwach, jednak z wyłączeniem Eucharystii, natomiast 14% nie korzystało z transmisji online w ogóle.

Tabela 26. Preferencje dotyczące transmisji o tematyce religijnej za pośrednictwem Internetu

	N	%
Msza św.	194	27
Msza św. i inne nabożeństwa (róžaniec, Gorzkie Żale, Droga Krzyżowa, liturgia Triduum Paschalnego, rekolekcje)	357	49
Nabożeństwa (róžaniec, Gorzkie Żale, Droga Krzyżowa, liturgia Triduum Paschalnego, rekolekcje) z wykluczeniem Mszy św.	74	10
Nie korzystałem z żadnych transmisji o tematyce religijnej	98	14

Źródło: badania własne.

Wykres 22. Preferencje dotyczące transmisji o tematyce religijnej za pośrednictwem Internetu

Źródło: badania własne.

Następnie zbadano znaczenie rozważań publikowanych na stronie internetowej parafii ankietowanych. Wpisy z homiliami i rozważaniami pojawiały się regularnie na stronie parafii zatorskiej od 14 marca 2020 roku. Mogli z nich korzystać wierni z innych parafii, także z Graboszyc i Palczowic, gdyż zostali o tym poinformowani w ogłoszeniach na stronach internetowych swoich parafii na początku pandemii. Duszpasterze z Zatora zamieścili kilka cykli, które dotyczyły m.in. praktyk pokutnych, sakramentów świętych (w czasie zaplanowanych misji świętych, które nie mogły się odbyć ze względu na obostrzenia epidemiczne), kultu Bożego Miłosierdzia, Pisma Świętego. Przygotowano rozważania adwentowe na każdy dzień oraz teksty o św. Józefie na podstawie Listu Apostolskiego *Patris corde* papieża Franciszka⁵²⁵.

Spośród respondentów: 52% nie czytało rozważań w ogóle, 19% dzięki nim pogłębiło swoją wiarę, 16% uznało je za źródło wiedzy o Bogu i Kościele, 7% zachęciły one do uczestnictwa w sakramentach i nabożeństwach; dla 4% nie miały one znaczenia, a 2% respondentów pojednała się dzięki nim z innymi.

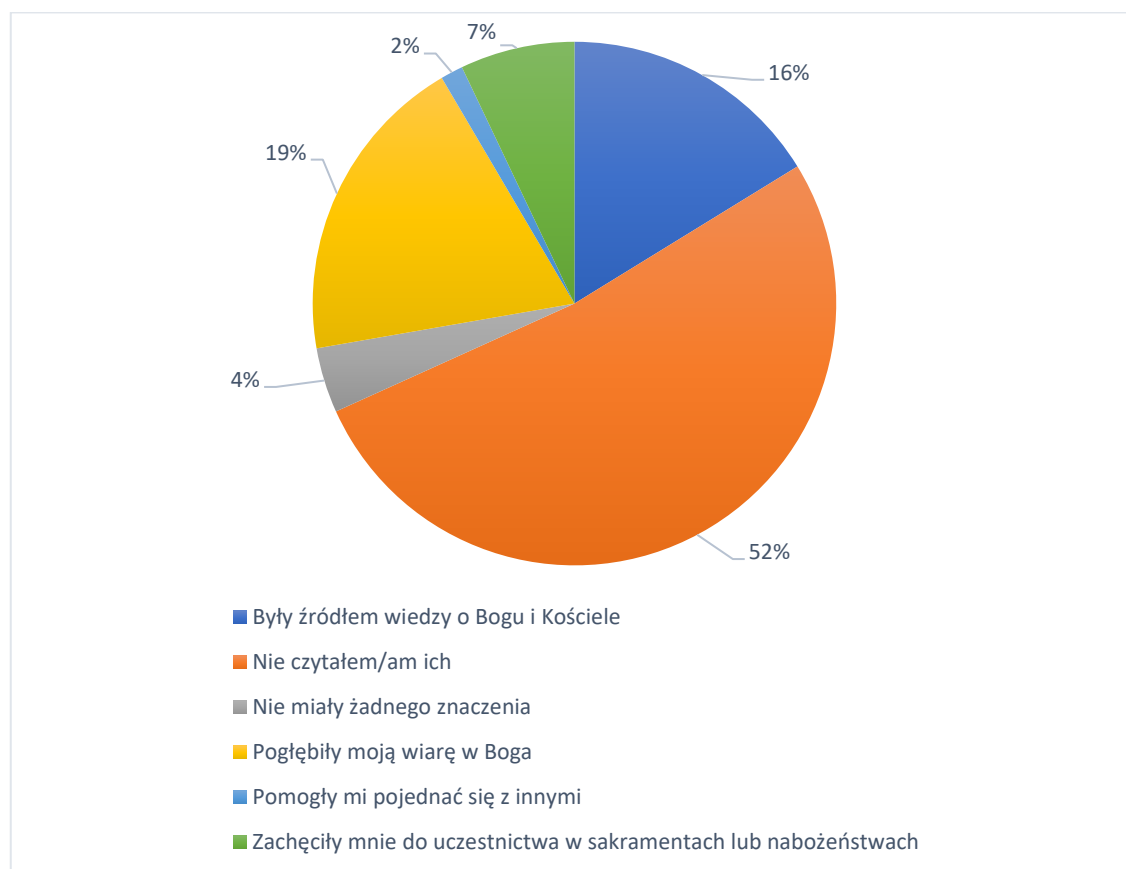
Tabela 27. Znaczenie rozważań publikowanych na stronie internetowej parafii w okresie pandemii

	N	%
Były źródłem wiedzy o Bogu i Kościele	117	16
Nie czytałem/am ich	375	52
Nie miały żadnego znaczenia	29	4
Pogłębiły moją wiarę w Boga	139	19
Pomogły mi pojednać się z innymi	10	2
Zachęciły mnie do uczestnictwa w sakramentach lub nabożeństwach	51	7

Źródło: badania własne.

⁵²⁵ Wszystkie rozważania są dostępne pod adresem: <https://parafiazator.pl/category/zatorskie-dialogi/> (dostęp 10.04.2024).

Wykres 23. Znaczenie rozważań publikowanych na stronie internetowej parafii w okresie pandemii

Źródło: badania własne.

Duszpasterze z parafii zatorskiej wprowadzili najpierw transmisję różańca św. oraz nabożeństw pasyjnych, a następnie Eucharystii oraz liturgii Triduum Paschalnego. W takiej formie obyło się również poświęcenie pokarmów na stół wielkanocny w 2020 roku oraz udzielono błogosławieństwa kolędowego wiernym w miejscowościach, które przynależą do parafii. Najwięcej respondentów korzystało z Eucharystii i różańca online. Na stronie internetowej udostępniono rozważania i homilie, które były źródłem wiedzy o Bogu i Kościele.

5.4. Transmitowany różaniec

Kilka pytań w ankiecie dotyczyło zainteresowania transmisją różańca świętego. Wśród parafii objętych badaniem, różaniec online był nadawany przez parafię zatorską. 20 marca 2020 roku na stronie internetowej opublikowane zostało ogłoszenie, w którym duszpasterze zapraszali do takiej formy modlitwy i zapewniali: „Każdego dnia będziemy starali się zorganizować transmisję modlitwy różańcowej. Fizycznie będziecie w domach, w gronie rodzinnym, ale duchowo bardzo blisko nas”⁵²⁶. Transmisja była udostępniona codziennie na dwóch kanałach parafii: na YouTube oraz Facebooku. Zakończyły się one 18 sierpnia 2022 roku, a więc już kilka miesięcy po odwołaniu stanu epidemii w Polsce.

Statystyki wyświetleń transmisji różańcowych, które są możliwe do sprawdzenia na YouTube i Facebook, prezentują się następująco:

Tabela 28. Wyświetlenia transmisji różańca na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze

Rok	YouTube	Facebook
2020 (od 20 III)	386	346
2021	312	176
2022 (do 16 V)	271	180

Źródło: statystyki na profilach parafialnych na YouTube i Facebook.

40% respondentów korzystało z transmisji na profilu parafii p.w. św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze; 34% nie korzystało z żadnej transmisji różańca; 19% w telewizji Trwam lub Radiu Maryja; 6% na profilu innych parafii lub sanktuariów i 1% na profilu TeoBańkologii.

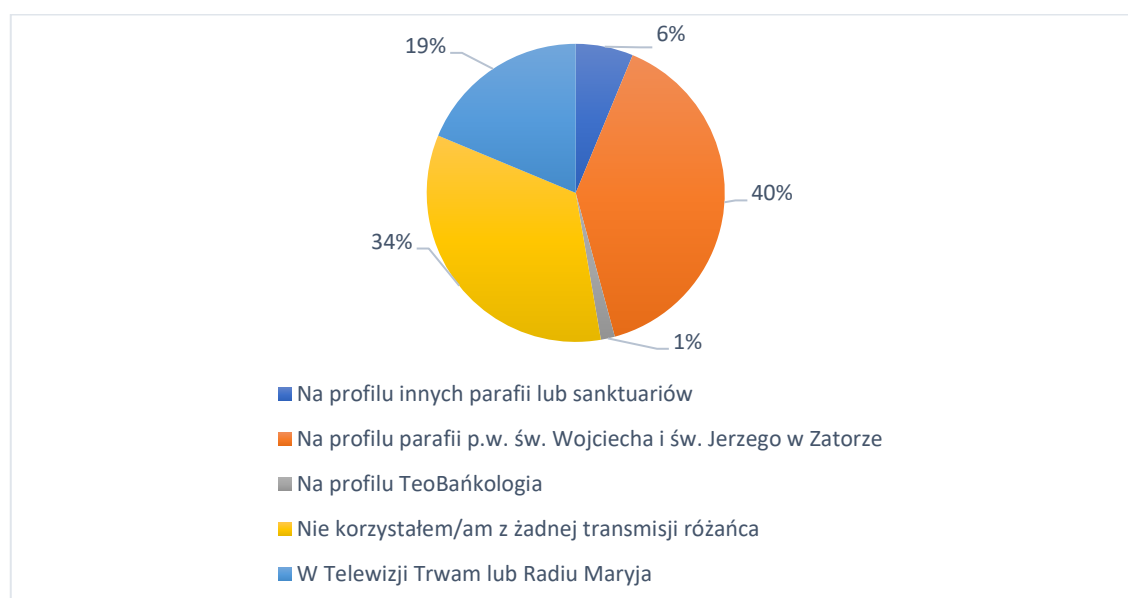
⁵²⁶ Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Transmisje różańca „na żywo”*, <https://parafiazator.pl/transmisja-rozanca-na-zywo/> (dostęp: 10.04.2024).

Tabela 29. Rozkład częstości wybierania transmisji różańca św.

	N	%
Na profilu innych parafii lub sanktuariów	45	6
Na profilu parafii p.w. św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze	285	40
Na profilu TeoBańkologia	11	1
Nie korzystałem/am z żadnej transmisji różańca	245	34
W Telewizji Trwam lub Radiu Maryja	135	19

Źródło: badania własne.

Wykres 24. Najczęściej wybierana transmisja różańca św.

Źródło: badania własne.

Odpowiedzi dotyczące częstotliwości uczestnictwa w transmisjach różańca w czasie pandemii rozkładały się następująco: 34% nie uczestniczyło ani razu; 21% uczestniczyło codziennie, 17% uczestniczyło kilka razy w tygodniu; 12% połączyło się kilka razy; 8% kilka razy w miesiącu; 4% raz w tygodniu; 2% raz w miesiącu; 2% uczestniczyło codziennie.

Tabela 30. Rozkład częstości uczestnictwa w transmisjach różańca w czasie pandemii

	N	%
Codziennie	151	21
Kilka razy w miesiącu	60	8
Kilka razy w tygodniu	125	17
Nie uczestniczyłem/am ani razu	243	34
Połączyłem/am się kilka razy	87	12
Połączyłem/am się tylko jeden raz	10	2
Raz w miesiącu	16	2
Raz w tygodniu	29	4

Źródło: badania własne.

Wykres 25. Częstość uczestnictwa w transmisjach różańca w czasie pandemii

Źródło: badania własne.

W pytaniu dotyczącym częstości prywatnego odmawiania różańca przed pandemią, odpowiedzi prezentują się następująco: 28% respondentów korzystało codziennie z tej formy modlitwy; 18% odmawiało różaniec kilka razy w roku; 16% tylko

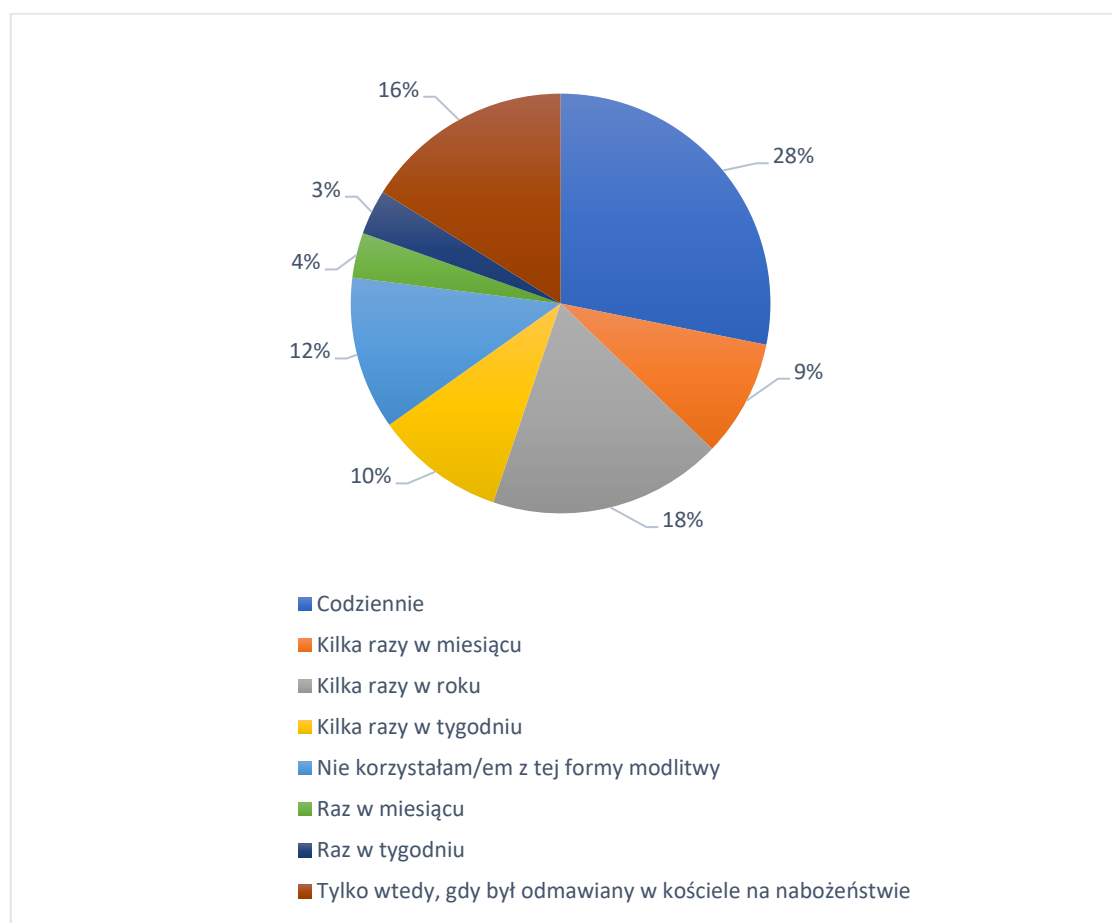
wtedy, gdy był odmawiany w kościele na nabożeństwie; 12% nie korzystało z tej formy modlitwy; 10% odmawiało go kilka razy w tygodniu; 9% kilka razy w miesiącu; 4% raz w miesiącu; 3% codziennie.

Tabela 31. Rozkład częstości modlitwy różańcem prywatnie przed pandemią

	N	%
Codziennie	203	28
Kilka razy w miesiącu	65	9
Kilka razy w roku	130	18
Kilka razy w tygodniu	72	10
Nie korzystałam/em z tej formy modlitwy	85	12
Raz w miesiącu	25	4
Raz w tygodniu	25	3
Tylko wtedy, gdy był odmawiany w kościele na nabożeństwie	116	16

Źródło: badania własne.

Wykres 26. Częstotliwość uczestnictwa w transmisjach różańca w czasie pandemii

Źródło: badania własne.

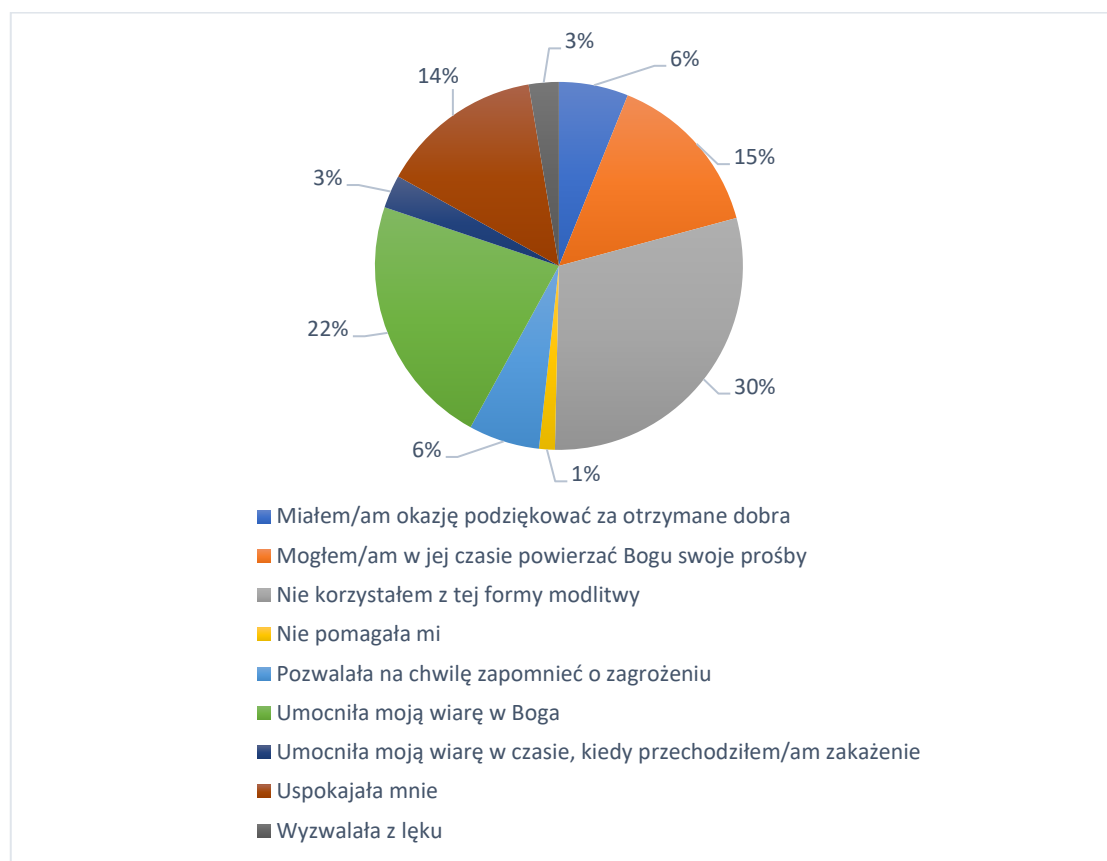
Określając oddziaływanie transmisji modlitwy różańcowej na przeżycie czasu pandemii, ankietowani wyrazili następujące odczucia: 30% nie korzystało z tej formy modlitwy; 22% czuło umocnienie w Bogu; 15% odpowiedziało, że mogło w jej czasie powierzyć Bogu swoje prośby; 14% deklaroowało, że dzięki niej mogło się uspokoić; 6% czuło umocnienie wiary w czasie przebywania z zakażeniem; 6% pozwalało na chwilowe zapomnienie o zagrożeniu; 3% miało okazję podziękować za otrzymane dary; 3% czuło, że modlitwa wyzwoliła ich z lęku; 1% respondentów zadeklarował, że modlitwa różańcowa nie przyniosła im żadnej pomocy.

Tabela 32. Modlitwa różańcowa a przeżywanie pandemii

	N	%
Miałem/am okazję podziękować za otrzymane dobra	44	6
Mogłem/am w jej czasie powierzać Bogu swoje prośby	106	15
Nie korzystałem z tej formy modlitwy	213	30
Nie pomagała mi	10	1
Pozwalała na chwilę zapomnieć o zagrożeniu	45	6
Umocniła moją wiarę w Boga	160	22
Umocniła moją wiarę w czasie, kiedy przechodziłem/am zakażenie	21	3
Uspokajała mnie	103	14
Wyzwalała z lęku	19	3

Źródło: badania własne.

Wykres 27. Modlitwa różańcowa a przeżywanie pandemii

Źródło: badania własne.

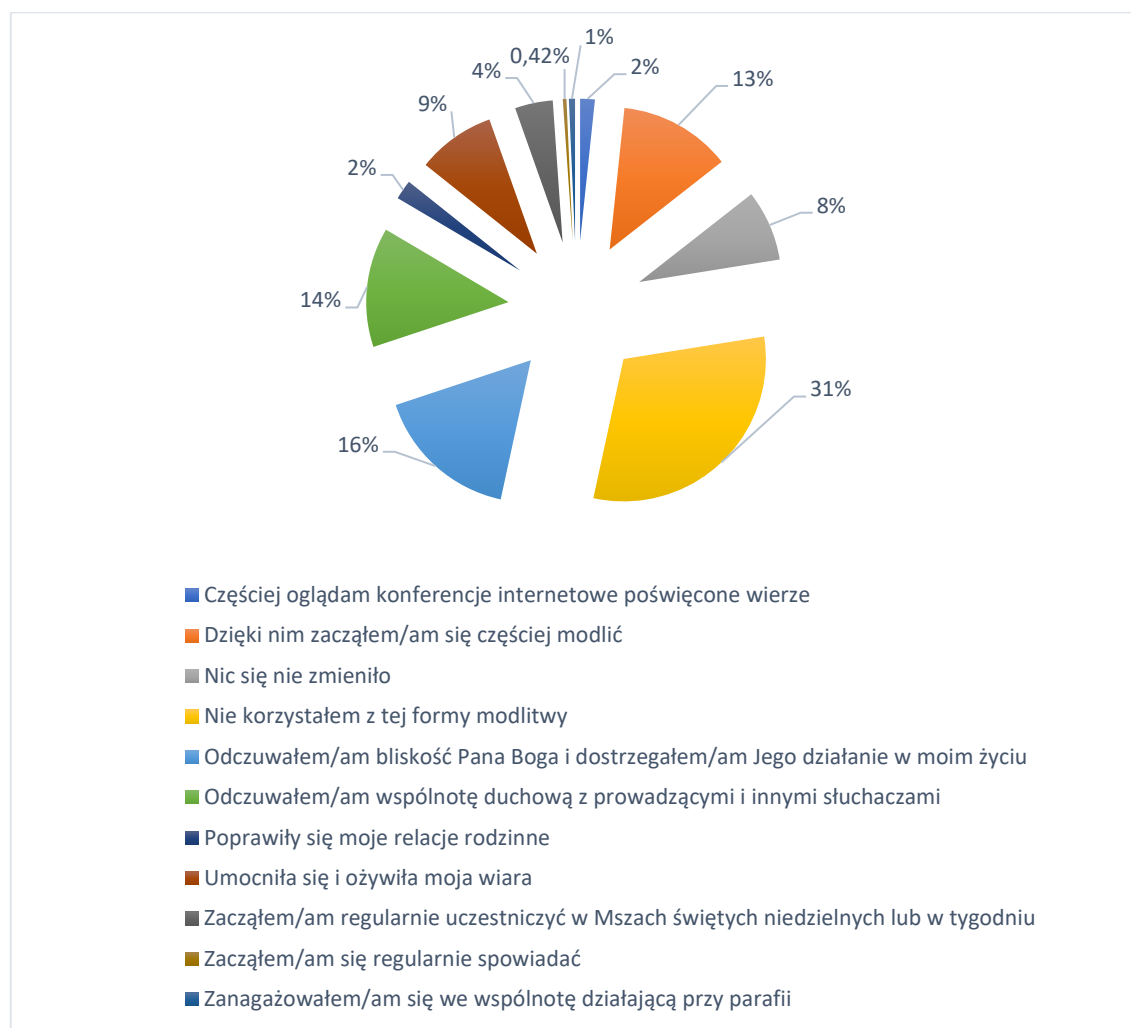
Na pytanie dotyczące znaczenia transmisji różańca dla życia duchowego, opinie ankietowanych były zróżnicowane. 30% respondentów nie korzystało z tej formy modlitwy, 16% doświadczało bliskości Pana Boga i dostrzegało Jego działanie w życiu, 14% odczuwało wspólnotę duchową z prowadzącymi i innymi słuchaczami, 13% dzięki transmisji zaczęło się modlić częściej, 9% poczuło umocnienie i ożywienie swojej wiary, 4% zaczęło regularnie uczestniczyć w Mszach św. niedzielnych lub w tygodniu, 2% zaangażowało się w działalność wspólnoty parafialnej, 2% częściej oglądało konferencje internetowe poświęcone wierze, 1% poprawiło swoje relacje rodzinne, a 0,42% zadeklarowało, że zaczęło się regularnie spowiadać.

Tabela 33. Uczestnictwo w transmisji modlitwy różańcowej a życie duchowe w czasie pandemii

	<i>N</i>	<i>%</i>
Częściej oglądam konferencje internetowe poświęcone wierze	12	2
Dzięki nim zacząłem/am się częściej modlić	92	13
Nic się nie zmieniło	58	8
Nie korzystałem z tej formy modlitwy	223	31
Odczuwałem/am bliskość Pana Boga i dostrzegałem/am Jego działanie w moim życiu	119	16
Odczuwałem/am wspólnotę duchową z prowadzącymi i innymi słuchaczami	98	14
Poprawiły się moje relacje rodzinne	16	2
Umocniła się i ożywiła moja wiara	64	9
Zacząłem/am regularnie uczestniczyć w Mszach św. niedzielnych lub w tygodniu	31	4
Zacząłem/am się regularnie spowiadać	3	0,4
Zaangażowałem/am się we wspólnotę działającą przy parafii	5	1

Źródło: badania własne.

Wykres 28. Uczestnictwo w transmisji modlitwy różańcowej a życie duchowe w pandemii

Źródło: badania własne.

Z transmisji różańca online na kanałach parafii zatorskiej, które trwały nieprzerwanie od 20 marca 2020 do 18 sierpnia 2022 roku, korzystało 40% respondentów. Modlitwa w takiej formie pomagała doświadczyć bliskości Boga, dostrzec Jego działanie w życiu, odczuć wspólnotę duchową z innymi wiernymi oraz przyczyniła się do zwiększenia się częstotliwości modlitwy. Respondenci mogli w jej czasie powierzać Bogu swoje prośby i dziękczynienia oraz znaleźć uspokojenie.

5.5. Powrót do kultu św. Rocha: odwołanie się do tradycji i modlitw historycznych

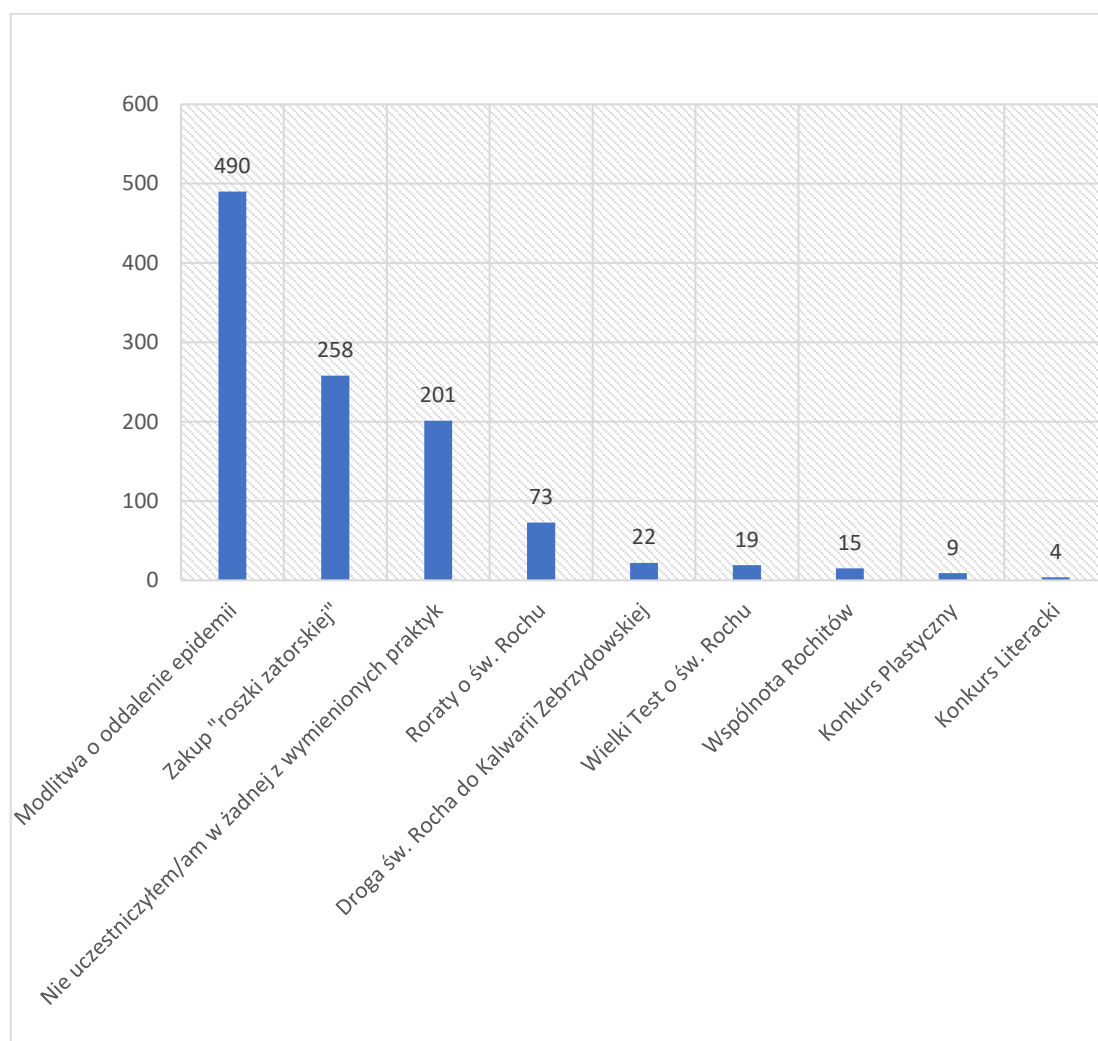
Pytanie 21. w kwestionariuszu dotyczyło praktyk związanych ze św. Rochem, który został ustanowiony patronem miasta i gminy Zator, a więc terytorium, którego dotyczy niniejsza rozprawa. Dekret w tej sprawie wydała Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów dnia 3 maja 2019 roku⁵²⁷, a uroczystość z udziałem Metropolity Krakowskiego abp. Marka Jędraszewskiego miała miejsce 6 czerwca 2020 roku. Duszpasterze przygotowali wiele propozycji, które miały na celu przybliżenie wiernym życiorysu patrona, podjęcie modlitwy przez jego wstawiennictwo oraz udzielenie konkretnej pomocy osobom potrzebującym.

W ankiecie wymieniono najważniejsze praktyki związane ze św. Rochem: modlitwa o oddalenie pandemii, wydanie broszury opisującej jego życie i kult na Zatorszczyźnie, wsparcie dzieł charytatywnych przez zakup tzw. „roszki zatorskiej” – słodkiej bułeczki wypieczonej według autorskiego przepisu przez parafian z Zatora, roraty z kazaniami o św. Rochu, Droga św. Rocha do Kalwarii Zebrzydowskiej w ramach Ekstremalnej Drogi Krzyżowej – trasa liczyła 37 km, Wielki Test o św. Rochu dla przedstawicieli szkół, wspólnot i stowarzyszeń z terenu gminy Zator, powołanie do istnienia wspólnoty Rochitów, która modli się za zmarłych i konających oraz o łaskę dobrej śmierci, konkursy plastyczny i literacki o św. Rochu dla uczniów przedszkoli i szkół podstawowych.

201 respondentów (27,88%) nie uczestniczyło w żadnej z wymienionych w ankiecie praktyk. Pośród pozostałych 520 osób: 490 respondentów brało udział w modlitwie o oddalenie pandemii; 258 osób w okresie tym zakupiło „roszkę zatorską” i wspierało dzieła charytatywne; 73 ankietowanych zadeklarowało uczestnictwo w roratach o św. Rochu; 22 osoby udały się Drogą św. Rocha do Kalwarii Zebrzydowskiej; 19 wzięło udział w Wielkim Teście o św. Rochu; 15 to członkowie wspólnoty Rochitów; 9 respondentów brało udział w konkursie plastycznym o św. Rochu, natomiast 4 osoby w konkursie literackim jego dotyczącym.

⁵²⁷ Por. Urząd Miejski w Zatorze, *Stolica Apostolska ogłosiła św. Rocha patronem Miasta i Gminy Zator*, <https://www.zator.pl/urząd/aktualnosci/Stolica-Apostolska-oglosila-sw.-Rocha-patronem-Miasta-i-Gminy-Zator/idn:4016.html> (dostęp: 19.09.2024).

Wykres 29. Praktyki związane ze św. Rochem

Źródło: badania własne.

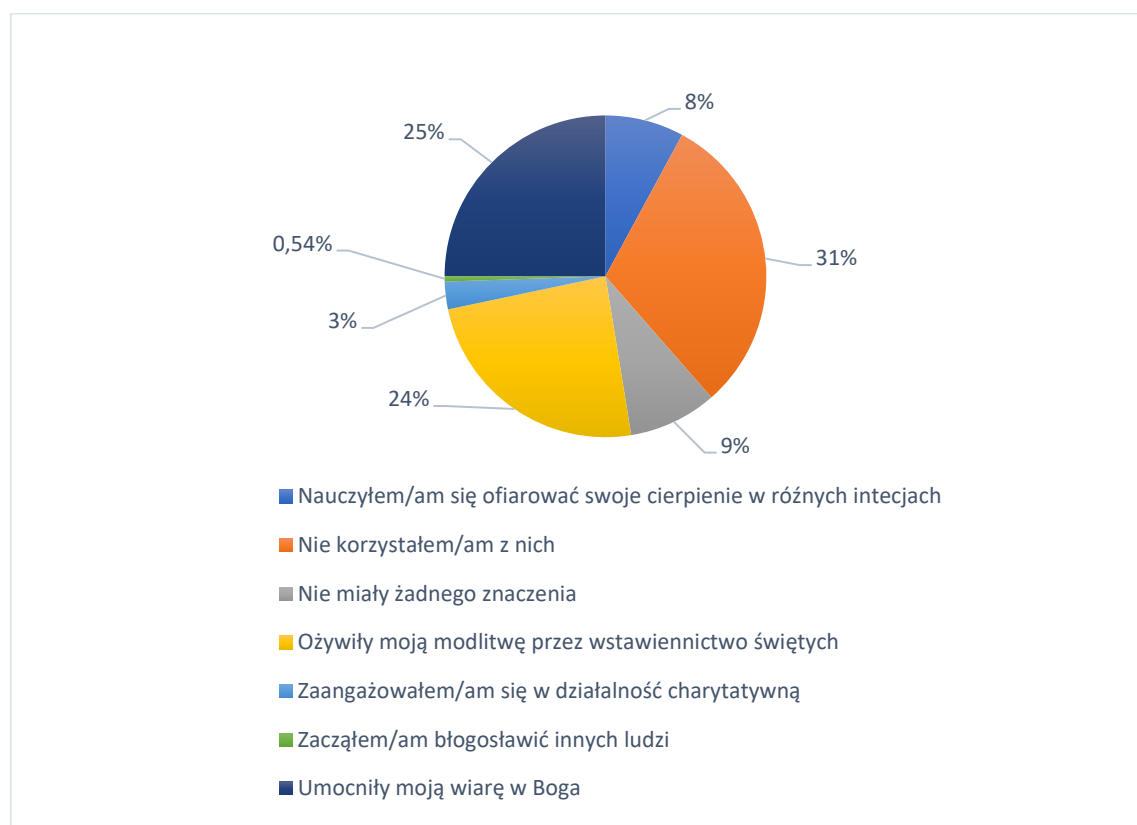
Dla respondentów praktyki związane ze św. Rochem miały zróżnicowane znaczenie. Spośród nich: 31% nie korzystało z tych praktyk w ogóle; 25% wiąże z nimi wzmocnienie swojej wiary w Boga; 24% poczuło ożywienie swojej modlitwy poprzez wstawiennictwo świętych; dla 9% respondentów nie miały one żadnego znaczenia; 8% nauczyło się ofiarowywać swoje cierpienie w różnych intencjach, 3% zaangażowało się w działalność charytatywną; 0,54% zaczęło błogosławić innych na wzór św. Rocha.

Tabela 34. Rozkład częstości znaczenia praktyk związanych ze św. Rochem

	N	%
Nauczyłem/am się ofiarować swoje cierpienie w różnych intencjach	57	8
Nie korzystałem/am z nich	221	31
Nie miały żadnego znaczenia	64	9
Ożywiły moją modlitwę przez wstawiennictwo świętych	175	24
Zaangażowałem/am się w działalność charytatywną	20	3
Zacząłem/am błogosławić innych ludzi	4	0,54
Umocniły moją wiarę w Boga	180	25

Źródło: badania własne.

Wykres 30. Rozkład częstości znaczenia praktyk związanych ze św. Rochem

Źródło: badania własne.

Św. Roch, który od średniowiecza jest patronem chroniącym przed morowym powietrzem, został ogłoszony opiekunem miasta i gminy Zator w 2019 roku, ponad pół roku przed rozpoczęciem pandemii. Oficjalne uroczystości z tym związane miały miejsce już w czasie jej trwania, 6 czerwca 2020 roku. Z tej okazji duszpasterze przygotowali

wiele inicjatyw, które miały na celu przybliżenie życiorysu tego świętego, podjęcie na jego wzór działalności charytatywnej, ożywienie modlitwy przez wstawiennictwo świętych.

5.6. Wnioski końcowe z przeprowadzonych badań

Analiza danych dla trzech parafii: Zator, Palczowice i Graboszyce, ukazuje złożony obraz zmieniających się praktyk religijnych w latach 2017–2023. W każdej z tych parafii można było zaobserwować spadek uczestnictwa w Mszy św. i przyjmowaniu Komunii św. w poszczególnych latach (szczególnie w 2021 roku), jednakże w 2023 roku nastąpiło pewne ożywienie. Wskaźniki *dominantes* i *communicantes* w przypadku parafii w Zatorze we wszystkich latach były niższe od średniej krajowej, natomiast w parafiach w Graboszycach i Palczowicach były zdecydowanie wyższe. Wyjątkiem były lata 2021–2022 w przypadku wspólnoty w Graboszycach, kiedy liczba *communicantes* była niższa kolejno o 1,9% oraz 0,1%. Zawsze jednak wspomniane wskaźniki były niższe niż okresie pandemii niż w latach przed jej wybuchem.

Ważnym czynnikiem, który mógł wpłynąć na te zmiany, była pandemia COVID-19 i związane z nią restrykcje. Laicyzacja społeczeństwa, czyli zmniejszenie znaczenia religii w życiu publicznym i prywatnym, mogła natomiast wpływać na spadek uczestnictwa w praktykach religijnych w w/w latach. Wpływ parafii, aktywność duchownych oraz ich zaangażowanie społeczne w mikroprzestrzeni parafialnej znacząco oddziaływały na uczestnictwo w praktykach religijnych. Ponadto światopogląd mieszkańców parafii, ich osobiste doświadczenia i wartości również miały istotny wpływ na te tendencje.

W każdej z badanych parafii kobiety były zawsze bardziej zaangażowane niż mężczyźni. Biorąc pod uwagę m.in. wspomniane faktory, można wnioskować, iż kobiety mogą być bardziej odporne na wpływy zewnętrzne i bardziej trwale związane z praktykami religijnymi w swoich społecznościach.

Bardzo duży spadek liczby uczestniczących w niedzielnej i świątecznej Eucharystii w czasie pandemii był widoczny również wśród ankietowanych. Przed jej rozpoczęciem udział we Mszy św. w każdą niedzielę i święto zadeklarowało 91% badanych, natomiast w czasie jej trwania jedynie 50%. Ważne jednak jest to, że brak uczestnictwa w Eucharystii miał różne powody. Z własnej woli opuszczało ją zaledwie 1% respondentów. 10% spośród nich korzystało z dyspensy biskupa, również 10% obawiało się zakażenia. 13% było na Mszy św. kilka razy w miesiącu.

Zdecydowana większość respondentów zarówno przed pandemią, jak i w czasie jej trwania, modliła się codziennie (przed – 68%, w czasie – 73%). Nastąpił niewielki spadek wśród modlących się kilka razy w tygodniu (16% przed pandemią, 13% w pandemii) oraz modlących się raz w tygodniu (10% przed pandemią, 7% w pandemii).

Jeśli chodzi o spowiedź, to przed pandemią raz na kilka miesięcy przystępowało do niej 74% ankietowanych, natomiast w okresie pandemii zanotowano niewielki spadek do 68%. W innych opcjach, które były do wyboru, nie odnotowano znaczących zmian.

W ramach parafialnej aktywności religijnej online respondenci najczęściej korzystali z transmisji Mszy św. i innych nabożeństw, jak różaniec, Gorzkie Żale, Droga Krzyżowa, liturgia Triduum Paschalnego, rekolekcje. Było to 49% badanych. Rozważania, które były publikowane na stronach internetowych parafii, były źródłem wiedzy o Bogu i Kościele dla 16% respondentów, a 19% wskazało, że pomogły im w pogłębieniu wiary. Zwraca jednak uwagę wysoki odsetek ankietowanych, którzy nie czytali ich wcale (52%).

Ważną praktyką religijną czasu pandemii był transmitowany różaniec. Ankietowani najczęściej korzystali z transmisji na profilu parafii w Zatorze (40%) lub nie modlili się w taki sposób (34%). Codziennie taką formę modlitwy wybierało 21% respondentów, a kilka razy w tygodniu 17%. Na uwagę zasługuje fakt, że przed wybuchem pandemii na różańcu modliło się codziennie 28% badanych, więc jedynie część spośród nich wybierała modlitwę online, reszta natomiast modliła się prywatnie. Modlitwa różańcowa umacniała wiarę w Boga (22%), w jej czasie można było powierzyć Bogu prośby (15%), a także dawała uspokojenie (14%). To trzy najczęściej wybierane odpowiedzi. 30% badanych zadeklarowało, że z takiej formy modlitwy nie korzystało. Oddziaływała ona również na życie duchowe respondentów. Dzięki niej 16% badanych doświadczało bliskości Boga oraz dostrzegało Jego działanie, 14% miało poczucie duchowej wspólnoty z prowadzącymi i innymi uczestnikami modlitwy, a 13% zwiększyło częstotliwość swojej modlitwy.

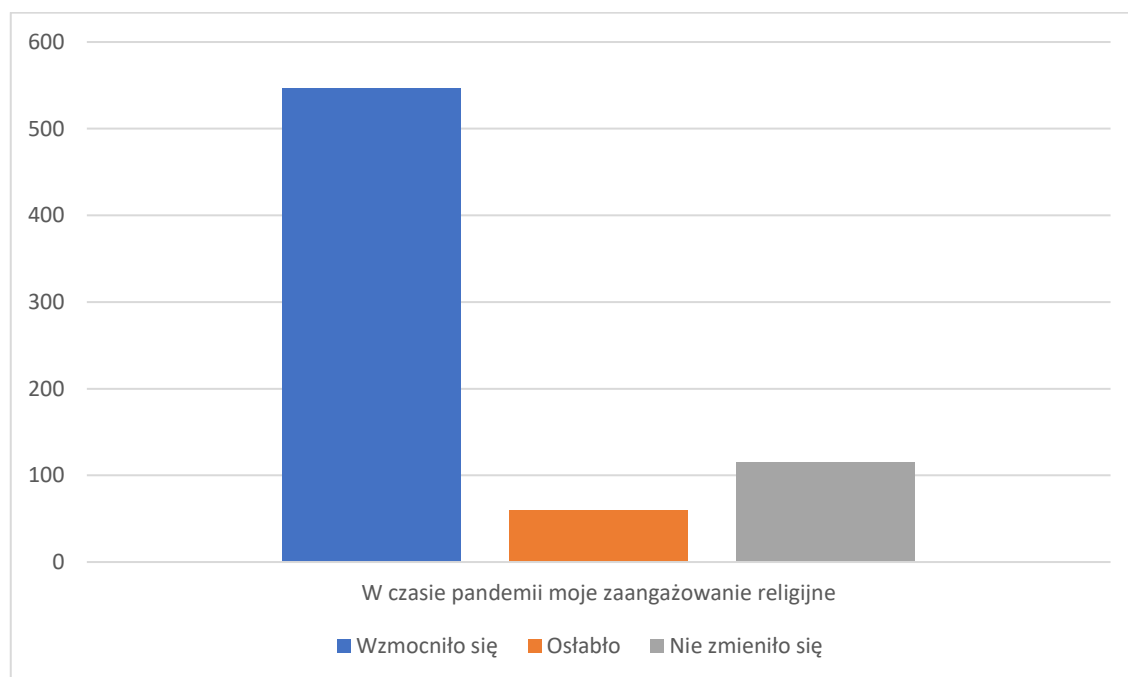
Na terenie Zatorszczyzny istotną rolę w pandemii odgrywały praktyki duszpasterskie związane z kultem św. Rocha. Najwięcej respondentów (490) modliło się przez jego wstawienictwo o oddalenie epidemii, 258 spośród nich zakupiło „roszkę zatorską” i wsparło dzięki temu różne cele charytatywne, 201 nie partycypowało w żadnej z wymienionych praktyk. Podjęte działania umocniły wiarę w Boga u 25%

ankietowanych, a ożywiły modlitwę przez przyczynę świętych u 24%. Nie skorzystało z nich 31% badanych.

Ostatnie pytanie w kwestionariuszu ankiety było pytaniem zamkniętym, rozszerzonym o opcję otwartą, co stanowiło kluczowy krok metodologiczny w kontekście niniejszej rozprawy. Jego celem było uzyskanie wszechstronnych informacji oraz przeprowadzenie dogłębnej eksploracji tematu zmiany zaangażowania religijnego w trakcie pandemii. Metoda ta pozwoliła na zebranie danych o różnorodnych aspektach przeobrażeń w sferze religijnej, co stanowiło istotny element analizy i dyskusji w ramach niniejszej dysertacji.

Analiza odpowiedzi wyraźnie ukazuje, że większość respondentów doświadczyła wzmocnienia aktywności religijnej (546 respondentów), podczas gdy mniejsza grupa zanotowała jej osłabienie (60 respondentów). Istnieje także grupa osób, które nie zauważyły zmiany (115 odpowiedzi).

Wykres 31. Oddziaływanie pandemii na religijność respondentów

Źródło: badania własne.

Wzmocnienie zaangażowania religijnego można powiązać z ograniczeniami spowodowanymi pandemią, które wywołały lęk oraz większą potrzebę uczestnictwa

w życiu religijnym, zarówno lokalnym, jak i w szerszym kontekście. Niektórzy wskazywali na częstą modlitwę w domu, udział w transmisjach online lub regularne uczestnictwo we Mszy św. z zachowaniem środków ostrożności. Umocnienie zaangażowania w spełnianie praktyk religijnych dla części respondentów wiązało się z zaufaniem względem Boga. Częściej myśleli oni o życiu wiecznym oraz podkreślali, że w życiu doczesnym wiele zależy od Boga, stąd postanowili częściej spotykać się z Nim na modlitwie, nabożeństwach oraz liturgii. Uświadomili sobie, że życie na ziemi jest kruche i ulotne. Jedna z respondentek zwróciła na to uwagę, uzasadniając to następująco: „Zdałam sobie sprawę z tego, jak kruche jest to nasze ziemskie życie i bez wiary w Boga nic nie warte. Wiara niesie ze sobą, miłość i przebaczenie”. Inna osoba wskazała w tym kontekście na to, jak radzi sobie w kryzysowym czasie: „Dotarło do mnie, iż życie nasze jest zbyt krótkie i kruche. W modlitwie odnajdywałam siłę do życia, a najgorsze było to, że nasze kościoły zostały zamknięte”.

Respondenci często podkreślali, że wiara i modlitwa stały się dla nich oparciem w trudnych chwilach i pozwalały przezwyciężyć lęk. Jedna z odpowiedzi wyraźnie na to wskazuje: „Uwierzyłam, że w tych okropnych chwilach lęku o najbliższych, może mi pomóc tylko Boże miłosierdzie. Były też chwile zwątpienia ale mimo to moja wiara przetrwała”.

O różnych formach modlitwy w czasie pandemii wspomniało 141 ankietowanych. Wielu zauważyło, że czas zagrożenia skłonił ich do częstszej modlitwy, uczestnictwa w nabożeństwach oraz odmawiania różańca, koronki do Miłosierdzia Bożego lub modlitw przez wstawiennictwo św. Rocha. Niektórzy spośród biorących udział w badaniu częściej sięgali po Pismo Święte, gdzie szukali odpowiedzi na swoje wątpliwości. Czytali również rozważania religijne oraz prasę katolicką. Kilku respondentów zwróciło uwagę na to, że zwiększona ilość czasu wolnego motywowała do modlitwy: „Miałam dużo czasu na rozmyślanie i więcej modlitwy, trwa to do dziś i będzie dłużej”. Inna osoba podkreśliła: „Miałem wbrew pozorom możliwość częstszej praktyki różańca, nabożeństw i rozważań, co pogłębiło moją wiarę i zaufanie do Boga”. Zwracano uwagę na nieocenioną rolę transmisji radiowych, telewizyjnych i internetowych oraz duszpasterskie zaangażowanie księży posługujących w parafiach, dzięki czemu możliwe było korzystanie z sakramentów i podtrzymana została wspólnota. Jedna z ankietowanych podkreśliła: „Najpierw poprzez transmisje różańca i wspólną modlitwę poczułam się rzeczywistym członkiem naszej wspólnoty parafialnej, a potem zaczęłam dostrzegać realny wpływ

modlitwy na moje życie”. W niektórych przypadkach modlitwa w domu pozwalała zacieśnić więzy małżeńskie i rodzinne: „Miałem więcej czasu na modlitwę, a czas spędzony z żoną utrwalał i wzmacniał naszą wspólnotę”.

Kilku ankietowanych przytoczyło konkretne przykłady tego, w jaki sposób praktyki religijne pozwalały im sobie poradzić w pandemicznym czasie. „Doceniłam wszystko, co Bóg mi dał. Utrata bliskiej rodziny postawiła na szali moje małżeństwo, ale dzięki modlitwie wspólnej w domu często przed telewizorem, udało się nam przetrwać kryzys”. Inna osoba wspomniała o chorobie i śmierci męża. Stwierdziła, że nie byłaby w stanie sobie poradzić bez modlitwy i Komunii świętej. Kilka osób nauczyło się ofiarować swoje cierpienie za chorych i zmarłych, kilka przewartościowało swoje życie i postanowiło bardziej zbliżyć się do Boga i wspólnoty Kościoła, zaczynając konkretną pracę nad sobą. Dzięki spełnianiu praktyk religijnych czterech respondentów postanowiło bardziej zwracać uwagę na drugiego człowieka, zwłaszcza na członków swojej rodziny oraz cierpiących.

Wśród odpowiedzi pojawił się również przykład negatywny: „Okres pandemii to dla mnie bardzo trudny i bolesny czas, gdyż straciłam ukochanego męża, Mam w sercu żal że nie było na oddziale kapłana aby udzielić chorym sakramentów i wesprzeć duchowo”. Jedna z osób wspomniała, że nie uczestniczy w modlitwach, ale wierzy, że Bóg nigdy by nie pozwolił na zagładę. Wyraziła wątpliwości oraz strach odnośnie tego, że nie spełnia praktyk religijnych.

Respondenci wielokrotnie zwracali uwagę na to, że tęsknili za możliwością modlitwy w świątyniach. Jeden spośród nich napisał: „Z jednej strony tęsknota za doświadczaniem wspólnoty bliskości kościoła i Boga (w postaci sakramentalnej), co wzbogaciłoby moją wiarę, a z drugiej strony brak tej autentycznej bliskości zubożał wiarę i oddalał od Boga. Niedziele były zbliżone do dnia powszedniego poprzez brak obecności w kościele”. Kilkanaście osób zaznaczyło, że pomimo wprowadzonych ograniczeń uczestniczyło w Eucharystii regularnie: „Mimo zakazu chęć uczestnictwa w Mszy była jeszcze większa niż wcześniej”; „Zatęskniłam za Panem Jezusem w sakramencie i zapragnęłam przyjmować go w Komunii świętej jak najczęściej, co było w tym czasie utrudnione”; „Zrozumiałam, jak bardzo potrzebuje Boga i codziennej Mszy świętej dopiero jak władze wprowadziły ograniczenia i uczestnictwo w nabożeństwach było utrudnione”; „Zacząłem doceniać jak ważna jest Msza święta kiedy nie mogłem na nią pójść”. Kilka osób podkreśliło, że częściej korzystało ze spowiedzi świętej.

Niektórzy respondenci wskazali, że wzrost zaangażowania w praktyki religijne był związany z ich wiekiem. Istotnym aspektem okazała się również świadomość działania Boga w życiu codziennym oraz otwarcie się na Jego działanie: „Przekonałam się że nasze życie jest naznaczone Bożą obecnością, a by stawiać czoła współczesnym trudnościom potrzebna jest łaska Boża i błogosławieństwo”.

Niektórzy respondenci doświadczyli osłabienia zaangażowania religijnego. Większość spośród ankietowanych, którzy stwierdzili, że poziom ich praktyk religijnych w pandemii osłabł, przedstawili krótkie uzasadnienie. Zwracali uwagę przede wszystkim na to, że wprowadzone restrykcje sanitarne uniemożliwiły uczestnictwo w Eucharystii i nabożeństwach w świątyniach. To doprowadziło do wniosku, że praktyki nie są potrzebne i ważne. Jedna z respondentek zaznaczyła: „Mniej myślałam o Bogu i przykazaniach, liczyło się, by tylko jakoś przetrwać”⁵²⁸. Kilku biorących udział w badaniu podkreśliło, że brak konieczności partycypowania w Eucharystii w kościele był dla nich wygodny i pogłębił lenistwo. Ważnym czynnikiem okazało się też zerwanie kontaktu ze wspólnotą parafialną.

Pojedyncze osoby wymieniły: zakłamanie i obłudę, agitacje wyborcze, skandale w Kościele oraz postawę księży, która sprawia, że ludzie oddalają się od wspólnoty, zamiast się do niej zbliżać. Kilku ankietowanych zwróciło uwagę na to, że pomimo osłabienia praktyk religijnych w czasie pandemii, powróciły one do wcześniejszego poziomu po jej zakończeniu.

Warto również podkreślić, że dla niektórych pandemia nie oddziaływała bezpośrednio na religijną aktywność, która pozostała niezmienna. Te odpowiedzi pokazują złożoność relacji między doświadczeniami pandemii a wiarą, której interpretacja może być bardzo indywidualna i zależna od różnych czynników, takich jak doświadczenia życiowe czy wsparcie społeczne.

⁵²⁸ Wszystkie przytoczone w tym paragrafie odpowiedzi są zaczerpnięte z badań własnych.

ZAKOŃCZENIE

Pandemia COVID-19 w latach 2019–2022 była kolejną epidemią w historii świata. Zgodnie z raportem WHO, do 1 września 2024 roku śmierć z powodu zakażenia wirusem SARS-CoV-2 poniosło na świecie ponad 7 milionów ludzi, a zakażonych było prawie 800 milionów⁵²⁹. Do 31 grudnia 2023 roku podano 13,64 bilionów szczepionek. 67% całkowitej populacji zostało zaszczepionych wszystkimi dawkami, natomiast 32% co najmniej jedną dawką przypominającą⁵³⁰.

W każdej epoce, począwszy od starożytności, epidemie stanowiły poważny problem dla ludzkości. Różnie nazywano to zjawisko, ale zawsze prowadziło ono do śmierci, często masowej, i sprawiało, że ludzie zadawali sobie pytania o sens życia oraz zwracali się z błaganem o ocalenie do Boga. Kapłani w takim czasie starali się zorganizować duszpasterstwo tak, by wierni mieli dostęp do sakramentów. Przypominano o praktykach pokutnych oraz świętych patronach od morowego powietrza m.in. św. Rochu, św. Sebastianie, św. Rozalii. Od czasów nowożytnych wydawano specjalne modlitewniki na czas zarazy. Powstawały również bractwa, które zrzeszały ludzi pomagających zakażonym oraz dokonujących pochówków, a przez to ryzykujących własnym zdrowiem i życiem.

W okresie pandemii COVID-19 niektóre działania duszpasterskie nawiązywały do tych, które podejmowano w przeszłości. Wprowadzano limity osób, które mogły uczestniczyć w nabożeństwach i liturgii w świątyni. Przypomniano o praktyce żalu doskonałego i Komunii duchowej. Wydawano modlitewniki z modłtwnami przez orędownictwo świętych oraz przypominano modlitwy z poprzednich wieków.

Wprowadzano jednocześnie całkowicie nowe aktywności duszpasterskie, które nie funkcjonowały w czasie wcześniejszych epidemii. Było to związane przede wszystkim z możliwością działania za pośrednictwem mediów oraz Internetu. W tej przestrzeni organizowano spotkania wspólnot parafialnych, transmisje Mszy św., rekolekcji, katechez, różańca św., nabożeństw np. Drogi Krzyżowej, Gorzkich Żali,

⁵²⁹ WHO Data, *Number of COVID-19 deaths reported to WHO*, <https://data.who.int/dashboards/covid19/deaths?n=o> (dostęp: 19.09.2024).

⁵³⁰ WHO Data, *COVID-19 vaccination, World data*, <https://data.who.int/dashboards/covid19/vaccines?n=o> (dostęp: 19.09.2024).

Koronki do Miłosierdzia Bożego. Zamieszczano tam rozważania i homilie, z których mogli skorzystać wszyscy zainteresowani. Działania te były kontynuowane w wielu parafiach po odwołaniu stanu epidemii ze względu na osoby chore, w podeszłym wieku oraz te, które uczestniczą w liturgii w kościele, ale później chcą posłuchać homilii z innej, wybranej przez siebie świątyni.

Kościoły i związki wyznaniowe musiały podporządkowywać się rozporządzeniom wydawanym przez Ministra Zdrowia i Radę Ministrów, a także dekretem i zaleceniom, które ogłaszali biskupi diecezjalni i Konferencja Episkopatu Polski. Często się one zmieniały, stąd konieczne było nieustanne dostosowywanie się do nowych przepisów.

Niniejsza rozprawa podejmowała problem znaczenia praktyk religijnych i działań duszpasterskich dla wiernych w trzech parafiach na terenie miasta i gminy Zator, objętych od maja 2019 roku patronatem św. Rocha. Są to: parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, parafia św. Jakuba w Palczowicach oraz parafia św. Andrzeja w Graboszycach, w których przeprowadzono autorskie badania naukowe metodą sondażu przy wykorzystaniu kwestionariusza ankiety. Łącznie uzyskano 721 odpowiedzi, które opracowano w postaci tabel i wykresów.

Postawiono pytania badawcze o formy duszpasterskie, jakie realizowano w powyższych wspólnotach w czasie pandemii, o znaczenie praktyk i aktywności duszpasterskich oraz o podobieństwa i różnice między praktykami religijnymi w czasie epidemii historycznych i działaniami współczesnymi. Potwierdziła się hipoteza o tym, że religijne praktyki mogły w dalszym ciągu funkcjonować w parafiach na terenie miasta i gminy Zator dzięki propozycjom duszpasterskim, jakie zostały wdrożone. Działania i formy duszpasterskie odpowiadały skutecznie na potrzeby większości wiernych. Dokumenty wydawane przez Stolicę Apostolską i Konferencję Episkopatu Polski odpowiadały na wyzwania duszpasterskie czasu pandemii, jednak nie wszystkie ich punkty były wprowadzane w życie.

We wszystkich powyższych wspólnotach codziennie sprawowano Eucharystię, a także była możliwość przystępowania do spowiedzi św. Duszpasterze parafii zatorskiej podjęli się dodatkowo transmitowania modlitwy różańcowej, którą prowadzili najpierw razem z klerykami Wyższego Seminarium Duchownego Archidiecezji Krakowskiej pochodzącymi z parafii, a później, kiedy sytuacja epidemiczna się poprawiła, zaprosili

do tego dzieła członków grup parafialnych oraz chętnych parafian. Na YouTube transmisje rozpoczęły się 20 marca 2020 roku, a na Facebooku 9 dni później. 40% respondentów uczestniczyło w takiej formie modlitwy łącząc się z Zatorem; 19% – za pośrednictwem Telewizji Trwam lub Radia Maryja; 6% – na profilu innych parafii lub sanktuariów; 1% – na profilu TeoBańkologia. Łącznie 66% ankietowanych korzystało z transmisji różańca. Najwięcej spośród nich dzięki różańcowi dostrzegało działanie Boga w życiu i doświadczyło Jego bliskości, odczuwało duchową wspólnotę z prowadzącymi i innymi wiernymi oraz zaczęło się częściej modlić. Jeśli chodzi o oddziaływanie tej formy modlitwy na przeżywanie czasu pandemii, to najwięcej respondentów zostało umocnionych przez Boga i uspokoiło się, a także mogli powierzać Bogu swoje prośby. Co istotne, transmisje były kontynuowane po odwołaniu stanu epidemii, a szczególną intencją było wtedy błaganie o pokój na Ukrainie, gdzie 24 lutego 2022 roku rozpoczęła się wojna.

Wierni za pośrednictwem Internetu mogli też uczestniczyć w Drodze Krzyżowej i Gorzkich Żalach, a po podłączeniu sieci w kościele zatorskim dodatkowo w Mszach św., Koronce do Miłosierdzia Bożego w oktawie Wielkanocy, poświęceniu pokarmów, liturgii Triduum Paschalnego oraz błogosławieństwie kolędowym. O możliwości skorzystania z tych transmisji zostali poinformowani duszpasterze z okolicznych parafii. Najwięcej uczestników badania (49%) brało udział w transmisjach Eucharystii oraz innych nabożeństw.

Pomimo tego, że nastąpił spadek liczby wiernych uczestniczących w Mszy św. w kościele (co było widoczne w danych Kurii Metropolitalnej oraz w odpowiedziach respondentów), to wiele osób zwracało uwagę na tęsknotę za Eucharystią oraz na wielką wartość transmisji liturgii.

Nastąpił wzrost, jeśli chodzi o potrzebę modlitwy. Codzienną modlitwę przed pandemią zadeklarowało 68% ankietowanych, a w czasie jej trwania – 73%. Zmniejszył się natomiast odsetek parafian przystępujących do spowiedzi św. przynajmniej raz na kilka miesięcy. Spadł on z poziomu 74% do 68%, co było spowodowane utrudnionym dostępem do tego sakramentu, restrykcjami, strachem przed zakażeniem.

Na stronie internetowej parafii w Zatorze od 14 marca 2020 roku zamieszczano rozważania, komentarze i homilie, które były ogólnodostępne. Wierni mogli dzięki nim poznać treści katechizmowe oraz słowo Boże. Pojawiały się również świadectwa

o przeżywaniu czasu pandemii. Zamieszczane teksty czytała około połowa respondentów. Dzięki nim najwięcej badanych pogłębiło swoją wiarę (19%) oraz uznało je za dobre źródło wiedzy o Bogu i Kościele (16%).

Przez różnorodne propozycje, adresowane do wiernych w różnym wieku, zadbano o ożywienie kultu św. Rocha, który w 2019 roku został ogłoszony patronem miasta i gminy Zator, objętych badaniem. Z przynajmniej jednej praktyki wymienionej w ankiecie skorzystało 520 respondentów. Najwięcej spośród nich modliło się o zakończenie pandemii (490), zakupiło „roszkę zatorską” wspierając dzieła charytatywne (258) oraz uczestniczyło w roratach o św. Rochu (73). Największa grupa ankietowanych, dzięki aktywnościom duszpasterskim związanym z kultem patrona miasta i gminy Zator, doświadczyła umocnienia wiary w Boga (25%) oraz ożywiła swoją modlitwę przez orędownictwo świętych (24%).

Analiza zmian religijności w badanych parafiach ukazuje złożony obraz, w którym pandemia zarówno wywołała kryzys uczestnictwa w tradycyjnych praktykach, jak i stworzyła nowe możliwości ich realizacji. Wnioski z tych badań wskazują, że dla wielu wiernych czas pandemii był okresem duchowego odrodzenia i pogłębienia relacji z Bogiem, a dla części – momentem osłabienia więzi z Kościołem. Te różnorodne doświadczenia stanowią istotny wkład w rozumienie współczesnej religijności oraz wyzwań, przed którymi staje Kościół w dynamicznie zmieniającym się świecie.

Zaangażowanie religijne wzmocniło się aż u 546 respondentów. Wiązało się to z następującymi czynnikami: większa częstotliwość myślenia o życiu wiecznym, wzrost zaufania względem Boga w kryzysowym czasie, doświadczenie kruchości ludzkiej egzystencji, znalezienie w modlitwie i wierze pomocy w przezwyciężaniu lęku o zdrowie i życie, pomysłowość duszpasterzy i podejmowane przez nich inicjatywy. Służyły one utrzymaniu łączności z Bogiem oraz z innymi wiernymi. Osłabienie religijnej aktywności nastąpiło u 60 osób. Najważniejszymi wskazanymi powodami były skandale we wspólnocie Kościoła, jego zaangażowanie polityczne, obłuda, zakłamanie, zły przykład księży. U 115 ankietowanych poziom uczestnictwa w praktykach nie zmienił się.

Duszpasterze w parafiach w Zatorze, Palczowicach i Graboszycach zadbali o zróżnicowanie praktyk religijnych w okresie pandemii. Adresowali je do wiernych różnych stanów, zawodów i w różnym wieku. Sprawowali sakramenty i troszczyli się o modlitwę w świątyni, ale jednocześnie ich parafie (zwłaszcza zatorska) były obecne

w przestrzeni medialnej. Dzięki temu była możliwość docierania z propozycjami modlitwy, z nabożeństwami, ze słowem Bożym i nauczaniem Kościoła do wiernych w swojej parafii, w sąsiednich parafiach oraz do ludzi całkowicie obcych.

Kapłani korzystali z propozycji Konferencji Episkopatu Polski oraz ordynariusza miejsca, m.in. w Triduum Paschalnym oraz rozpoczynając transmisje różańca. Wdrażali wskazania biskupów i dostosowywali je do warunków w swojej parafii. Zapoznawali się z tym, co zostało wypracowane przez innych, a zwłaszcza przez specjalistów z dziedziny epidemiologii i wirusologii, dzięki czemu podejmowali roztropne i przemyślane decyzje służące dobru wiernych. Pandemia okazała się również przyczynkiem do rozpowszechniania kultu św. Rocha, chociaż nadanie jego patronatu przez Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów nie było odpowiedzią na jej wybuch, gdyż miało miejsce niecały rok wcześniej. Skoro jednak ten święty jest patronem pomagającym w okresie zarazy, to naturalne było odwoływanie się do jego wstawiennictwa oraz zapoznanie wiernych z jego biografią.

Pandemia ukazała również rolę nowych technologii w utrzymaniu religijności. Transmisje liturgiczne, rozważania publikowane online oraz działania duszpasterskie okazały się nieocenionym narzędziem w podtrzymywaniu więzi wspólnotowych i duchowych w czasie kryzysu. Rozprawa udowadnia, że w sytuacji granicznej ważne jest korzystanie w duszpasterstwie z dostępnych narzędzi (w przypadku pandemii COVID-19 był to np. Internet), ale nie należy rezygnować ze sprawowania sakramentów świętych, nawet jeśli będzie się to wiązało z wprowadzeniem limitów osób, które mogą w nich uczestniczyć oraz innych obostrzeń. Należy prowadzić katechezę, na której będzie wyjaśnione, w jaki sposób można praktykować swoją religijność w chwili zagrożenia zdrowia lub życia. Będzie to stwarzało okazję do wyjaśnienia tego, czym jest żal doskonały i Komunia duchowa, jakie są formy przyjmowania Komunii św. oraz rola transmisji nabożeństw i liturgii. W takich sytuacjach warto korzystać z narzędzi, które zostały wypracowane w przeszłości i ubogacać je nowymi, które są właściwe danej epoce. Konieczne jest podjęcie współpracy ze specjalistami i naukowcami, którzy przedstawią wyniki swoich badań i pomogą wdrożyć rozwiązania odpowiednie dla organizacji życia religijnego. Z niniejszej rozprawy mogą skorzystać zarówno duszpasterze, jak i wierni w parafiach, które działają w miastach i na wsiach, gdyż dotyczy ona podstawowej jednostki organizacyjnej w Kościele. Dzięki właściwemu prowadzeniu i zarządzaniu parafią możliwy staje się rozwój dekanatu oraz całej diecezji.

Przestrzenią dla dalszych badań może być integracja technologii w praktykach duszpasterskich, gdyż w czasie pandemii opierała się ona raczej na eksperymentowaniu, a dopiero z czasem zaczęła przybierać formę bardziej zorganizowaną i przemyślaną. Warto też poddać refleksji naukowej sposób organizowania duszpasterstwa podczas innych kataklizmów i kryzysów, takich jak powódzie, pożary, śnieżyce, trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów, ale też wojny i związane z nimi problemy głodu oraz migracji. Potwierdzeniem tego jest wojna na Ukrainie, na skutek której do Polski przybyło wielu uchodźców, prawosławnych i grekokatolików, posługujących się innym językiem, a także powódź, zwłaszcza na Dolnym Śląsku, we wrześniu 2024 roku. Warto przeprowadzać kolejne badania, które dostarczą duszpasterzom wiedzy odnośnie do potrzeb wiernych w danym czasie oraz pozwolą skutecznie do nich docierać.

STRESZCZENIE

Rozprawa doktorska podejmuje problematykę praktyk religijnych i działań duszpasterskich w okresie pandemii COVID-19, które realizowano w parafiach na terenie miasta i gminy Zator w latach 2019–2022.

Celem dysertacji było poznanie i opisanie różnych typów aktywności religijnej, jakie zostały podjęte w kryzysowym czasie pandemii w trzech parafiach – św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, św. Jakuba w Palczowicach oraz św. Andrzeja w Graboszycach.

Podczas pisania pracy posłużono się dwiema metodami: analityczno-syntetyczną oraz metodą sondażu przy wykorzystaniu kwestionariusza ankiety.

Składa się ona z pięciu rozdziałów. W pierwszym z nich – *Zarys historii problemu zarazy i epidemii* – zostały wyjaśnione najważniejsze pojęcia związane ze zjawiskiem epidemii. Następnie przedstawiono zarazy w Piśmie Świętym oraz pismach Ojców Kościoła. Odwołano się również do historii, by zaprezentować praktyki religijne podejmowane w czasie epidemii starożytnych, średniowiecznych, nowożytnych i współczesnych.

Drugi rozdział pt. *Pandemia koronawirusa jako wyzwanie dla wierzących* prezentuje zaburzenie życia religijnego spowodowane nieoczekiwanym wybuchem pandemii SARS-CoV-2. Opisano w nim nabożeństwa i praktyki pokutne, świętych wstawienników na czas zarazy (wśród nich św. Rocha – patrona Zatorszczyzny), modlitwy i modlitewniki wydawane w tym czasie oraz zagrożenia religijne, np. fałszywe objawienia i zabobony.

W trzecim rozdziale pt. *Trudności związane z pandemią* zaprezentowano skutki moralno-religijne pandemii, problemy społeczno-gospodarcze oraz rozporządzenia Ministra Zdrowia i Rady Ministrów publikowane od marca 2020 roku, ze szczególnym odniesieniem do punktów, które dotyczyły kościołów i związków wyznaniowych. Opisano również działalność charytatywną, której podejmowanie było utrudnione w czasie pandemii. Wiele organizacji, również kościelnych, mocno zaangażowało się pomimo zagrożenia w udzielanie pomocy osobom chorym, samotnym, przebywającym w izolacji lub na kwarantannie.

Rozdział czwarty – *Metodologia badań własnych* – stanowi prezentację celu i przedmiotu badań, a także hipotez i problemu badawczego. Przedstawiono w nim teren, na którym przeprowadzono badania i sposób doboru próby badawczej oraz dokonano społeczno-demograficznej charakterystyki respondentów.

Ostatni rozdział pt. *Organizacja życia religijnego w czasie pandemii na przykładzie parafii na terenie miasta i gminy Zator – analiza badań własnych* prezentuje, na podstawie autorskich badań socjologicznych, sposób organizacji duszpasterstwa i życia religijnego podczas pandemii koronawirusa w parafiach na terenie miasta i gminy Zator. Został on napisany na podstawie 721 kwestionariuszy ankietowych. Przedstawiono w nim realizację obostrzeń sanitarno-epidemiologicznych, a następnie ukazano, jak zmieniał się uczestnictwo w praktykach religijnych, porównując lata przed wybuchem pandemii i w czasie jej trwania. W dalszej części zaprezentowano inicjatywy duszpasterskie związane z nadaniem patronatu św. Rocha oraz parafialną aktywność religijną online, a zwłaszcza transmitowany różaniec. Rozdział kończą wnioski z przeprowadzonych badań, uzupełnione o szczegółową analizę pytania zamkniętego z opcją otwartą, które dotyczyło oddziaływania pandemii na religijność respondentów.

Praca została podsumowana zakończeniem, wykazem wykorzystanej bibliografii oraz spisami tabel i wykresów.

SUMMARY

The dissertation addresses the issue of religious practices and pastoral activities during the COVID-19 pandemic, which were carried out in parishes in the city and municipality of Zator in 2019–2022.

The purpose of the dissertation was to learn about and describe the different types of religious activities that were undertaken during the crisis time of the pandemic in three parishes – St. Adalbert and St. George in Zator, St. James in Palczowice, and St. Andrew in Graboszyce.

Two methods were used in writing the paper: analytical-synthetic and survey method using a survey questionnaire.

It consists of five chapters. In the first of them – *Outline of the history of the problem of pestilence and epidemics* – the most important concepts related to the phenomenon of epidemics are explained. This was followed by a presentation of pestilence in Scripture and the writings of the Church Fathers. Reference was also made to history to present religious practices undertaken during ancient, medieval, modern and contemporary epidemics.

The second chapter, entitled *The Coronavirus Pandemic as a Challenge to Believers*, presents the disruption of religious life caused by the unexpected outbreak of the SARS-CoV-2 pandemic. It describes devotions and penitential practices, holy intercessors for the time of the pestilence (among them St. Roch - the patron saint of Zator), prayers and prayer books issued at the time, and religious dangers, such as false revelations and superstitions.

The third chapter, titled *Difficulties of the Pandemic*, presents the moral and religious effects of the pandemic, socio-economic problems, and the regulations of the Minister of Health and the Council of Ministers published since March 2020, with particular reference to the points that concerned churches and religious associations. Charitable activities that were difficult to undertake during the pandemic were also described. Many organizations, including church organizations, became heavily involved despite the threat in providing assistance to those who were sick, alone, isolated or in quarantine.

The fourth chapter – *Methodology of own research* – is a presentation of the purpose and object of the study, as well as the hypotheses and research problem. It presents the area where the research was conducted and the method of selecting the research sample, as well as the socio-demographic characteristics of the respondents.

The last chapter entitled *Organization of religious life during the pandemic on the example of parishes in the city and municipality of Zator – analysis of own research* presents, on the basis of the author's sociological research, the way of organization of pastoral care and religious life during the coronavirus pandemic in parishes in the city and municipality of Zator. It was written on the basis of 721 survey questionnaires. It presents the implementation of sanitary-epidemiological restrictions, and next shows how participation in religious practices changed, comparing the years before the outbreak of the pandemic and during it. The next section presents pastoral initiatives related to the patronage of St. Roch, as well as parish online religious activity, particularly the broadcast rosary. The chapter ends the conclusions of the survey, supplemented by a detailed analysis of a closed-ended question with an open-ended option, which addressed the impact of the pandemic on respondents' religiosity.

The work is summarized with a conclusion, a list of bibliography, lists of tables and charts.

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe

Agathias, *Historiae* 5,10, 5–6.

Ambrosius Mediolanensis, *Apologia Prophetarum David ad Theodosium Augustum* VII 37, PL 14, 865C.

Ambrosius Mediolanensis, *Enarrationes in XII Psalmos Davidicos* XXXVII 16, PL 14, 1016C–D; XXXVII 15, PL 14, 1016A.

Ambrosius Mediolanensis, *Epistolae* LI 8, PL 16, 1162A; LI 9, PL 16, 1162A.

Ambrosius Mediolanensis, *Expositio Evangelii secundum Lucam* VI 108, PL 15, 1785–1786.

Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, XIX 4,2, tłum. I. Lewandowski, Warszawa 2002.

Arystoteles, *Zagadnienia przyrodnicze*, 862a, I, 21.

Augustinus Hipponensis, *Contra adversarium Legis et Prophetarum libri duo* I, XVIII 37, PL 42, 625.

Augustinus Hipponensis, *Contra Faustum Manichaeum* XXII LXVI, PL 42, 441.

Cyprian, *Do Demetriana*, w: Św. Cyprian, *Pisma*, I. Traktaty, POK 19, Poznań 1937.

Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, VII 22, 7 i 9, tł. A. Caba, w: Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, s. 515–517.

Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, IV 29, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1990.

Herodian, *Historia Cesarstwa Rzymskiego*, I 12, tłum. L. Piotrowicz, Wrocław 2004.

Herodot, *Dzieje*, I, 138, 1, Warszawa 1959.

Hieronimus, *Quaestiones Hebraicae in II Librum Regum* XXIV 15, PL 23, 1364A.

Hippocrates, *Aforyzmy i rokowania*, III 1, tłum. H. Łuczkiwicz, Warszawa 1864.

Hippocrates, *De flatibus* 5–6; *De natura hominis* 9.

Isidorus Hispalensis, *De rerum natura*, w: Isidorus Hispalensis, *Traité de la Nature*, red. J. Fontaine, Bordeaux 1960.

Isidorus Hispalensis, *Differentiae (Diferencias) Libro I*, red. C. Codoñer, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1992.

Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, w: Isidorus Hispalensis, *Etimologías. Liber IV. De medicina*, t. 1–2, red. J. Oroz Reta, M.A. Marcos Casquero, Madrid 1982.

Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska „Reconciliatio et paenitentia” o pokucie i pojednaniu*, Watykan 1984.

Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia” o Eucharystii w życiu Kościoła*, Watykan 2003.

Jan Paweł II, *List Apostolski „Dies Domini” o świętowaniu niedzieli*, Watykan 1998.

Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja „Christifideles laici” o powołaniu i misji świeckich w Kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II*, Watykan 1988.

Joannes Chrysostomus, *Homiliae XXXII in S. Pauli Epistolam ad Romanos XXIX 4*, PG 60, 809A–C.

Kapitolinus J., *Antoninus Pius, 9*, w: *Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tłum. H. Szelest, Warszawa 1966, s. 59.

Kapitolinus J., *Marek Antoninus filozof (Aureliusz), 13*, w: *Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, tłum. H. Szelest, Warszawa 1966, s. 72.

Kasjusz Dion Kokcejanus, *Historia Rzymska, LXXII 14, 8*, tłum. W. Madyda, Wrocław 2001.

Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 1994.

Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1968, s. 105–170.

Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum concilium”, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1968, s. 40–70.

Pismo Święte Starego i Nowego testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia, wyd. V, Pallottinum, Poznań 2014.

Pliniusz Starszy, *Historia naturalna, I 20; XXVI 1–20; XXVIII 59–60*, tłum. L. i T. Zawadzcy, Wrocław 2002, s. 216–217.

Plutarch z Cheronei, *Perykles*, 38, w: *Żywoty sławnych mężów*, tłum. M. Brożek, Wrocław 2004, s. 122.

Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, VIII 8, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1987, s. 520.

Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Librum II Regnorum XLV*, PG 80, 660A; 664A–C; 665A–667.

Tukidydes, *Wojna peloponeska*, II 47–52, tłum. K. Kumaniecki, Wrocław 2001, s. 156–160.

Tukidydes, *Wojna peloponeska*, II 48, tłum. K. Kumaniecki, Wrocław 2001.

Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, I–V, III 9, III 32, IV 20–21, IV 30, V 13, V 48, tłum. A. Kościółek, Wrocław 1968.

Akty prawne

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, Dz.U. nr 96, poz. 873 z późniejszymi zmianami.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 566.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 kwietnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 697.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 792.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1356.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 października 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1758.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 października 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1829.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 października 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1871.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1972.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 listopada 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 2091.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 2316.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 marca 2021 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 512.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 maja 2021 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 861.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 czerwca 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1054.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 lutego 2022 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 473.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 maja 2022 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 1025.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz.U. poz. 433.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 491.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 522.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 31 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 565.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 12 maja 2022 r. w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. poz. 1027.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 12 maja 2022 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz.U. poz. 1028.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 14 czerwca 2022 r. w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz.U. poz. 1118.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 1 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. poz. 2132.

Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 23 października 2020 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie tymczasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U. poz. 1870.

Literatura przedmiotu

„Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”, t. 8, Warszawa 1894.

Abell P., *Modele w socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.

Acta Uruboroj – W kręgu epidemii II, red. M. Dąsał, t. 5, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020.

Aingstein L., *Wesz, szczur i dur plamisty*, „Biblioteka Odczytowa Polskiego Towarzystwa Higienicznego”, z. 4, Warszawa 1937.

Ajdukiewicz K., *Logika pragmatyczna*, do druku przygotowali H. Mortimer i K. Szaniawski, PWN, Warszawa 1965.

Andraszak N., *Hejt wobec funkcjonariuszy Policji w dobie pandemii COVID-19. Jego wpływ na poziom zaangażowania w organizację policjantów*, „Policja” 2 (2021), s. 20–27.

Andrzejak A., *Trąd wczoraj i dziś*, „Misyjne Drogi” 4 (1983), s. 31.

Arcybiskup Melbourne, *Letter Book 8 Apr 1918–10 Dec 1919*.

Ascagni P., *Le più antiche fonti scritte su san Rocco di Montpellier. Un excursus comparativo e sistematico delle agiografie rocchiane*, „Vita Sancti Rochi” 1 (2006), s. 19–34.

Attwater D., John C.R., *Dykcjonarz Świętych*, przeł. T. Rybowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997.

Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

Babbie E., *Badanie społeczne w praktyce*, Warszawa 2019.

Babiński G., *Wybrane zagadnienia z metodologii socjologicznych badań empirycznych*, „Skrypty Uczelniane” 340, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1980.

Bachanek G., *Komunia duchowa. Niektóre problemy teologiczne*, „Teologia w Polsce” 10,2 (2016), s. 43–58.

Banaś A., *„Dekameron” reakcją mieszkańców Florencji na epidemię dżumy w 1347 roku*, „Acta Uruboroi – W kręgu epidemii II”, red. M. Dąsał, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020.

Baniak J., *Obowiązkowe praktyki religijne licealistów w Kaliszu i studentów w Poznaniu*, „Opuscula Sociologica” 1 (2016), s. 27–42.

Barański J., Łampika K., *Dotyk zatrutej strzały – epidemia dżumy w Lesznie w 1709 r.*, w: *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, t. 6: *Ciało, choroby i świadomość społeczna – społeczne i metafizyczne aspekty profilaktyki i terapii*,

red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsal, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020, s. 215–230.

Bartoszewski W., *Bezoar z łez ludzkich czasu powietrza morowego w Roku Pańskim 1624 utworzony y zacnemu magistratowi miasta Wileńskiego ofiarowany*, Wilno 1630.

Bator J., *Światowa Organizacja Zdrowia a wybuch pandemii Covid-19*, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Kraków 2022.

Bądryński S., *O potrzebie ścisłego stosowania izolacji i odkażania w celu zapobiegania szerzeniu się chorób zakaźnych w kraju*, „Wydawnictwa Towarzystwa Higienicznego”, I Związkowa Drukarnia, Lwów 1903.

Beaglehole R., Bonita R., Kjellström T., *Podstawy epidemiologii*, tłum. N. Szeszeni-Dąbrowska, Instytut Medycyny im. prof. J. Nofera, Łódź 2002.

Berner W., *Z dziejów walki z ostrymi chorobami zakaźnymi w Polsce po I wojnie światowej – do 1924 r.*, „Przegląd Epidemiologiczny”, 2008, nr 62.

Biegeleisen H., *Lecznictwo ludu polskiego*, Kraków 1929.

Bieniarzówna J., Małecki J., *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI-XVIII*, t. 2, Kraków 1984.

Boccaccio G., *Dekameron. Prolog*, tłum. E. Boyé, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975.

Bolle P., Ascagni P., *Rocco di Montpellier, Voghera e il suo santo. Documenti e testimonianze sulla nascita del culto di un santo tra i più amati della cristiana*, Voghera 2001.

Bolle P., *Saint Roch de Montpellier, doublet hagiographique de Saint Raco d'Autun. Un apport décisif de l'examen approfondi des incunables et imprimés anciens*, Hagiologia, Turnhout 2005.

Bolle P., *Saint Roch. Genèse et première expansion d'un culte au XVème*, III vols., Université Libre de Bruxelles (ULB), Bruksela 2001.

Borghi G., *Wiara w czasach Facebooka*, Edycja św. Pawła, Częstochowa 2017.

Buchanan K., Aknin LB, Lotun S, Sandstrom G.M. (2021), *Brief exposure to social media during the COVID-19 pandemic: Doom-scrolling has negative emotional consequences*,

but kindness-scrolling does not, „PLOS ONE” 16(10),
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0257728>.

Buksa Ł., Nawara D., *E-modlitwa w czasie pandemii SARS-CoV-2. Perspektywa Kościoła w Polsce*, w: *Kościół po pandemii. Wyzwania i zadania*, red. Ł. Buksa, D. Nawara, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2023, s. 166.

Bzdęga J., Magdzik W., Naruszewicz-Lesiuk D., Zieliński A., *Leksykon epidemiologiczny*, Bielsko-Biała 2008.

Campbell S. i in., *Impacts of the COVID-19 pandemic on children: An ethical analysis with a global-child lens*, „Global Studies of Childhood”, vol. 11 (2021), s. 105–114.

Centrum Badania Opinii Społecznej, *Komunikat z badań. Wpływ pandemii na religijność Polaków*, oprac. M. Bożewicz, czerwiec 2020.

Charewiczowa Ł., *Kłęski zaraz w dawnym Lwowie*, Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa, Lwów 1930.

Charytoniuk J., *Walka z epidemią dżumy w Elblągu na początku XVIII wieku*, „Rocznik Elbląski” 1985, t. 10, s. 56.

Choroba hiszpańska [w:] „Głos Narodu” 1918, 239 (wyd. poranne), 2.

Church and Epidemic. Anglicans Support Minister, w: „The Age” 14 II 1919.

Ciupak E., *Religia i religijność*, Warszawa 1982.

Cohn S.K., *Cultures of Plague. Medical Thinking at the End of Renaissance*, Oxford 2010.

Creswell J.W., *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.

Dayan D., Katz E., *Wydarzenia medialne. Historia transmitowana na żywo*, tłum. A. Sawisz, Muza, Warszawa 2008.

Dąbrowska I., *Internetowy hejt wobec chorych oraz pracowników służby zdrowia w czasach pandemii SARS CoV-2 w Polsce*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” 17 (2021), s. 89–103.

Deber, Maggēpāh, hasło w: *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. 1, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, red. pol. P. Dec, tłum. M. Kantor, Warszawa 2008, s. 514.

Delumeau J., *Strach w kulturze Zachodu XIV-XVIII wieku*, przeł. A. Szymanowski, Warszawa 1986.

des Freux A., *Wiersz o obrazku Baranka Bożego... napisany, a świeżo ku pociesze chrześcijanom po polsku w chorobie powietrza morowego, na oddanie czołobitniej Bogu w Trójcy Jedynemu*, przeł. S. Witkowski, Jarosław 1626.

Dębrowska K., Kłosiewicz-Górecka U., Szymańska A., Ważniewski P., Zybertowicz K., *Tarcza Antykryzysowa. Koło ratunkowe dla firm i gospodarki?*, Polski Instytut Ekonomiczny, Warszawa 2021.

Długosz J., *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, przeł. J. Mrukówna, Warszawa 1974.

Długosz P., *Blaski i cienie zdalnej edukacji wśród uczniów z obszarów wiejskich*, w: *Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19*, *Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19*, red. N.G. Pikuła, K. Jagielska, J.M. Łukasik, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 13, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 71–94.

Dołganiszewska E., *Cyprian – biskup Kartaginy i jego refleksje o wierze*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 19 (2011), nr 2, s. 41–57.

Drożyński T., *Oblicza wspólnoty Kościoła w czasie pandemii COVID-19*, „Studia Paradyckie”, t. 30 (2020): *Kościół w dobie koronawirusa*, red. K. Jaworski, s. 67–83.

Duszpasterstwo w czasie pandemii, red. J. Bartoszek, R. Chromy, K. Piechaczek, Instytut Gość Media 2020.

Dzidzińska B., *Wpływ pandemii COVID-19 na działalność organizacji pozarządowych w Polsce*, w: *Rachunkowość (Debiuty Studenckie)*, red. M. Biernacki, R. Kowalak, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 2021, s. 9–17.

Dziubek Z., *Choroby zakaźne i pasożytnicze*, PZWL, Warszawa 2010.

Elementarz III sektora, red. A. Gałązka, Warszawa, Stowarzyszenie Klon/Jawor 2005.

Encyklopedia bioetyki. Personalizm chrześcijański, red. A. Muszala, Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, Radom 2007, s. 31.

Encyklopedia Katolicka, t. IV, Lublin 1985.

Flasiński K., *Kościół katolicki i jego społeczność na łamach serwisu internetowego „Gazety Wyborczej” podczas epidemii COVID-19*, „Kultura – Media – Teologia” 43 (2020), s. 65–87.

Fortuna-Sudor M., *Patron idealny*, „Gość Niedzielny” nr 25/21 VI 2020, s. VI–VII.

Friedman I., Marr J., *The Exodus Syndemic. The Epidemiology of the Tenth Plague*, „Jewish Bible Quarterly” 45(2017), nr 1, s. 8–9.

Galant W., *Skarbiec Świętych Pańskich*, Przemysł 1911.

Gherman M.A., Arhiri L., Holman A.C., Soponaru C., *The Moral Impact of the COVID-19 Pandemic on Nurses’ Burnout, Work Satisfaction and Adaptive Work Performance: The Role of Autobiographical Memories of Potentially Morally Injurious Events and Basic Psychological Needs*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 19 (2022).

Gilewska-Dubis J., *Warunki zdrowotne, choroby i medycyna w średniowiecznym Wrocławiu*, „Medycyna Nowożytna”, t. 9(2002), z. 1–2, s. 111–145.

Gocko J., *Moralno-społeczne aspekty troski o zdrowie w kontekście epidemii COVID-19*, „Roczniki Teologiczne”, t. 67, z. 3 (2020), s. 121–135.

Godzinki przeciw zarazie morowej. Lekarstwo duchowne doświadczone przeciw powietrzu z psalterza S. Bonawentury kardynała doktora Kościoła S. wzięte, Biblioteka ss. Benedyktynów w Krzeszowie, bez sygn., bez karty tytułowej, miejsca i roku wydania (XVIII wiek).

Gonera M., *Funkcjonowanie Kościoła katolickiego w Polsce w czasie pandemii koronawirusa*, „com.press”, 3(2), 2020, s. 88–99.

Graaf T., *Epidemie w dziejach Wadowic w okresie przedrozbiorowym – studium przypadku miasta małopolskiego*, „Studia Historica Gedanensia” t. 12 (2021), s. 192–209.

GUS, *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2019/2019*, Warszawa-Gdańsk 2019.

GUS, *Szkolnictwo wyższe w roku akademickim 2018/2019*, Warszawa 2019.

Gutowski W., *Prezerwatywa moralna od morowego powietrza*. Kazanie XXVII miane w Rynku krakowskim, z ordynansu Książęcia Jegomości Biskupa Krakowskiego, podczas publicznej procesyjnej naprzeciwko morowego powietrza, z osobliwego

pasterskiego afektu, od niegoż postanowionej, w niedzielę piętnastą po Świątkach, R. P. 1660, w: tenże, *Panegiryczne niektóre dyskursy duchowne i różne insze kazania przy celniejszym i obfitszym audytorze, w kościołach zwłaszcza krakowskich, pewnych czasów miane*, Kraków 1675, s. 611–638.

Guzowska D., *Post, skrucha, nawrócenie: XVII-wieczna duchowość purytańska w czasach zarazy*, w: *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, t. 6: *Ciało, choroby i świadomość społeczna – społeczne i metafizyczne aspekty profilaktyki i terapii*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsał, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020, s. 195–214.

Halik T., *Czas pustych kościołów*, WAM, Kraków 2020.

Hecker J. F. C., *Epidemics of the Middle Ages*, Trubner, London 1859.

Hirsfeld L., *Nasi niewidzialni wrogowie*, „Biblioteka Odczytowa Polskiego Towarzystwa Higienicznego”, z. 1, Warszawa 1937.

Hoefer H., *Żywoty Świętych Pańskich*, Olsztyn 1995.

Homo et societas. Wokół pracy socjalnej, red. I.M. Świtała, nr 5, Petrus, Kraków 2020.

Homo et societas. Wokół pracy socjalnej, red. I.M. Świtała, nr 6, Petrus, Kraków 2021.

Hooker P.K., *First and second Chronicles*, Louisville 2011.

Informator Archidiecezji Krakowskiej 2021, Wydawnictwo św. Stanisława BM, Kraków 2021.

Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, 2022. *Kościół w liczbach. Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia*, red. M. Jewdokimow, L. Organek, W. Sadłoń, Warszawa 2023.

Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2020*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, Warszawa 2020.

Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za 2019 r.*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, Warszawa 2020.

Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia. Dane za rok 2020*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, Warszawa 2020.

Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, *Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2021*, oprac. W. Sadłoń, L. Organek, K. Kamiński, Warszawa 2022.

Iwańska J., *Epidemie w antycznych źródłach greckich i rzymskich*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 30(2011), s. 209–221.

Iwańska J., *Przyczyny, zapobieganie i leczenie chorób epidemicznych starożytnej Grecji i Rzymie*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 28 (2010), s. 223–237.

Iwińska M., Matejek J., *Pomoc i wsparcie rodziny z doświadczeniem przemocy w czasie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, red. N.G. Piłkuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 11, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 89–108.

Jagła J., *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrowiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, Neriton, Warszawa 2004.

Jan Paweł II, *Przemówienie do trędowatych w Marituba*, w: Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1971–1982)*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 1985, s. 97.

Jarczykowa J., „Powietrzna zaraza” w *Wielkim Księstwie Litewskim w ujęciu Walentego Bartoszewskiego i Piotra Kochlewskiego*, w: *Świat bliski i świat daleki w staropolskich przestrzeniach*, red. W. Jarczykowa, B. Mazurkova, S. Dąbrowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 153–172.

Jasiński A.S., *Księga proroka Ezechiela. Nowy Komentarz. Ez 11–15*, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2018.

Jasiński A.S., *Wystąpienie proroka Ezechiela na tle zbliżającego się upadku Jerozolimy*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, r. III (2004), nr 1, s. 13.

Jasnos R., *Dynamika zdrowia i choroby w biblijnej wizji ludzkiego życia*, w: *Edukacyjne przestrzenie zdrowia*, red. Z. Marek, M. Madej-Babula, WAM, Kraków 2009, s. 195–208.

Jaszczuk M., *Dżuma w polskim piśmiennictwie w XVIII w.*, „Medycyna Nowożytna” 1/2 (1994), s. 31–60.

Jean-Tron M.G. i in., *How the COVID-19 pandemic affects the moral reasoning of pediatric residents and the general population*, „BMC Medical Education” 23 (2023).

Jelonek M., Gadzińska J., Gadziński J., *Trąd i jego postrzeganie na przestrzeni dziejów*, „Annales Missiologici Posnaniensis”, t. 20 (2015), s. 71–88.

- Kaczmarzyk I., *Medyczne posłannictwo ewangelickiego piśmiennictwa religijnego na Śląsku w XVII i XVIII wieku w sytuacji zagrożenia „morowym powietrzem” (na przykładzie dzieł Samuela Dambrowskiego i Jana Muthmana)*, w: *Terra culturae: obszary, transfery, recepcje kultury, studia oraz szkice o kulturze i historii*, red. Ł. Burkiewicz, Kraków 2018, s. 273.
- Kamiński A., *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, w: *Metodologia pedagogiki społecznej*, red. R. Wroczyński, T. Pilch, Wrocław 1974.
- Karpacz E., „Oplakane czasy” – epidemia dżumy w Krakowie w latach 1707–1710. Przyczynek do badań nad upadkiem królewskiego miasta, „Folia Historica Cracoviensia” vol. XVIII, 2012, s. 251.
- Karpiński A., *W walce z niewidzialnym wrogiem*, Neriton, Warszawa 2000.
- Karpiński A., *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000.
- Karpiński J., *Przyczynowość w badaniach socjologicznych*, w: *Metodologia humanistyki*, red. serii: J. Kmita, J. Topolski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Karpiuk M., *Zasady postępowania podczas stanu epidemii wprowadzonego w związku z zakażeniami wirusem Sars-Cov-2*, „Wiedza Obronna”, vol. 272, nr 3 (2020), s. 9–21.
- Kasper W., Augustin G., *Odkrywanie wspólnoty. Wiara w czasach pandemii koronawirusa*, WAM, Kraków 2020.
- Katolicka Agencja Informacyjna, *Kościół w Polsce. Raport*, Warszawa 2021.
- Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi, ich początek, rozwój i tułactwo w czasie ruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 3: *Kraków: klasztor św. Marcina*, opr. R. Kalinowski, Kraków 1904, s. 56.
- Kloch J., *Parafie online w Polsce w dobie pandemii COVID-19. Studium przypadku*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 37 (2021), s. 95–113.
- Kłuba M., *Opiekun nie tylko na czas zarazy*, „Gość Niedzielny” nr 23/7 VI 2020, s. II–III.
- Knapski G., *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1621.
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 10: „Poznańskie”, cz. 2, Wrocław-Poznań 1963.

Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 34: „Chełm”, cz. 2, wyd. I. Kopernicki, Wrocław-Poznań 1964.

Komunikacja Kościoła katolickiego w Polsce w okresie pandemii Covid-19. Raport z badań interdyscyplinarnych, red. M. Chmielewski, M. Nowak, P. Stanisławski, J. Szulich-Kałuża, D. Wadowski, w: „Seria naukowa: Edukacja – Media – Teologia”, t. 4, red. serii: A. Kiciński, M. Chmielewski, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2022.

Kononiuk T., *Pandemia COVID-19 a ochrona godności człowieka. „Źródło krzywdy” w mediach*, „Media Biznes Kultura”, nr 2 (11) 2021, s. 23–37.

Konopka K., *Pandemia dezinformacji – prawno-psychologiczny punkt widzenia wobec internetowych ruchów antyszczepionkowych i altmedowych*, w: *Dezinformacja – Inspiracja – Społeczeństwo. Social CyberSecurity*, red. D. Boćkowski, E. Dąbrowska-Propokowska, P. Goryń, K. Goryń, Białystok 2022, s. 128.

Kopeć J., *Nurt pasyjny w średniowiecznej religijności polskiej*, w: *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H.D. Wojtyska, J.J. Kopeć, Lublin 1981, s. 50.

Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa. Media i komunikacja społeczna, red. K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, Kraków-Wrocław 2020.

Kracik J., *Pokonać czarną śmierć*, Kraków 2020.

Kracik J., *Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991.

Kracik J., *Staropolskie postawy wobec zarazy*, Petrus, Kraków 2012.

Krajewska H., *Pandemie w historii świata*, „Wieś i Rolnictwo” 3 (188)/2020, s. 17–30.

Krajewska J., Głasiuk A., *Epidemie. Księgi I i III Hipokratesa oraz w greckiej i rzymskiej historiografii od starożytności do wczesnego średniowiecza*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2016.

Kramarska-Anyszek K., *Dzieje klasztoru pp. norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840*, „Nasza Przyszłość”, t. 47 (1977), s. 72–73.

Krynica T., *Choroba w wybranych pismach Izydora z Sewilli*, „Vox Patrum” 78 (2021), s. 467–498.

- Kulik B., *Jak mówić dziś w Kościele o śmierci? Śmierć w kontekście pastoralnym w świetle „De mortalitate” św. Cypriana z Kartaginy*, „Teologia Praktyczna” 19 (2018), s. 155–172.
- Lasocik Z., *Praktyki religijne więźniów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- Le Bras G., *Etudes de sociologie religieuse*, Paris 1956, t. 2.
- Leś E., *Rola trzeciego sektora w polityce społecznej*, w: *Polityka społeczna*, red. G. Firlić-Fresnak, M. Szyłko-Skoczny, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 362.
- Leśniczak R., *Etyczne zasady mediatyzacji życia religijnego – uwagi do dyskusji*, „Mediatization Studies” 4 (2020), s. 57–70.
- Lewandowska L., *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, „Studia Humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu”, Wydawnictwo Akademii Medycznej, Wrocław 2010, s. 279-309.
- List do „Monitora”, nr 22 (16 marca 1771), s. 168-175, cytowany w: Ł. Kozak, *Upiór: Historia naturalna*, Warszawa 2000, s. 266–267.
- Litania Na Czaszy Niebezpieczne. Od Powietrza*, Archiwum Benedyktynek Lwowskich w Krzeszowie, sygn. D4.
- Loomis Ch.P., Beegle J.A., *Rural Sociology. The Strategy of Change*, Englewood Cliffs 1967.
- Luckmann Th., *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym świecie*, tłum. L. Bluszczyk, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 1996.
- Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego*, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie, t. 3, Lwów–Warszawa–Kraków–Poznań–Wilno 1897.
- Łach S., *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, ekskursy*, Poznań–Warszawa 1970.
- Łupiński J., *Posługa Kościoła podczas epidemii w okresie staropolskim*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. W. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021, s. 87–105.

Łysień L., *Groza pandemii: „niech się szatana nie rozlega śmiech!”*, Petrus, Kraków 2021.

M. Zieliński, *Mór w Chełmnie w latach 1707–1711*, red. W.E. Kizik, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Instytut Historii PAN, Gdańsk 2012, s. 126.

Macura A., *Pierwsze piątki miesiąca w czasie epidemii*, „Gość Niedzielny” (2020), nr 15–16, s. 6.

Madalińska-Michalak J., *Nauczanie zdalne i edukacja nauczyciela – wyzwania*, w: *Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19*, red. N.G. Piękła, K. Jagielska, J.M. Łukasik, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 13, Scriptum, Kraków 2020, s. 13–29.

Majka J., *Socjologia religii w ujęciu profesora Le Bras a socjologia duszpasterstwa*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1960, nr 1.

Mandziuk J., *Sekty religijne w średniowieczu*, „Saeculum Christianum” 8 (2001), nr 2, s. 21–38.

Marciniak K., *Pandemia: czas lęków, modlitwy i przeobrażeń społecznych*, Instytut Antropologii i Etnologii Kulturowej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, t. 105 (2021), s. 225–242.

Marczewska M., *Obrazy zarazy w polskim folklorze*, „Almanach historyczny” 2021, t. 23, z. 2, s. 319–339.

Marczewska M., *Zaraza nadchodzi i odchodzi – myślenie o chorobach epidemicznych utrwalone w języku*, „Roczniki humanistyczne”, t. 69, z. 6 (2021), s. 117–139.

Mariani A., *Jezuici prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711*, „Zapiski Historyczne”, t. 81, z. 2, Poznań 2016, s. 65–82.

Mariański J., *Praktyki religijne w Polsce w procesie przemian. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2014.

Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, t. 1–14, Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętności w Krakowie, 1896–1919.

Materyjały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa, zebrał ks. Władysław Siarkowski, ZWAK 1885, reprint: Kielce 2000.

Media w dobie pandemii COVID-19, red. R.J. Pastwa, Wydawnictwo KUL, Lublin 2021.

Metodologiczne podstawy socjologii, wyd. II, tłum., oprac. i red. P. Sztompka, „Skrypty Uczelniane” 361, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1980.

Metody badań socjologicznych, oprac. S. Nowak, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.

Meus K., *Profilaktyka przeciwepidemiczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, red. K. Polek, Ł.T. Sroka, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016, s. 305–326.

Michalik J., *The Saint Benedict Cross or the Saint Benedict Medal Based on a Find from Archaeological Research in Gniew (Pomerania Province)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 35 (2020), s. 167–187.

Mika B., *Suplikacje „Święty Boże” i ich muzyczny rezonans*, s, w: *Muzyka religijna – między epokami i kulturami*, t. 1, red. K. Turek, B. Mika, Katowice 2008, s. 149–172.

Młyński J., *Rodzina w sytuacji pandemii koronawirusa COVID-19 jako wyzwanie dla polityki lokalnej*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, red. N.G. Piкуła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 11, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 69–87.

Moral Challenges in a Pandemic Age, red. E. Barbosa, Routledge, Nowy Jork 2023.

Morzycki J., Klingberg A.M., *Naczelny Nadzwyczajny Komisariat do Walki z Epidemiami w latach 1944-1945*, Lekarski Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1946.

Mroczkowski I., *Pandemia a kondycja współczesnej rodziny*, w: *Rodzina – Wychowanie – Przyszłość*, red. E. Osewska, J. Stala, Wydawnictwo Naukowe UPJPII, Kraków 2020, s. 46–92.

Narodowy Korpus Języka Polskiego, nkjp.pl (dostęp: 29.10.2022).

Nawara D., *Łączy nas z niebem*, „Niedziela małopolska” nr 42/18 X 2020, s. III.

- Nawara D., *Pandemia krzyżem leczona. Świadectwo św. Rocha*, „Egzorzysta” nr 3 (103), III 2021, s. 24–30.
- Nawara D., *Potrzebujemy jego orędownictwa i pomocy*, „Niedziela małopolska” nr 49/6 XII (2020), s. II.
- Nawara D., *Święty Roch. Patron Miasta i Gminy Zator*, Zator 2020.
- Nazarczuk J.M., Cicha-Nazarczuk M., Szczepańska K., *Wrażliwość polskiej gospodarki na zmiany wywołane pandemią COVID-19*, Instytut Badań Gospodarczych, Olsztyn 2022.
- Nohl J., *The Black Death. A chronicle of the plague compiled from contemporary sources*, Unwin Books, London 1961.
- Nowa księga przysłów polskich*, red. J. Krzyżanowski, t. 1–4, PWN, 1969–1978.
- Nowak S., *Metodologia badań socjologicznych. Zagadnienia ogólne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Nowak S., *Studia z metodologii nauk społecznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- Nowakowski P.T., *Działania władz publicznych w Polsce na rzecz osób bezdomnych w trakcie pandemii COVID-19*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii COVID-19*, red. N.G. Piłka, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 1, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 89–102.
- Nowaszczyk J., *Nadprzyrodzone przyczyny epidemii w 2Sm 24 i 1Krn 21 (Teodoret z Cyru a inni Ojcowie Kościoła)*, „Vox Patrum” 78 (2021), s. 311–332.
- O’Collins G., Farrugia E.G., *Zwięzły słownik teologiczny*, Kraków 1993.
- Olszak I., *Ruch antycovidowy – cyberanarchizm informacji. Wprowadzenie do problematyki*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica” 12 (2020), vol. 2: *Psychospołeczne konsekwencje pandemii COVID-19*, red. P. Długosz, L. Kolisnyk, s. 70–83.

Oppenheim A.N., *Kwestionariusze, wywiady, pomiary postaw*, przeł. S. Amsterdamski, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 2004.

Ornacka K., Mirewska E., *Pracownik socjalny w dobie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, red. N.G. Piśkuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 11, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 53–68.

Ożóg K., *Polskie pieśni religijne – suplikacje*, „Kwartalnik Edukacyjny” 1–2 (104–105), 2021, s. 90–98.

Paliga R.E., *Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, PWN, Warszawa 2022.

Pandemia COVID-19. Wyzwania dla tradycyjnych form duszpasterstwa Kościoła w Polsce, red. D. Kwiatkowski, „Colloquia disputationes” nr 55 (2021), Wydział Teologiczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2021.

Pandemia jako „znak czasu: dla Kościoła w Polsce, red. M.J. Tutak, T. Wielebski, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2021.

Pandemia SARS-CoV-2 a postawy człowieka, red. P. Lewandowski, J. Sawicka, „Colloquia disputationes” nr 59 (2021), Wydział Teologiczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2021.

Panuś K., *Oddalić morowe powietrze. Kazanie Waleriana Gutowskiego z czasu zarazy*, „Studia Wrocławskie” 23 (2021), s. 379–391.

Papciak K., *Myślenie według wartości w dobie pandemii koronawirusa*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 29 (2021), s. 413–429.

Papieska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji, *Dyrektorium o katechizacji*, Jedność, Kielce 2020.

Philips H., *Why did it Happen? Religious Explanation of the “Spanish” Flu Epidemic in South Africa*, „Historically Speaking” IX/X (2008), cyt. 11, tłum. wł., s. 35.

Piątkowski F., *Hiszpanka*, w: „Piast” 1918, 41, 9.

Pieter J., *Ogólna metodologia pracy naukowej*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967.

- Pikuła N.G., *Aktywność osób starszych w sytuacji pandemii koronawirusa*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19*, red. N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 11, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 139–150.
- Pilch T., Bauman T., *Zasady badań socjologicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001.
- Pilch T., *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Wrocław-Warszawa 1998.
- Piszczałowska M., *Knyszyńskie krzyże typu karawaka*, „Studia Podlaskie”, t. 19 (2021), s. 169–179.
- Piwowarski W., *Socjologia religii*, Lublin 1996.
- Polewska A., *Cuda w czasach zarazy*, w: *Palec Boży. Cuda, które zmieniły bieg historii*, Rafael, Kraków 2021, s. 7–25.
- Pouczenie odnośnie do grypy Miejskiego Urzędu Zdrowia w Krakowie*, 1918, w: Tyszkiewicz A., *Człowiek wobec pandemii na przykładzie hiszpanki: historia, prewencja, mity*, w: „Medycyna Dydaktyka Wychowanie” 3/4 (2020): *Pandemia koronawirusa SARS-CoV-2*, s. 48.
- Powodowski H., *Recepta duszna i cielesna przeciw morowemu powietrzu*, B.m. 1589.
- Puławski A., *O najnowszych sposobach zapobiegania niektórym chorobom zakaźnym (dżuma, cholera, tyfus brzuszny, czerwotka): pogadanka*, Drukarnia Krajowa, Kraków 1918.
- Qeṭeb*, hasło w: *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. 2, red. L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, red. pol. P. Dec, tłum. J. Pudółko, Warszawa 2008, s. 158.
- Raszewska-Żurek B., *Dawne epidemie w świetle nazw móř, morowe powietrze i pochodnych – dobra staro- i średniopolska*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 34 (2022), s. 243–264.
- Ravasi G., *Psalm. Psalm 72–103, część 3*, tłum. K. Stopa, Kraków 2008.
- Rosalak M., *Wielkie zarazy ludzkości. Jak choroby i epidemie wpływały na dzieje cywilizacji*, Warszawa 2020.

Rozmarynowska K., *Sytuacja graniczna jako moment doświadczenia siebie w ujęciu Karla Jaspersa*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 48/3 (2012), s. 165–183.

Rudolf E.I., *Od dżumy do Eboli. Sposób przedstawienia wybranych chorób zaraźliwych w przykładowych tekstach literatury popularnej*, Pracownia Literatury i Kultury Popularnej oraz Nowych Mediów, Wrocław 2019.

Ruffie J., Sournia J. Ch., *Historia epidemii – od dżumy po AIDS*, Warszawa 1996.

Sambor P., *Wokół Mszy świętej online w czasie pandemii*, „*Studia Paradyskie*”, t. 30 (2020): *Kościół w dobie koronawirusa*, red. K. Jaworski, s. 133–145.

Sawa P., *Duszpasterstwo w Polsce w czasie epidemii: mocne i słabe strony, wyzwania, nadzieje*, w: *Duszpasterstwo w czasie pandemii*, red. J. Bartoszek, R. Chromy, K. Piechaczek, Instytut Gość Media 2020, s. 81–105.

Sawa P., *Między posłuszeństwem a anarchią w Kościele: przejawy, oceny, wyzwania*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. W. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021, s. 243–269.

Sawa P., *Wyzwania dla Kościoła w Polsce. Teologiczno-pastoralna refleksja w kontekście epidemii*, „*Studia Pastoralne*”, nr 16(2020), s. 15–35.

Schmitz-Eichhoff M.T., *St. Rochus. Ikonographische und medizin-historische Studien*, Köln 1977.

Scott S., Duncan C. J., *Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations*, Cambridge 2001.

Siedlecki J., *Śpiewnik kościelny*, Opole 1958.

Sierba M., *Morowe powietrze w Orli, na Podlasiu i w Rzeczypospolitej w listach urzędników podlaskich Krzysztofa II Radziwiłła – Macieja Berzeńskiego i Stanisława Kurosza*, „*Studia Podlaskie*”, t. 24, Białystok 2016, s. 41–59.

Skarga P., *Żywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu*, I, oprac. M. Kozielski, Kraków 1994.

Skibiński T., Książyk M., *Postawa chrześcijan wobec Zarazy Cypriana w świetle źródeł epoki*, „*Vox Patrum*” 78 (2021), s. 121–140.

Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Wiedza Powszechna, 1989.

Skutki y moc krzyża albo metallu S. Patryarchy Benedicta: przy tym lekarstwo duchowne przeciwko chorobom y powietrzu na tymże metallu literami wyrażone z błogosławieństwem świętego Zachariasza, Wilno 1676, Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy, sygn. XVII 1256.

Słownik języka polskiego, S.B. Linde, t. I–VI, staraniem i nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów.

Słownik polszczyzny XVI wieku, red. M.R. Mayenowa, t. I–XXXVII, Wrocław 1966.

Sosnowska J., *Jan Paweł II wobec epidemii*, „WPiS – Wiara, Patriotyzm i Sztuka” 04/2020, s. 32–38.

Sozińska D., *Dylematy etyczne czasu pandemii*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii COVID-19*, red. N.G. Piкуła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 1, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 273–283.

Spittal S., *Lecznictwo ludowe w Ząłożcach i okolicy*, „Rocznik Podolski”, t. 1(1938).

Sroka J., *Liturgia Wielkiego Piątku Męki Pańskiej*, „Anamnesis” 25 (2001), s. 28–30.

Stachowska E., *Religia i religijność w czasie koronawirusa na przykładzie Polski. Perspektywa socjologiczna*, „Przegląd Religioznawczy” 3 (277)/2020, s. 111–126.

Staniek E., *Aktualność Apokalipsy*, Wydawnictwo św. Stanisława BM, Kraków 2020.

Stark R., Glock Ch.Y., *Wymiary zaangażowania religijnego*, w: *Socjologia religii. Antologia tekstów*, red. W. Piwowarski, Nomos, Kraków 2012.

Stasiak S., *Zaraza jako kara Boża według Biblii. Stary Testament a nauka w czasach pandemii*, w: *Zdrowie i style życia. Ekonomiczne, społeczne i zdrowotne skutki pandemii*, red. W. Nowak, K. Szalonka, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Wrocław 2021, s. 15–32.

Stawarz N., *Ofiary upiora: zależność między morem a niegodnym pochówkiem*, w: *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, t. 6: *Ciało, choroby i świadomość społeczna – społeczne i metafizyczne aspekty profilaktyki i terapii*, red. B. Płonka-Syroka, M. Dąsał, Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich, Wrocław 2020, s. 140.

- Sznajderman M., *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*, Semper, Warszawa 1994.
- Sznajderski T.K., *Teologia strachu przed zarazą. Moralne i społeczne konsekwencje epidemii na Pomorzu 1708–1711*, „Horyzonty Polityki” vol. 11, nr 36 (2020), s. 125–135.
- Szot-Radziszewska E., *Sekrety ziół. Wiedza ludowa, magia, obrzędy, leczenie*, Warszawa 2005.
- Szuban M., *Światowa Organizacja Zdrowia i jej znaczenie w zwalczaniu pandemii*, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2021.
- Śleszyński P., Sadłoń W., Kowalski M., Łyson P., Żukowski T., Prażmo Ł., *Rola terytorialnego zakorzenienia historycznego w kształtowaniu praktyk religijnych w parafiach katolickich w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, 2023, 95, 4, s. 369–395.
- Świeca L., *Makiawelizm medyczny – medialna dezinformacja w sprawie maseczek chroniących przed koronawirusem w Polsce*, w: *Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa. Media i komunikacja społeczna*, red. K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, Kraków-Wrocław 2020, s. 49–65.
- Świto L., *Ograniczenie sprawowania kultu religijnego w czasie epidemii COVID-19 w Polsce. Wymiar prawny*, „Roczniki nauk prawnych”, t. XXXI, nr 3 (2021), s. 165–185.
- Tarcza finansowa PFR. Podsumowanie programu. Skuteczna ochrona bezpieczeństwa ekonomicznego pracowników i przedsiębiorstw podczas pandemii*, Polski Fundusz Rozwoju, Warszawa 2022.
- The Anglican Church. Archbishop's Letter to his Parishes*, „The Argus” 14 II 1919.
- Tobin J.W., *Powracanie do łaski: List duszpasterski o Eucharystii*, <https://www.rcan.org/sites/default/files/files/Return%20to%20Grace%20-%20Polish.pdf> (dostęp: 14.11.2022).
- Tomasz à Kempis, *O naśladowaniu Chrystusa*, Kraków 2009.
- Trojanowska A., *Epidemie. Krótka historia*, Wyd. RM, Warszawa 2021.
- Tyszkiewicz A., *Człowiek wobec pandemii na przykładzie hiszpanki: historia, prewencja, mity*, „Medycyna Dydaktyka Wychowanie” 3/4 (2020): *Pandemia koronawirusa SARS-CoV-2*, s. 46–48.

Udziela M., *Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego. Przyczynek do etnografii polskiej*, Skład główny w Księgarni M. Arcta, Lublin 1891.

Umrzeć nim zaświta poranek, w: „Der Spiegel”, 23 IX 1985, cyt. za: *AIDS – Fakty, opinie, prognozy* (Wybór artykułów publicystycznych), Warszawa 1987, s. 2, 5.

Urmanowicz W., *Religia a praktyki religijne*, „Ateneum Kapłańskie” 1960, t. 60, z. 1, s. 60–70.

Uspienski L., *Teologia ikony*, przeł. M. Żurowska, Poznań 1993.

Ustawa z dnia 5 XII 2008 o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych ludzi, Dz.U. z 2019, poz. 1239.

Uścińska G., *Rozwiązania ukierunkowane na przeciwdziałanie skutkom pandemii COVID-19 w zakresie bezpieczeństwa socjalnego obywateli w wybranych programach rządowych*, „Zabezpieczenie Społeczne. Teoria, Prawo, Praktyka”, nr 13 (2021), s. 9–15.

von Protzan A., *Das Formelbuch des Domherrn*, Josef Max & Komp., Breslau 1862.

Wadowski D., Szulich-Kałuża J., *Pandemia i życie religijne. Dyskurs medialny i katolicy o komunikacji Kościoła katolickiego w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, t. LXIX, z. 6 (2021), s. 209–223.

Walińska M., *O perswacji w staropolskich poradnikach przeciwdziałumowych*, „Tematy i konteksty”, nr 11 (16)/2021, s. 183–202.

Wianek ku czci Najświętszej Maryi Panny z różnych nabożeństw uwity, nakładem wydawnictwa dzieł katolickich G. Jalkowskiego w Grudziądzu (Graudenz) 1894, s. 590.

Wielki słownik języka polskiego, red. P. Żmigrodzki, www.wsjp.pl (dostęp: 31.10.2022).

Wielkie epidemie w dziejach ludzkości, red. K.F. Kiple, Oficyna Wydawnicza Atena, Poznań 2002.

Wierzbicki Z.T., *Obrzędy i praktyki religijne ludności wiejskiej i ich regulacyjne funkcje : na przykładzie wsi Zacisze*, „Przegląd Socjologiczny / Sociological Review”, 32/1 (1980), s. 131–156.

Więckowska E., *Komitet Sapieżyński w walce z chorobami zakaźnymi 1914–1918*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997.

Wilk J., *Psalm 91 (90) w pismach św. Elżbiety od Trójcy Świętej*, „Polonia Sacra” 23 (2019), nr 2 (56), s. 189–208.

Wilk M., *Działalność organizacji pozarządowych w okresie pandemii koronawirusa*, w: *Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa. Media i komunikacja społeczna*, red. K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, Kraków-Wrocław 2020, s. 185–198.

Wnęk J., *Pandemia grypy hiszpanki (1919–1919) w świetle polskiej prasy*, „Archiwum historii i filozofii medycyny” 77 (2014), s. 16–23.

Wojtyska H., *Biczownicy*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1979.

Wójcik M., *Plaga Justyniana: cesarstwo wobec epidemii*, „Zeszyty Prawnicze” 11/1 (2011), s. 377–401.

Wright J., *Co nas (nie) zabije. Największe plagi w historii ludzkości*, przekł. M. Miłkowski, Poznań 2020.

Wrzesiński Sz., *Epidemie w dawnej Polsce*, Zakrzewo 2011.

Wrzesiński Sz., *Oddech Śmierci. Życie codzienne w czasach epidemii*, Kraków 2008.

Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii COVID-19, red. N.G. Piкуła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 1, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020.

Wyrwa A.M., „*Medycyna duchowa*” na morowe powietrze. *Krótkie uwagi do problemu*, w: *Historie, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. R. Kozyrski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2019, s. 776–795.

Wyrwa A.M., *Zabobony, „wampiry” i remedia antywampiryczne. Przyczynek do poznania zachowań funeralnych*, w: *Czarownice*, red. J. Wrzesiński, Poznań 2008, s. 43–60.

Wyzwania dla edukacji w sytuacji pandemii COVID-19, red. N.G. Piкуła, K. Jagielska, J.M. Łukasik, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 13, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020.

Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii COVID-19, red. N.G. Piкуła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu

Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 11, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020.

Xafis V., Schaefer G.O., Labude M.K., Zhu Y., Hsu L.Y., *The Perfect Moral Storm: Diverse Ethical Considerations in the COVID-19 Pandemic*, „Asian Bioethics Review” 12 (2021), s. 65–83.

Zaręba S., *WHO i COVID-19 – spóźniony start i nadrabianie zaległości*, w: „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Biuletyn”, nr 91 (2023), 28 kwietnia 2020.

Zaręba S.H., Mariański J., *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, „Journal of Modern Science”, t. 1/46/2021, s. 13–40.

Zaręba S.H., *Praktyki religijne jako jeden z głównych wymiarów polskiej religijności*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne”, 2 (2008), s. 4–19.

Zawadzki R., *Metal na takxie y probie Opatrzności Boskiej siła ważący albo Mocy y Skutki Metalu Krzyża, Oyca y Patriarchy Benedykta S. przeciwko morowemu powietrzu, czarom, y wszelkim chorobom, przez litery na tymże Metalu wyróżnione*, Wilno 1709.

Ziegler Ph., *The Black Death*, Harper Torchbooks, Nowy Jork 1969.

Zwoliński A., *Od powietrza... Ludzie w czas zarazy*, Petrus, Kraków 2020.

Zwoliński A., *Wyzwanie dla życia religijnego w czasie pandemii*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii COVID-19*, red. N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, „Biblioteka Instytutu Spraw Społecznych Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie” 1, Wydawnictwo «scriptum», Kraków 2020, s. 177–194.

Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z drugiego etapu badań, red. R. Drozdowski i in., Poznań 2020.

Netografia

Akcje #PosilekDlaLekarza i #WzywamyPosilki łączą siły!, <https://odfoundation.eu/a/27186,akcje-posilekdla lekarza-iwzywamyposilki-lacza-sily/> (dostęp: 14.11.2023).

Archidiecezja Krakowska, *Św. Roch patronem Zatora*, <https://diecezja.pl/aktualnosci/sw-roch-patronem-zatora/> (dostęp: 18.09.2024) oraz *Św. Roch patronem miasta i gminy*

Zator, <https://diecezja.pl/wydarzenia/sw-roch-patronem-miasta-i-gminy-zator/> (dostęp: 18.09.2024).

Bałabuch A., *Komunikat: Praktyka pierwszych piątków i pierwszych sobót miesiąca w okresie epidemii*, Świdnica 2 IV 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/praktyka-pierwszych-piatkow-i-pierwszych-sobot-miesiaca-w-okresie-epidemii/> (dostęp: 11.07.2021).

Budzik S., *Jezus żyje i chce, abyś żył. Nota Komisji Nauki Wiary Konferencji Episkopatu Polski w związku z pandemią koronawirusa*, 31 III 2020, <https://episkopat.pl/nota-komisji-nauki-wiary-konferencji-episkopatu-polski-w-zwiazku-z-pandemia-koronawirusa/> (dostęp: 04.04.2023).

Butchard P., Balogun B., *The WHO Pandemic Preparedness Treaty*, House of Commons Library 2023, <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9550/CBP-9550.pdf>.

Cudowny Medalik, https://pabianice.misjonarze.pl/?page_id=739 (dostęp: 04.04.2023).

Cyprian, *O śmiertelności*, XVI–XVII, w: *Świętego Cypriana Ojca Kościoła i męczennika „Dzielka pobożne” na polski język przetłumaczone*, Kraków 1900, <http://dlibra.kul.pl/dlibra/doccontent?id=1257> (dostęp: 01.11.2022).

Czaja A., *Dekret biskupa opolskiego regulujący kwestie duszpasterskie*, nr 10/2020/A/KNC-K, 24 III 2020, <https://www.diecezja.opole.pl/index.php/homepage/aktualnosci/2519-dekret-biskupa-opolskiego-regulujacy-kwestie-duszpasterskie> (dostęp: 16.03.2023).

Dekret Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów z wytycznymi odnośnie sprawowania Triduum Paschalnego w miejscach dotkniętych epidemią, 25 III 2020, <https://episkopat.pl/dekret-kongregacji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow-z-wytycznymi-odnosnie-sprawowania-triduum-paschalnego-w-miejscach-dotknietych-epidemia-uaktualnienie-z-25-marca-2020-r/> (dostęp: 23.09.2023).

Dekret Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów: W czasie Covid-19, 19 III 2020, <https://episkopat.pl/watykan-o-celebrewaniu-wielkanocy-w-czasie-epidemii-2/> (dostęp: 23.09.2023).

Departament Analiz Ekonomicznych, *Sytuacja społeczno-gospodarcza Polski w dobie pandemii*, 12 VIII 2020, <https://odpowiedzialnybiznes.pl/wp->

content/uploads/2020/12/FOB_Santander_Sytuacja_spoleczno-gospodarcza_Polski_w_dobie_pandemii.pdf (dostęp: 23.11.2023).

DeWitt D., *Koronawirus a perspektywa Biblijna*, <https://szukajacboga.pl/blog/koronawirus-a-perspektywa-biblijna/> (dostęp: 28.10.2022).

Diakon Paweł, *Historia Longobardów*, <https://pdf-x.pl/doc/Diakon-Pawel-Historia-Longobardow/5ac9fcd3a1ddb311a9ee1aec> (dostęp: 11.03.2023).

Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.), https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp: 31.10.2022).

Fortuna-Sudor M., *Św. Roch patronem miasta i gminy Zator*, <https://m.niedziela.pl/zdjecia/3863/Sw-Roch-patronem-miasta-i-gminy-Zator/1> (dostęp: 18.09.2024).

Franciszek, *Rozważanie przed nadzwyczajnym błogosławieństwem „Urbi et Orbi”*, 27 III 2020, <https://www.ekai.pl/dokumenty/rozwazanie-papieza-franciszka-przed-nadzwyczajnym-blogoslawienstwem-urbi-et-orbi-27-marca-2020/> (dostęp: 15.03.2023).

Gądecki S., *Apel Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski przed Uroczystością Wszystkich Świętych*, Poznań 23 X 2020, <https://episkopat.pl/przewodniczacy-episkopatu-apeluje-o-rozlozenie-nawiedzania-grobow-na-dni-przed-i-po-1-listopada-2/> (dostęp: 29.09.2023).

Gądecki S., *Dekret dotyczący zasad bezpieczeństwa i higieny oraz duszpasterstwa w czasie pandemii koronawirusa*, N. 5403/2020, Poznań 15 X 2020, <http://archpoznan.pl/pl/web/homilia/view/id/dekret-duszpasterstwo-w-czasach-pandemii> (dostęp: 30.09.2023).

Gądecki S., *Komunikat Przewodniczącego KEP ws. nowych obostrzeń sanitarnych podczas zgromadzeń religijnych*, 16 X 2020, <https://episkopat.pl/przewodniczacy-episkopatu-prosi-o-przyjecie-ze-zrozumieniem-i-cierpliwoscia-nalozonych-ograniczen-2/> (dostęp: 29.09.2023).

Gądecki S., *Komunikat Przewodniczącego KEP ws. stosowania się do zaleceń sanitarnych podczas uroczystości Bożego Ciała*, 9 VI 2020, <https://episkopat.pl/przewodniczacy-kep-apeluje-o-stosowanie-sie-do-zalecen-sanitarnych-podczas-uroczystosci-bozego-ciala-2/> (dostęp: 29.09.2023).

Gądecki S., *Komunikat Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski ws. dyspens od udziału w niedzielnych Mszach Świątecznych*, Warszawa 27 V 2020, <https://episkopat.pl/komunikat-przewodniczacego-konferencji-episkopatu-polski-ws-dyspens-od-udzialu-w-niedzielnych-mszach-swietych/> (dostęp: 29.09.2023).

Gądecki S., *Słowo Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski wobec zmniejszania ograniczeń liczby osób mogących uczestniczyć w zgromadzeniach religijnych*, Warszawa 14 V 2020, https://episkopat.pl/slowo_przewodniczacego-episkopatu-wobec_zmniejszenia_ograniczen (dostęp: 29.09.2023).

Gdzie znajdziesz pomoc w przypadku przemocy w dobie pandemii, <https://feminoteka.pl/gdzie-znajdziesz-pomoc-w-przypadkupremocy-w-dobie-pandemii/> (dostęp: 14.11.2023).

Górska L., *Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, s. 277–307, https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/318/L.G%C3%B3rska_D%C5%BCuma-epidemia%20duszy%20i%20cia%C5%82a.pdf (dostęp: 27.10.2022).

Hajdu D., Klingova K., Milo D., Saviris M., *Central Europe, Eastern Europe and Western Balkans at the Times of Pandemic*, <https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2020/12/GLOBSEC-TRENDS20.pdf> (dostęp 8.11.2023).

Homer, *Iliada*, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/homer-iliada.html> (dostęp: 05.11.2022).

<https://www.frona.pl/a/zmagasz-sie-z-choroba-odmow-litanie-do-sw-rocha,113978.html> (dostęp: 11.03.2023).

Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, *Dominicantes metodologia*, <https://www.iskk.pl/badania/religijnosc/47-uncategorised/63-dominicantes> (dostęp: 15.02.2024).

Internetowa Liturgia Godzin, 4 listopada. *Święty Karol Boromeusz*, <https://brewiarz.pl/czytelnia/swieci/11-04.php3> (dostęp: 14.03.2023).

Jan Paweł II, *Przesłanie papieskie do sekretarza generalnego ONZ Kofiego Annana*, 21 VI 2001, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/aids_21062001.html (dostęp: 26.11.2022).

Janowska A., *Między lękiem a fascynacją. Pojęcie powietrza w dziejach polszczyzny*, s. 18–26,

http://www.poradnikjezykowy.uw.edu.pl/wydania/poradnik_jezykowy.782.2021.03.2%20A.%20Janowska.pdf (dostęp: 27.10.2022).

Jędraszewski M., *Wskazania na Święte Triduum Paschalne 2020 roku*, nr 895/2020, Kraków

2 IV 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/wskazania-na-swiete-triduum-paschalne-2020-roku/> (dostęp: 11.07.2021).

Katolicka Agencja Informacyjna, *Papież pieszo pielgrzymował przez opustoszałe ulice: do Matki Bożej po ratunek od koronawirusa*, <https://pl.aleteia.org/2020/03/16/papiez-piesz-pielgrzymowal-przez-opustoszale-ulice-do-matki-bozej-po-ratunek-od-koronawirusa-wideo/> (dostęp: 14.03.2023).

Katolo A., *Przeciwno zarazie z punktu widzenia zaleceń Ojców Kościoła i zakonów szpitalnych*, <https://www.frassati-lublin.pl/aktualnosci/parafia/64168/przeciwno-zarazie> (dostęp: 05.11.2022).

Każmierczak A., *Litania do świętych wspomóżycieli w chorobie zakaźnej, epidemii i zarazie*, <https://bzz24.pl/epidemii-i-zarazy> (dostęp: 11.03.2023).

Komisja Europejska, *Globalna reakcja na pandemię koronawirusa*, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/global-response-coronavirus_pl (dostęp: 24.10.2023).

Komunikat Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów KEP ws. Komunii Świętej na rękę, Warszawa 3 X 2020, <https://episkopat.pl/komisja-liturgiczna-episkopatu-komunia-na-reke-nie-jest-profanacja-2/> (dostęp: 29.09.2023).

Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dekret w sprawie dołączenia intencji specjalnej do modlitwy powszechnej odmawianej podczas liturgii Męki Pańskiej jedynie w roku 2020*, Prot. N. 155/20, 30 III 2020, <https://episkopat.pl/dekret-stolicy-apostolskiej-ws-wezwania-do-modlitwy-wiarnych-w-wielki-piatek-2/> (dostęp: 16.03.2023).

Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, 17.12.2001, nr 65,

https://liturgista.pl/?page=liturgy_norms&content=document&label=2001-12-17-C-KKB-DPLL (dostęp: 31.03.2023).

Koronawirus. Życie codzienne w czasie pandemii, <https://uniwersyteckie.pl/nauka/koronawirus-zycie-codzienne-w-czasie-pandemii> (dostęp: 22.11.2023).

Księga Prawdy. Szczepienie, które będzie trucizną – szczepienie na koronawirusa?, 26 XI 2010; 9 XI 2012, <http://ksiegaprawdy.pl/2020/03/03/szczepienie-ktore-bedzie-trucizna-koronawirus/> (dostęp: 31.03.2023).

Kupny J., *Dekret dotyczący posługi duszpasterskiej w stanie epidemii*, L.dz. 1098/2020, 23 X 2020, <https://www.archidiecezja.wroc.pl/pliki/dekret23102020.pdf> (dostęp: 16.03.2023).

Lekarstwo Dychowne, Przeciw Morowemu Powietrzu, Albo Pokorne Modlitwy do Maiestatu Boskiego Ktore, Na odwrocenie Gniewu Bożego, przy Supplikacyach, lubo każdego inszego czasu, odprawiac się maią: Dla Wszystkich Prawowiernych Katolików, Przydatkiem Nabożeństwa do Świętych Sebastyana, Rocha, Rozaliey, osobliwych Patronow od tej plagi, Drukarnia Franciszka Cezarego, Kraków 1708, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=317447> (dostęp: 05.12.2022).

List Rzecznika Praw Obywatelskich, VII.564.47.2020.MAW, 17 kwietnia 2020, <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Do%20Prezesa%20ORL%2C%2017.04.2020.pdf> (dostęp: 01.02.2023).

Litania do św. Rocha, <https://parafiarocha.pl/wp-content/uploads/2020/03/Litania-do-%C5%9Awi%C4%99tego-Rocha.pdf> (dostęp: 11.03.2023).

Marcin z Klecka, *Preserwatiwa przeciwko morowemu powietrzu doswiadczona. Na którą iato bogaty tak y ubogy snadno się zdobędzie bo niekażdy na lekarstwa ma pieniądze. Na cześć y na chwałę Panu Bogu w Troycy jedynemu, Najświętszey Pannie Mariey, a na pomoc pospolytemu człowiekowi. Napisana przez X. Marcina z Klecka Doktora M. y M. Teraz znowu do druku podana*, Poznań 1624, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/138637/edition/148811/content> (dostęp: 28.10.2022).

Markowski B., *Trevignano Romano i inne (fragment większej całości)*, <http://misjonarska.pl/2020/04/25/trevignano-romano-i-inne-fragment-wiekszej-calosci/> (dostęp: 31.03.2023).

Martofel A., *Analysis Of Governmental And International Responses To The Sars-Cov-2 Pandemic*, „Almanach” vol. 15, nr 2 (2020), <https://www.urpl.gov.pl/sites/default/files/files/Analiza%20rządowych%20i%20między narodowych%20działań%20wobec%20pandemii%20SARS-CoV-2.pdf> (dostęp: 24.10.2023).

Materiały liturgiczne i duszpasterskie dla kapłanów i wiernych świeckich na Triduum Paschalne, <https://diecezja.pl/aktualnosci/materiały-liturgiczne-i-duszpasterskie-dla-kapłanów-i-wiernych-swieckich-na-triduum-paschalne/> (dostęp: 16.03.2023).

Mead M., *Solomon's prescription for the removal of the pestilence, or, The discovery of the plague of our hearts, in order to the healing of that in our flesh by M.M.*, London 1665, <http://name.umdl.umich.edu/A50491.0001.001> (dostęp: 14.03.2023).

Międzynarodowa Federacja Farmaceutyczna, *COVID-19: Informacje kliniczne i wytyczne dotyczące leczenia*, 26 marca 2020, <https://www.nia.org.pl/wp-content/uploads/2020/04/FIP-Przewodnik-COVID-19-PL-002.pdf> (dostęp: 24.10.2023)

Modlitwa podczas wojny y Morowego powietrza, Toruń 1659, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/223802/edition/191945/content> (dostęp: 14.02.2019).

Modlitwa w czas zaraźliwego powietrza (1546), Modlitwa podczas powietrza (1889), za: <http://tmoch.net/jupgrade/index.php/ulubione-modlitwy/stare-modlitewniki/1606-modlitwa-przeciw-zarazie-i-morowemu-powietrzu.html> (dostęp: 05.12.2022).

Modlitwy do św. Rocha patrona od morowego powietrza, <http://tau.broszkowscy.com/roch.htm> (dostęp: 11.03.2023).

Muszala A., *Nauczyciel i towarzysz chorych*, „Apostolstwo Chorych” 5 (2020), <https://www.apchor.pl/temat/2020/05/05/Nauczyciel-i-towarzysz-chorych> (dostęp: 26.11.2022).

Nawara D., *Wielki Test o życiu i działalności Świętego Pielgrzyma*, <https://www.niedziela.pl/artykul/81819/Wielki-Test-o-zyciu-i-dzialalnosci> (dostęp: 18.09.2024).

Nota Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów na temat Środy Popielcowej, prot. N. 17/21, 12 I 2021, <https://episkopat.pl/nota-kongregacji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow-na-temat-srody-popielcowej/> (dostęp: 23.09.2023).

Nota Penitencjarii Apostolskiej odnośnie sakramentu pojednania w obecnej sytuacji pandemii, Rzym 19 III 2020, <https://episkopat.pl/nota-penitencjarii-apostolskiej-odnosnie-sakramentu-pojednania-w-obecnej-sytuacji-pandemii-20-03-2020-r/> (dostęp: 23.09.2023).

Numer telefonu dla potrzebujących pomocy (TeleAmicus), <https://parafiazator.pl/numer-telefonu-dla-potrzebujacych-pomocy-teleamicus/> (dostęp: 14.11.2023).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, <https://parafiazator.pl/3994-2/> (dostęp: 18.09.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Gra planszowa „Pielgrzym”*, <https://parafiazator.pl/gra-planszowa-pielgrzym/> (dostęp: 18.09.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Informacje dotyczące dyspensy i Komunii duchowej*, <https://parafiazator.pl/informacje-dotyczace-dyspensy-i-komunii-duchowej/> (dostęp: 25.04.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Informacje o zachowaniu bezpieczeństwa i ostrożności podczas liturgii*, <https://parafiazator.pl/informacje-o-zachowaniu-bezpieczenstwa-i-ostroznosci-podczas-liturgii/> (dostęp: 15.04.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Jak właściwie przyjąć Komunię świętą na rękę*, <https://parafiazator.pl/jak-wlasciwie-przyjac-komunie-swieta-na-reke/> (dostęp: 25.04.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *List do parafian*, <https://parafiazator.pl/list-do-parafian/> (dostęp: 17.09.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Nowe informacje od Wielkiej Soboty do Niedzieli Miłosierdzia Bożego*, <https://parafiazator.pl/nowe-informacje-od-wielkiej-soboty-do-niedzieli-milosierdzia-bozego/> (dostęp: 25.04.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Rochiada*, <https://parafiazator.pl/rochiada/> (dostęp: 18.09.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Rochici*, <https://parafiazator.pl/grupy-parafialne/rochici/> (dostęp: 18.09.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Roszka zatorska*, <https://parafiazator.pl/roszka-zatorska/> (dostęp: 18.09.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Transmisje różańca „na żywo”*, <https://parafiazator.pl/transmisja-rozanca-na-zywo/> (dostęp: 10.04.2024).

Parafia św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze, *Zatorskie dialogi*, <https://parafiazator.pl/category/zatorskie-dialogi/> (dostęp 10.04.2024).

Penitencjaria Apostolska, *Dekret odnośnie przyznania specjalnych odpustów dla wiernych w obecnej sytuacji pandemii*, Rzym 19 III 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/specjalne-odpusty-dla-wiernych-na-czas-pandemii/> (dostęp: 11.07.2021).

Penitencjaria Apostolska, *Dekret w sprawie odpustów za zmarłych*, Rzym 22 X 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/dekret-penitencjarii-apostolskiej-w-sprawie-odpustow-za-zmarlych/> (dostęp: 11.07.2021).

Petrycy S., *Instructia abo nauka, iak się sprawować czasu moru, w ktorey się zamyka: 1. Ochrona, jako się uchranić morowego powietrza; 2. Leczenie wszytych niemal przypadków w nim, gdzieby kogo opanowało. Dla prostych napisana, krom discursów*, Kraków 1613, s. 3a–4, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/106972/edition/99905/content> (dostęp: 07.12.2022).

Pro memoria dla duszpasterzy Archidiecezji Krakowskiej na czas Adwentu i Bożego Narodzenia A.D. 2020, Kraków 4 XII 2020, <https://diecezja.pl/aktualnosci/pro-memoria-dla-duszpasterzy-archidiecezji-krakowskiej-na-czas-adwentu-i-bozego-narodzenia-a-d-2020/> (dostęp: 30.09.2023).

Przemoc w domu a kwarantanna, https://feminoteka.pl/przemoc-wdomu-a-kwarantanna-przewodnik-prawny/?fbclid=IwAR0LMDuIp6TKp7ySMBKj-AiRykBT50KRUCwIBQxpCIRWxgk0RICThY_V1p8 (dostęp: 14.11.2023).

Przesłania Maryi z Trevignano Romano wypełniają się na naszych oczach! Co nas jeszcze czeka?, <https://www.fronda.pl/a/przeslania-maryi-z-trevignano-romano-wypelniaja-sie-na-naszyc-oczach-co-nas-jeszcze-czeka,168161.html> (dostęp: 31.03.2023).

Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Międzynarodowa umowa w sprawie profilaktyki i gotowości pandemicznej*, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/coronavirus/pandemic-treaty/> (dostęp: 24.10.2023).

Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Reakcja UE na pandemię Covid-19*, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/coronavirus/> (dostęp: 24.10.2023).

Regula Sancti Pachomii, XL–XLVI, <https://ora-et-labora.net/regulapachomii.html> (dostęp: 08.11.2022).

Reilly C., *The 1919 Flu Pandemic and the Diocese of Melbourne*, <https://www.melbourneanglican.org.au/wp-content/uploads/2020/04/The-1919-flu-pandemic-and-the-Diocese-of-Melbourne-2020Apr22.pdf> (dostęp: 24.11.2022).

Solecka M., *Hejt za przekonywanie do szczepień przeciwko COVID-19*, <https://www.mp.pl/szczepienia/specjalne/255902,hejt-za-przekonywanie-do-szczepien-przeciwko-covid-19> (dostęp: 01.02.2023).

Szerszeń M., *Litania na czas pandemii: do świętych, którzy byli wzywani, gdy przychodziła zaraza*, <https://pl.aleteia.org/2020/04/05/litania-na-czas-pandemii-do-swietych-ktorzy-byli-wzywani-gdy-przychodzila-zaraza/> (dostęp: 11.03.2023).

Światowa Organizacja Zdrowia, Europejskie Biuro Regionalne, *Przygotowanie, zapobieganie i kontrola COVID-19 w zakładach karnych i innych miejscach pozbawienia wolności. Tymczasowe wytyczne*, 15 marca 2020, <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Przygotowanie%2C%20zapobieganie%20i%20kontrola%C2%A0COVID-19%20w%20zakładach%20karnych%20i%20innych%C2%A0miejsc> (dostęp: 24.10.2023).

Światowa Organizacja Zdrowia, *Stygmatyzacja społeczna związana z COVID-19*, https://covid.cmj.org.pl/wp-content/uploads/2020/04/COVID-19_Stygmatyzacja-spo%C5%82eczna-zalecenia-WHO.pdf (dostęp: 4.11.2023).

Telefon Pogadania, <https://www.telefonpogadania.pl/> (dostęp: 14.11.2023).

Urząd Miejski w Zatorze, *Parafia Św. Wojciecha i Jerzego w Zatorze informuje*, <https://www.zator.pl/urząd/aktualnosci/Parafia-Sw.-Wojciecha-i-Jerzego-w-Zatorze-informuje/idn:4270.html> (dostęp: 17.09.2024).

Urząd Miejski w Zatorze, *Stolica Apostolska ogłosiła św. Rocha patronem Miasta i Gminy Zator*, <https://www.zator.pl/urząd/aktualnosci/Stolica-Apostolska-oglosila-sw.-Rocha-patronem-Miasta-i-Gminy-Zator/idn:4016.html> (dostęp: 19.09.2024).

WHO Data, *Number of COVID-19 deaths reported to WHO*, <https://data.who.int/dashboards/covid19/deaths?n=o> (dostęp: 19.09.2024).

WHO Data, *COVID-19 vaccination, World data*, <https://data.who.int/dashboards/covid19/vaccines?n=o> (dostęp: 19.09.2024).

WHO i UNICEF łączą siły w walce z pandemią COVID-19 i uruchamiają Fundusz Solidarnościowy, <https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/news/who-i-unicef-lacza-sily-w-walce-z-pandemia-covid-19-i-uruchamiaja-fundusz-solidarnosciowy> (dostęp: 24.10.2023).

Włodarski M., *W średniowiecznym kręgu śmierci*, http://staropolska.pl/sredniowiecze/opracowania/w_sredn_kregu_smierci.html (dostęp: 09.11.2022).

World Health Organization, *Ten Threats to Global Health in 2019*, <https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019> (dostęp: 01.02.2023).

Wskazania dla biskupów odnośnie do sprawowania czynności liturgicznych w najbliższych tygodniach, Warszawa 21 III 2020, <https://episkopat.pl/prezydium-episkopatu-przypominamy-o-koniecznosci-udzielenia-kolejnej-dyspensy-2/> (dostęp: 25.09.2023).

Zachęta abp. Stanisława Gądeckiego do codziennego odmawiania różańca w intencji o oddalenie pandemii, 14 III 2020, <https://czestochowskie24.pl/kosciol/oredzie-abp-stanislaw-gadeckiego-przewodniczacego-konferencji-episkopatu-polski-14-marca-2020/> (dostęp: 16.03.2023).

Zarządzenie nr 1/2020 Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski, 12 III 2020, <https://episkopat.pl/zarzadzenie-nr-1-2020-rady-stalej-konferencji-episkopatu-polski-z-dnia-12-marca-2020-r/> (dostęp: 23.09.2023).

Zięba S., *Rabin przepowiedział koronawirusa i ujawnił, co nas czeka!*, <https://viva.pl/ludzie/newsy/rabin-przepowiedzial-ze-chinska-zaraza-zniszczy-ludzosc-123957-r1/> (dostęp: 04.04.2023).

Złoty ołtarz wonnego kadzenia przed stolicą Bożą, to iest modlitwy rozmaite Kościołowi S. zwyczajne, które duch gorący Bogu na wonność słodkości chwały Jego ofiarować może. Za pozwoleniem Zwierzchności duchowney przedrukowane, Drukarnia Księży Bazylianów, Supraśl 1760, s. 43–47, <https://pbc.biaman.pl/dlibra/show-content/publication/edition/3661?id=3661&from=FBC> (dostęp: 05.12.2022).

SPIS TABEL

Tabela 1. Podział respondentów według parafii	153
Tabela 2. Rozkład odpowiedzi w pytaniu o płeć	154
Tabela 3. Rozkład częstości w pytaniu o wiek.....	155
Tabela 4. Rozkład częstości dla pytania o stan cywilny	156
Tabela 5. Rozkład częstości w pytaniu o wykształcenie	156
Tabela 6. Rozkład częstości w pytaniu o miejsce zamieszkania.....	157
Tabela 7. Rozkład częstości miejsca zamieszkania – parafia	158
Tabela 8. Rozkład częstości formy przyjmowanej Komunii św. W czasie pandemii..	162
Tabela 9. Rozkład częstości modlitwy przed pandemią.....	165
Tabela 10. Rozkład częstości modlitwy w czasie pandemii	166
Tabela 11. Rozkład częstości spowiedzi przed pandemią.....	168
Tabela 12. Rozkład częstości spowiedzi w czasie pandemii.....	169
Tabela 13. Rozkład częstości uczestnictwa w Mszy św. Niedzielnej i świątecznej przed pandemią.....	170
Tabela 14. Rozkład częstości uczestnictwa w Mszy św. Niedzielnej i świątecznej w kościele w czasie pandemii.....	172
Tabela 15. Rozkład sposobów uczestnictwa we Mszy św. W trakcie pandemii.....	173
Tabela 16. Uczestnictwo w Mszy św. Niedzielnej w parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017-2023.....	174
Tabela 17. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. W parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017-2023	175
Tabela 18. Uczestnictwo w Mszy św. Niedzielnej w parafii św. Jakuba w Palczowicach	176
Tabela 19. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. W parafii św. Jakuba w Palczowicach w latach 2017-2023.....	177
Tabela 20. Uczestnictwo w Mszy św. Niedzielnej w parafii św. Andrzeja w Graboszycach.....	178
Tabela 21. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. W parafii św. Andrzeja w Graboszycach w latach 2019, 2021, 2022 i 2023	179

Tabela 22. Wyświetlenia transmisji liturgii Triduum Paschalnego oraz Mszy świętych w Wielkanoc i Poniedziałek Wielkanocny na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze	181
Tabela 23. Wyświetlenia transmisji nabożeństwa Drogi Krzyżowej na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze	181
Tabela 24. Wyświetlenia transmisji poświęcenia pokarmów na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze	182
Tabela 25. Wyświetlenia transmisji błogosławieństwa kolędowego na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze	182
Tabela 26. Preferencje dotyczące transmisji o tematyce religijnej za pośrednictwem Internetu	183
Tabela 27. Znaczenie rozważań publikowanych na stronie internetowej parafii w okresie pandemii	184
Tabela 28. Wyświetlenia transmisji różańca na kanałach parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze	186
Tabela 29. Rozkład częstości wybierania transmisji różańca św.	187
Tabela 30. Rozkład częstości uczestnictwa w transmisjach różańca w czasie pandemii	188
Tabela 31. Rozkład częstości modlitwy różańcem prywatnie przed pandemią	189
Tabela 32. Modlitwa różańcowa a przeżywanie pandemii	191
Tabela 33. Uczestnictwo w transmisji modlitwy różańcowej a życie duchowe w czasie pandemii.....	193
Tabela 34. Rozkład częstości znaczenia praktyk związanych ze św. Rochem	197

SPIS WYKRESÓW

Wykres 1. Podział procentowy respondentów wg parafii.....	153
Wykres 2. Rozkład płci badanych.....	154
Wykres 3. Wiek badanych.....	155
Wykres 4. Stan cywilny	156
Wykres 5. Podział wykształcenia respondentów	157
Wykres 6. Miejsce zamieszkania	158
Wykres 7. Miejsce zamieszkania – parafia	159
Wykres 8. Najczęstsza forma przyjmowania Komunii św. w czasie pandemii	162
Wykres 9. Częstotliwość modlitwy przed pandemią	166
Wykres 10. Częstotliwość modlitwy w czasie pandemii	167
Wykres 11. Częstotliwość spowiedzi przed pandemią	168
Wykres 12. Częstotliwość spowiedzi w czasie pandemii	169
Wykres 13. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej i świątecznej przed pandemią.....	171
Wykres 14. Częstotliwość uczestnictwa w Mszy św. niedzielnej i świątecznej w kościele w czasie pandemii.....	172
Wykres 15. Sposób najczęstszego uczestnictwa w Mszy św. w czasie pandemii	173
Wykres 16. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017-2023.....	174
Wykres 17. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Wojciecha i św. Jerzego w Zatorze w latach 2017-2023	175
Wykres 18. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Jakuba w Palczowicach w latach 2017-2023.....	176
Wykres 19. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Jakuba w Palczowicach w latach 2017-2023.....	177
Wykres 20. Uczestnictwo w Mszy św. niedzielnej w parafii św. Andrzeja w Graboszycach.....	178
Wykres 21. Liczba wiernych przyjmujących Komunię św. w parafii św. Andrzeja w Graboszycach w latach 2019, 2021, 2022 i 2023	179
Wykres 22. Preferencje dotyczące transmisji o tematyce religijnej za pośrednictwem Internetu	183

Wykres 23. Znaczenie rozważań publikowanych na stronie internetowej parafii w okresie pandemii	185
Wykres 24. Najczęściej wybierana transmisja różańca św.	187
Wykres 25. Częstotliwość uczestnictwa w transmisjach różańca w czasie pandemii .	188
Wykres 26. Częstotliwość uczestnictwa w transmisjach różańca w czasie pandemii .	190
Wykres 27. Modlitwa różańcowa a przeżywanie pandemii.....	192
Wykres 28. Uczestnictwo w transmisji modlitwy różańcowej a życie duchowe w pandemii.....	194
Wykres 29. Praktyki związane ze św. Rochem.....	196
Wykres 30. Rozkład częstości znaczenia praktyk związanych ze św. Rochem.....	197
Wykres 31. Oddziaływanie pandemii na religijność respondentów	201